

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Yıl: 10 • Sayı: 19 • Haziran 2020

KARADENİZ TECHNICAL UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Year: 10 • Number: 19 • June 2020

KTÜSBD
KTUJSS

TRABZON
2020

Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi

Yıl: 10 - Sayı: 19 - Haziran 2020

Karadeniz Technical University Institute of Social Sciences Journal of Social Sciences

Year: 10 - Number: 19 - June 2020

Sahibi / Owner

Prof. Dr. Yusuf SÜRMEK / Karadeniz Teknik Üniversitesi

Editörler / Editors

Dr. Öğr. Üyesi Osman Murat TELATAR – Prof. Dr. Abdulkerim DAŞTAN / Karadeniz Teknik Üniversitesi

Alan Editörleri / Field Editors

Prof. Dr. Asiye Mevhibe COŞAR / Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Prof. Dr. Mustafa Naci KAYAOĞLU / Batı Dilleri ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Prof. Dr. Uğur KAYA / İşletme Anabilim Dalı

Prof. Dr. Uğur ÜÇÜNCÜ / Tarih Anabilim Dalı

Dr. Öğr. Üyesi Aykut BAŞOĞLU / İktisat Anabilim Dalı

Dr. Öğr. Üyesi Vahit GÜNTAY / Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı

Dil Editörleri / Language Editors

Prof. Dr. Asiye Mevhibe COŞAR (Türkçe)

Prof. Dr. Mustafa Naci KAYAOĞLU (İngilizce)

Sekretarya/ Secretary

Nursel YAVUZ / Karadeniz Teknik Üniversitesi

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Yusuf SÜRMEK / Karadeniz Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Abdulkerim DAŞTAN / Karadeniz Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet Alaaddin YALÇINKAYA / Karadeniz Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Birol KARAKURT / Karadeniz Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Kader ŞAHİN / Karadeniz Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Vasfi HAFTACI / Kocaeli Üniversitesi

Prof. Dr. Suat OKTAR / Marmara Üniversitesi

Prof. Dr. Tekin AKDEMİR / Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Prof. Dr. Adem DURSUN / Atatürk Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet ERYİĞİT / Abant İzzet Baysal Üniversitesi

Prof. Dr. Fatma ACUN / Hacettepe Üniversitesi

Prof. Dr. Ahmet Hamdi TOPAL / Kastamonu Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Osman Murat TELATAR / Karadeniz Teknik Üniversitesi

ISSN: 2146–3727

Basım Yeri / Printing Press

Karadeniz Teknik Üniversitesi Matbaası

Yazışma Adresi / Correspondence Address

Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kanuni Kampüsü 61080 Trabzon / Türkiye

E-mail: sbedergi@ktu.edu.tr Tel: +90 462 377 20 22 Fax: +90 462 325 32 10

http://dergipark.gov.tr/sbed | http://www.ktu.edu.tr/sbedergisi

Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi, Haziran ve Aralık sayıları ile yılda iki kez yayınlanan ulusal, hakemli ve bilimsel bir dergidir. Yayın dili, Türkçe ve İngilizce olan dergimiz; EBSCO, ASOS, TÜBİTAK/ULAKBİM Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı (TR Dizin) ve Türk Eğitim İndeksi tarafından taranmaktadır.

BU SAYININ HAKEM KURULU

Aykut BAŞOĞLU	Ömer Selçuk EMSEN
Başar ÖZTAYŞI	Özgür YILMAZ
Doğan ÖZGEN	Sema AY
Emre ÇITAK	Serpil AYTAÇ
Esin Cumhur YALÇIN	Suat Hayri ŞENTÜRK
Fatih ÇAVDAR	Uğur BELLİKLİ
Ferit İZCİ	Umut ÜZAR
Hüseyin SADOĞLU	Yavuz BOZKURT
Mehmet Alaaddin YALÇINKAYA	Yusuf Ziya BÖLÜKBAŞI
Murat BELKE	Zehra ABDİOĞLU
Murat TINAS	

İÇİNDEKİLER

Türk Bankacılık Sektöründe Net Faiz Marjının Mikro-Belirleyicileri: Küresel Mali Krizin Etkileri [Araştırma Makalesi] Micro-Determinants of Net Interest Margin in Turkish Banking Sector: Effects of Global Financial Crisis [Research Paper] <i>Gamze GÖÇMEN YAĞCILAR Şeref KALAYCI</i>	7
Yerel Demokrasi, Katılım ve Türkiye Kent Konseyleri Platformu [Araştırma Makalesi] Local Democracy, Participation and City Councils Platform of Turkey [Research Paper] <i>Duru ŞAHYAR AKDEMİR</i>	35
İç Dinamiklerin Dış Politika Kararları Üzerindeki Etkisinin Analizi: Haşimi Ürdün Krallığı'nın Bölgesel Politikaları Örneği [Araştırma Makalesi] Analysis of the Impact of Domestic Factors on Foreign Policy Decisions: The Case of Hashemite Kingdom of Jordan [Research Paper] <i>Betül ÖZYILMAZ KIRAZ</i>	55
Kurumlar ve Ekonomik Büyüme: Panel Veri Analizi (2002-2018) [Araştırma Makalesi] Institutions and Economic Growth: Panel Data Analysis (2002-2018) [Research Paper] <i>Muharrem Akın DOĞANAY Mustafa Kemal DEĞER</i>	75
Osmanlı Polis Teşkilatında İnsan Kaynakları Yönetimi: Selanik Vilayeti Örneği [Araştırma Makalesi] Human Resources Management in the Ottoman Police Organization: The Case of Thessaloniki Province [Research Paper] <i>İbrahim YILMAZ</i>	101
Dış Kaynak Kullanım Memnuniyetini Engelleyen Sorunlar: Nitel Karşılaştırma İle Bir Analiz [Araştırma Makalesi] Outsourcing Satisfaction Problems: A Qualitative Comparative Analysis [Research Paper] <i>Meral DÜLGER İlker AKGÜN</i>	119
Müşterilerle İlgili Sosyal Stresörler Ölçeğinin Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması [Araştırma Makalesi] Validity and Reliability Study of Customer-Related Social Stressors Scale [Research Paper] <i>Salih DURSUN Oğuz BAŞOL</i>	139
Karbon Fiyatlandırmasından Elde Edilen Gelirlerin Kullanımı ve Etkinliği [Araştırma Makalesi] The Use and Effectiveness of Revenues From Carbon Pricing [Research Paper] <i>Nagihan BİRİNCİ</i>	155

OECD Ülkelerinde Konjktür Dalgalanmalarının Senkronizasyonu: 1961-2019
[Araştırma Makalesi]

Synchronization of Business Cycles in OECD Countries: 1961-2019 [Research Paper]

Necmettin Alpay KOÇAK 181

Miroslav Hroch'un Yaklaşımı Bağlamında Azerbaycan Milli Hareketi [Araştırma Makalesi]

Azerbaijan National Movement in the Context of Miroslav Hroch's Approach [Research Paper]

Kutay ÜSTÜN | Metehan KARAKURT 199

TÜRK BANKACILIK SEKTÖRÜNDE NET FAİZ MARJININ MİKRO-BELİRLEYİCİLERİ: KÜRESEL MALİ KRİZİN ETKİLERİ^{*,**}

MICRO-DETERMINANTS OF NET INTEREST MARGIN IN TURKISH BANKING SECTOR: EFFECTS OF GLOBAL FINANCIAL CRISIS

Araştırma Makalesi
Research Paper

Gamze GÖÇMEN YAĞCILAR^{***}
Şeref KALAYCI^{****}

Öz:

Çalışmanın amacı, Türk Bankacılık Sektöründe Net Faiz Marjının banka ölçeğindeki belirleyicilerini tespit etmektir. Bu amaçla 2002 4. Çeyrek ile 2017 4. Çeyrek arasında sürekli faaliyet göstermiş olan ticari bankaların verilerinden oluşan panel veri seti Driscoll-Kraay ve fark GMM tahmincileri ile analiz edilmiştir. Bulgular bankaların net faiz marjlarını açıklamada mikro değişkenlerin makro değişkenlerden daha etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Marjların düşürülerek aracılık etkinliğinin artırılmasında kredi riski yönetiminin, faaliyet giderlerini düşürmenin ve faaliyet çeşitlendirmesi yoluyla alternatif gelirler yaratmanın önemli olduğu görülmüştür. Ayrıca geçmişte yüksek marjlar uygulayan bankaların bu eğilimlerini devam ettirdikleri bulunmuştur. Çalışmada net faiz marjının belirleyicileri üzerinde 2008 Krizinin etkisi de incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Net Faiz Marjı, Bankacılık Sektörü, Küresel Mali Kriz, Panel Veri Analizi.

Abstract:

The aim of this paper is to investigate the bank level determinants of Net Interest Margin for commercial banks operating in Turkish Banking Sector. For this purpose a panel data set which consists of continuously operated commercial banks during 2002Q4-2017Q4 is analysed using Driscoll-Kraay and difference GMM estimators. Results suggest that bank level variables are more significant in determining net interest margin rather than macro variables. Factors having impact on reduction of margins and thus improvement of intermediation efficiency are credit risk management, cost management and generating alternative income through operation diversity. Moreover banks operated with higher margins priorly seems to maintain this tendency during the next periods. Effects of Global Financial Crisis in 2008 on determinants of net interest margin are also investigated.

Keywords: Net Interest Margin, Banking Sector, Global Financial Crisis, Panel Data Analysis.

* Makale Geliş Tarihi: 02.07.2019

Makale Kabul Tarihi: 12.05.2020

** Bu makale, Gamze GÖÇMEN tarafından 2005 yılında Yrd. Doç. Dr. Şeref KALAYCI danışmanlığında hazırlanan "Bankacılık Sektöründe Net Faiz Marjını Belirleyen Faktörler: Türkiye Uygulaması (1990-2000)" başlıklı yüksek lisans tezinin güncellenmesi ve geliştirilmesi ile hazırlanmıştır.

*** Dr. Öğr. Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Bankacılık ve Finans Bölümü, gamzeyagcilar@sdu.edu.tr, orcid.org/0000-0002-5009-4696

**** Prof. Dr., Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, seref.kalayci@enerji.gov.tr, orcid.org/0000-0001-5439-0858

GİRİŞ

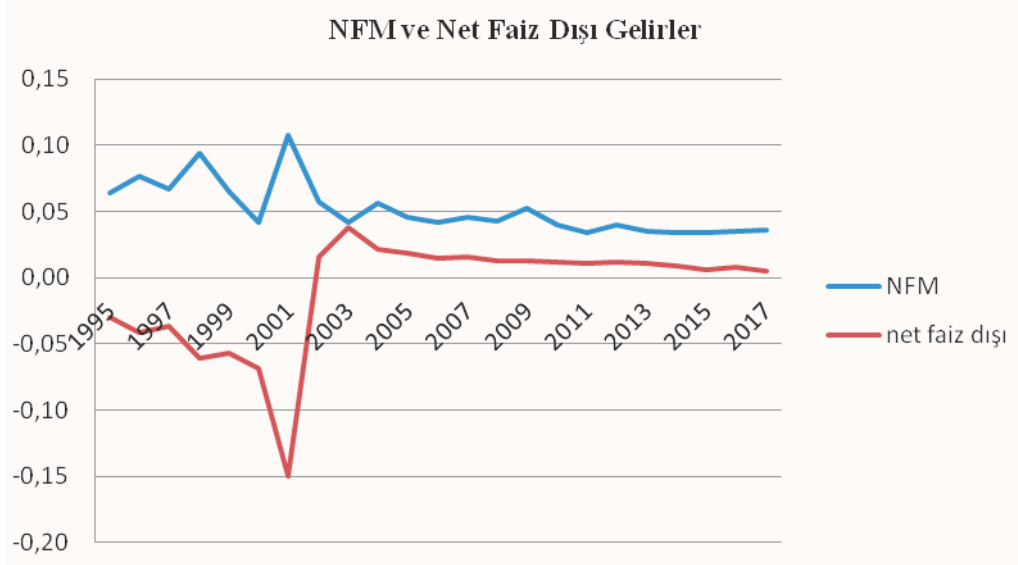
Bankalar, ekonomide küçük tasarrufların bir araya getirilerek büyük yatırımlara ve tüketim harcamalarına kaynak yaratılması konusunda uzmanlaşmış aracı kuruluşlardır. Fonların tasarruf sahiplerinden ihtiyaç sahiplerine aktarımını gerçekleştirirken vade ve miktar uyumlaştırması yapmakta, coğrafi kısıtları ortadan kaldırmakta ve ortaya çıkan riski de çok büyük ölçüde kendileri taşımaktadırlar. Bankalar bu fonksiyonları yerine getirirken paranın zaman değerini, üstlendikleri riski ve kar marjlarını da gözeterek fiyatlandırma yapmak durumundadır. Bankaların fiyatlama davranışlarının bir yansıması net faiz marjı (NFM) olmaktadır.

NFM, bankanın varlık ve yükümlülüklerinin hem hacmini hem de kombinasyonunu yansıtır ve bankalar tarafından, aracılık maliyetinin karşılığı olarak uygulanır (Angbazo, 1997:56). Yaygın hesaplanışı biçimi bankalar tarafından kullanılan fonlar üzerinden elde edilen faiz gelirleri ile kaynak temin etmek için katlanılan faiz giderleri arasındaki farkın (net faiz gelirleri), bankanın toplam faiz getiren varlıklarına bölünmesi şeklindedir. NFM'nin her zaman pozitif olması, yani faiz gelirlerinin faiz giderlerinden daha büyük olması beklenir. Ho ve Saunders (1981:598) bunun sebebinin, bankaların karşı karşıya oldukları işlem belirsizliğini telafi etmelerinin gerekliliği ile açıklamıştır. Yüksek NFM banka için bir performans göstergesi olmasının yanında bir etkinlik ölçüsü olarak da kabul edilir. Saksonova (2014:133) NFM'nin, faiz getiren varlıkların etkinliğini kısa ve öz bir şekilde özetleyen bir gösterge olduğunu belirtmiş ve yüksek NFM düzeyinin faiz getiren varlıkların yönetilmesinde bankanın başarılı olduğunu gösterdiğini savunmuştur. Üstelik bankaların aracılık görevini yerine getirmekteki etkinliklerinin artmasından ekonomik büyümenin de olumlu etkilenmesi beklenmektedir (Demirgüç-Kunt ve Huizinga, 1999).

Yüksek faiz marjlarının bankaların yararına olduğu düşünülürken, düşük marjların da sosyal refah anlamında kazanımlar sağlaması beklenmektedir. Maudos ve De Guevara (2004:2260), faiz marjları düştükçe finansal aracılığın sosyal maliyetlerinin azaldığını vurgulamışlardır. Maudos ve Solis (2009:1920)'ye göre yüksek marjlar piyasa gücünün bir sonucudur ve gerek tasarruflar gerekse yatırımlar için caydırıcı bir faktör olarak rol oynar. Trinugroho vd. (2018:357) de NFM-rekabet ilişkisine vurgu yaparak, daha az rekabetçi bir ortamda bankaların daha yüksek marjlar uygulama eğiliminde olduklarını ifade etmişlerdir.

Türkiye'deki seyrine bakıldığında, sektörel düzeyde bankaların net faiz marjında geçmişten günümüze dalgalanmalar dikkat çekmektedir. Özellikle faiz oranlarının yüksekliği ile paralel olarak faiz marjlarının da yüksek olduğu 2002 öncesi dönemde bu dalgalanmalar, yaşanan krizler ve zarar eden bankalar nedeniyle daha da fazla görülmektedir. 2002 sonrası ekonomik istikrardaki artışla beraber faiz oranları ve faiz marjları düşmüş, marjlardaki dalgalanmalar nispeten azalmıştır. 2002-2017 döneminde NFM'de yaklaşık %2 dolayında bir düşüş gerçekleşmiştir. Şekil 1'de 1995 yılından iti-

baren mevduat bankalarının faiz marjlarının seyri, net faiz dışı gelirler¹ (NFDG) ile birlikte verilmiştir. Şekilde göze çarpan nokta, 2002 yılı öncesi nispeten yüksek NFM'ye karşılık negatif net faiz dışı gelirlerdir. 2002 sonrasında NFM'deki belirgin düşüşle birlikte NFDG'nin pozitive döndüğü görülmektedir. Bu bağlamda 2000 ve 2001 yıllarında yaşanan krizlerin akabinde hayata geçirilen yeniden yapılandırma programının bu dönüşümü tetiklediği söylenebilir. Bu görüntü, Türkiye'de faaliyet gösteren bankaların, faiz oranlarının düşmesi ile azalan marjlarını faiz dışı gelirlerdeki artış ile telafi ettikleri şeklinde yorumlanabilir.



Şekil 1: Türk Bankacılık Sektöründe NFM ve Net Faiz Dışı Gelirlerin Yıllar İtibariyle Seyri

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliğinden sağlanan veriler ile oluşturulmuştur.

NFM'nin banka karlarının en önemli bileşeni olduğunu söylemek mümkündür. Bu önem hem faiz marjının net kar içerisindeki payından hem de bankanın asıl faaliyet konusu ile ilişkili olmasından kaynaklanmaktadır. NFM'nin bankanın aracılık etkinliği ve fiyatlama davranışı ile ilişkili olması nedeniyle piyasadaki konumunu da yansıtan bir gösterge olduğu söylenebilir. Kredilere yüksek faiz, mevduata düşük faiz uygulamak suretiyle marjlarını yükseltmeyi başaran bir bankanın piyasa gücünü de elinde bulundurduğu düşünülür. Bu çerçevede çalışmanın amacı, Türk Bankacılık Sektöründe 2002Q4-2017Q4 döneminde sürekli olarak faaliyet göstermiş olan 25 mevduat bankası için NFM'nin banka düzeyindeki belirleyicilerini tespit etmektir. 1525 gözlemden oluşan panel veri setinin analiz edildiği bu çalışmada, mevcut literatür izlenerek bazı makro kontrol değişkenleri tanımlanmış ve banka bilançosuna ait özelliklerin marjlar üzerindeki etkileri tespit edilmeye çalışılmıştır. Ele alınan piyasanın tek bir ülke ile

¹ NFDG=(Faiz dışı gelirler-Faiz dışı giderler)/Toplam Aktifler

sınırlı olmasından ve tüm bankaların aynı ekonomik koşulların etkisi altında faaliyet göstermesinden ötürü bankaların maruz kaldığı faiz riski ile kur riskinin bireysel olarak ölçülmesinin uygun olduğu düşünülmüştür. Diğer çalışmalardan farklı olarak, bu çalışmada bankanın faiz ve kur risklerine açıklığını bilanço yapısına dayalı olarak ölçen değişkenler kullanılmıştır. Ayrıca aracılık etkinliğini temsilen Kredi/Mevduat oranı açıklayıcı değişkenler arasında yer almıştır. Çalışmanın en ayırt edici noktası ise 2008 krizi öncesi ve sonrası dönemler için karşılaştırma imkânı sunmasıdır. Bulgular Türkiye’de faaliyet gösteren bankalar için NFM’nin en önemli belirleyicilerinin bankanın gelir-gider yapısı ile ilişkili olduğunu göstermiştir. Likidite, riske açıklık ve makroekonomik göstergelerin etkileri sınırlı kalmıştır. Ayrıca NFM’nin gecikmeli değerlerinin de oldukça güçlü bir etkiye sahip olduğu ortaya konulmuştur.

Çalışmanın bundan sonraki kısmında literatür araştırmasına yer verilmiştir. 2. Bölümde veri seti ve yöntem tanıtılmış, 3. Bölümde ise analiz bulguları açıklanmıştır. Son bölümde sonuç ve değerlendirmeler yer almaktadır.

1. LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

Bankaların net faiz marjlarını açıklamaya yönelik ilk çalışmalardan biri Ho ve Saunders (1981)’in çalışmasıdır. Bu çalışmada bankaların riskten kaçınan araçlar olarak kabul edildikleri bir tacir modeli geliştirilerek banka marjlarının açıklanması amaçlanmıştır. Buna göre faiz marjı her zaman vardır, yani kredi ve mevduat faiz oranları farklıdır. NFM’nin modellenmesinde iki aşamalı regresyon analizi kullanılmıştır. Brock ve Suarez (2000:128) bu aşamaları şöyle özetlemiştir: İlk aşamada bankalara özgü değişkenlerle kurulan yatay kesit regresyon modelinin çözümü gerçekleştirilmekte ve modelin sabit terimi ülkenin finansal sistemi için, bankaya özgü değişkenlerle açıklanamayan, yalın (pure) marjları vermektedir. İkinci aşamada ise bu sabit terim makroekonomik değişkenlerle analiz edilmektedir. İkinci aşama regresyonun sabit terimi ise makroekonomik değişkenlerle de açıklanamayan ve yalnızca piyasa yapısının etkisiyle oluşan “yalın” marjları temsil etmektedir. Ho ve Saunders (1981:583) söz konusu yalın marjların dört faktöre bağlı olduğunu bulmuştur: yönetimin riskten kaçınma derecesi, banka işlemlerinin ortalama büyüklüğü, piyasa yapısı ve faiz oranlarının oynaklığı.

Sonraki yıllarda Ho ve Saunders (1981)’in modeli farklı yazarlar tarafından genişletilmek suretiyle kullanılmıştır. Bu çalışmalardan biri Allen (1988)’e aittir ve banka ürünlerine yönelik talebin çapraz esnekliği gözetildiğinde, faiz marjlarının düşebileceğini göstermektedir. Böylece, çeşitlendirme yoluna giden bankaların finansal araçlar olarak üstlendikleri riskleri yönetmede daha aktif rol oynayabilecekleri sonucuna varılmıştır. Angbazo (1997) da iflas riskini ve bu riskin faiz oranı riski ile etkileşimini dahil etmek suretiyle modele katkı sağlamış ve riskin etkisinin banka ölçeğine göre farklı olup olmadığını test etmiştir. Saunders ve Schumacher (2000), faiz oranlarının volatilitésinin yanında bankacılık sisteminin segmentlere ayrılmış olmasının ya da faaliyet/coğrafi kısıtlamaların bankaların monopolcü gücünü arttırarak daha yüksek marjlar elde etmelerini

sağladığı bulmuşlardır. Brock ve Suarez (2000) modeli Latin Amerika ülkelerine uygularken, Afanasieff, Lhacer ve Nakane (2002), Brezilya'daki bankaların NFM'leri üzerindeki etkileri karşılaştırıldığında makro değişkenlerin anlamlılık düzeyinin, mikro değişkenlerden daha yüksek olduğunu tespit etmişlerdir. Drakos (2003) modele bankaların sahiplik yapılarını temsil eden değişkenler eklemek suretiyle, Doğu Avrupa ülkeleri için kamu bankalarının ve yabancı bankaların marjlar üzerindeki etkilerini tespit etmeye çalışmıştır. Maudos ve De Guevara (2004), faaliyet giderleri de hesaba katılarak modeli genişletmiş, ayrıca Avrupa bankacılık sisteminde faiz marjlarındaki düşüşün rekabetçi koşullardaki rahatlama, yani piyasa gücü ve yoğunlaşmadaki artış ile uyumlu olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Doliente (2005) modeli Güneydoğu Asya ülkeleri için uygularken, Maudos ve Solis (2009)'un Meksika bankaları üzerinde gerçekleştirdiği çalışmanın modele katkısı ise NFM'yi faaliyet giderleri ve çeşitlendirmeyi eşzamanlı olarak dahil etmek suretiyle modellemesidir. Diğer bazı ampirik uygulamalarda Zhou ve Wong (2008), Çin'de faaliyet gösteren ticari bankalar için piyasadaki rekabetin faiz marjlarını daralttığını; Entrop vd. (2015), Almanya'da kredi ve mevduatların vade farklılıklarının da bankaların fiyatlama davranışını yönlendirdiğini; Islam ve Nishiyama (2016) ise dört Güney Asya ülkesinde zorunlu karşılık oranlarının marjlar üzerindeki etkisini ortaya koyarak modele katkı sağlamışlardır.

NFM'nin belirleyicini modellemeye yönelik diğer bir grup çalışmalarda bankalara özgü değişkenlerin ve makro göstergelerin kullanıldığı panel veri setiyle yapılan tek aşamalı analizler öne çıkmaktadır. Demirgüç-Kunt ve Huizinga (1999) bu çalışmalara öncülük edenlerden biridir. 80 ülkeyi kapsayan araştırmada gelişmekte olan ülkelerde yabancı bankaların yerli bankalardan daha yüksek marjlarla çalıştıkları, gelişmiş ülkelerde ise tam tersi durumun söz konusu olduğu görülmüştür. Ayrıca kurumsal yapıya ilişkin faktörlerin de faiz marjları üzerinde etkili olduğu, bu etkinin gelişmekte olan ülkelerde gelişmiş ülkelere göre daha fazla olduğu bulunmuştur. Demirgüç-Kunt ve Huizinga (1999)'u izleyen Abreu ve Mendes (2003), bazı Avrupa ülkeleri için banka karlılıkları ve faiz marjlarına ilişkin belirleyicileri araştırırken, genel mikro belirleyicilerin yanı sıra banka büyüklüğü, enflasyon, ekonomik büyüme, kur politikası, finansal liberalizasyon gibi banka performansını ortaya koyacak değişkenleri de değerlendirmeye almışlardır. Tarus, Chekol ve Mutwol (2012) Kenya'da faaliyet giderlerinin ve kredi riskinin NFM ile pozitif ilişkili olduğu, enflasyonun da marjları yükselttiği sonucuna ulaşılmıştır. Ekonomik büyüme ve piyasa yoğunlaşması ise NFM ile negatif ilişkili bulunmuştur. Claessens, Coleman ve Donnelly (2018) ise 48 ülkeyi kapsayan çalışmalarında düşük faiz oranı seviyelerinin marjlar üzerinde yüksek faiz oranlarından daha etkili olduğu tespit etmişlerdir.

Berger (1995)'i izleyen araştırmacılar ise banka marjlarını piyasa yapısı ile ilişkili olarak modellemektedirler. Örneğin Claeys ve Vennet (2008), Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde faaliyet gösteren bankalar için düşük etkinlik düzeyleri ve rekabetçi olmayan piyasa koşulları NFM üzerinde etkili bulunmuştur. Chortareas, Garza-Garcia ve Girardone

(2012), Latin Amerika ülkelerinde yoğunlaşma endeksi ve pazar payının marjlar üzerinde etkisinin sınırlı olduğunu, etkinliğin ve piyasa rekabetinin marjların düşürdüğünü tespit etmişlerdir.

Sayılanlara ilave olarak gerek kullanılan yöntemler gerekse NFM üzerindeki etkisi incelenen değişkenler bakımından literatürün zenginleştirildiği görülmektedir. Lepetit, Nys, Rous ve Tarazi (2008) Avrupa’da ücret ve komisyon gelirlerindeki artışın; Fungacova ve Poghosyan (2011), Rusya’da sahiplik yapısının; Lin vd. (2012) Asya ülkelerinde çeşitlendirmenin NFM üzerindeki etkilerine odaklanmışlardır. King (2013), 15 ülkenin bankaları için Basel III ile tanımlanan Net İstikrarlı Fonlama Rasyosunu (NİFR) hesaplamış, onbeş ülkenin onunda NİFR karşılama çabalarının bankalarda NFM’nin düşmesiyle sonuçlanacağı bulgusunu elde etmiştir.

Türk Bankacılık Sektörünü ele alan çalışmalar arasında Türker Kaya (2001)’nin araştırması net faiz marjını modelleyen ilk çalışmalardan olması bakımından önemlidir. Çalışmada aylık frekansta sektörel ve makroekonomik değişkenler kullanılmıştır. TBS’nin ele alındığı diğer bir çalışmada Erol (2007), 2003-2006 dönemi için 30 bankanın çeyrek dönemlik verilerini, hem statik hem de dinamik panel veri yöntemlerini kullanarak analiz etmiştir. Erol (2007) gibi Kansoy (2012) da hem statik hem de dinamik panel veri modellerinden yararlanmış ve TBS’de yabancı bankaların NFM konusunda yerli bankalardan ve kamu bankalarından ayrılan yönlerini tespit etmeye çalışmıştır. Taşkın (2011), NFM üzerinde mikroekonomik faktörlerin önemine vurgu yaparken, Özşuca (2019), küresel kriz sonrasında uygulanan para politikalarının etkilerini analiz etmiştir. Yüksel ve Zengin (2017) ise Türk Bankacılık Sektörü için NFM’nin belirleyicilerini MARS metodu kullanarak incelemiş ve yöntem bakımından alana bir yenilik katmışlardır. Işık ve Belke (2017) ise küresel mali krizin sonrasında Borsa İstanbul’da işlem gören bankaların NFM belirleyicilerini araştırmışlardır.

Ulaşılan literatür değerlendirildiğinde NFM konusunun uzun yıllardır gündemden düşmeyen bir konu olduğu, oldukça geniş bir yelpazede ele alındığı ve bankalar arası farklılıkların farklı değişkenler ile açıklanmaya çalışıldığı görülmektedir. Bankaların faiz marjları üzerinde faaliyette bulunan piyasanın ve ekonomik koşulların etkisi kadar, banka ölçeğindeki risk faktörlerinin ve bilanço yapısının da anlamlı olduğu anlaşılmaktadır.

2. VERİ SETİ VE YÖNTEM

2.1. Model Tanımlaması ve Değişkenler

Türk Bankacılık Sektöründe faaliyet gösteren bankaların net faiz marjlarındaki farklılıkları açıklayan faktörleri tespit etmek amacıyla, Demirgüç-Kunt ve Huizinga (1999), Abreu ve Mendez (2003) ile Tarus, Chekol ve Mutwol (2012) izlenerek Denklem (1)’de yer alan panel regresyon modeli kurulmuştur.

$$\Pi_{it} = \alpha_{it} + \beta_1 \Pi_{i(t-1)} + \sum_{j=2}^J \beta_j X_{it}^j + \sum_{k=1}^K \gamma_k X_{it}^k + \Theta_1 D_{kriz} + \Theta_2 D_{yabanci} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Modelde Π_{it} , i bankasının t dönemindeki net faiz marjını, α_{it} sabit terimi, $\Pi_{i(t-1)}$ bağımlı değişkenin bir dönem gecikmeli değerini; X_{it}^j , j sayıda farklı açıklayıcı değişkeni ve X_{it}^k , k sayıda makro kontrol değişkenini temsil etmektedir. Panel veriler yatay kesitleri ve zaman boyutunu bir arada ele almaktadır. Bu modelde de “ i ” alt indisi yatay kesitleri (bankalar) temsil ederken “ t ” alt indisi zamanı ifade etmektedir. Modelde ayrıca 2008 ekonomik krizi için ve yabancı bankalar için kukla değişkenler yer almaktadır. ε_{it} ise hata terimidir. Tatoğlu (2016:79) yatay kesitlerin boyutu büyük bir ana kütlede tesadüfi olarak çekilmişse “tesadüfi etkileri”, daha spesifik bir veri seti söz konusu olduğunda “sabit etkileri” düşünmenin mantıklı olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda bu çalışmada her birimde gözlenemeyen birim etkilere her bir yatay kesit gözlem için tahmin edilen bir parametre gibi davranıldığı, birim etkiler ile açıklayıcı değişkenler arasındaki korelasyonun sıfırdan farklı olmasına izin verildiği sabit etkiler tahmincisi kullanılmıştır (Tatoğlu, 2016:79).

Kullanılan değişkenlerin ayrıntılı açıklamaları şu şekildedir:

Bağımlı Değişken: *NFM*, net faiz marjını temsil etmekte olup, her bir bankanın her bir dönemdeki faiz gelirleri ile faiz giderlerinin farkının toplam aktiflere oranlanması ile hesaplanmıştır (Kansoy, 2012).

Açıklayıcı Değişkenler:

Açıklayıcı değişkenlerden ilki olan *LNFM*, bağımlı değişkenin bir dönem gecikmeli halidir ve banka marjlarının muhtemel kalıcılığını tespit etmek için dahil edilerek dinamik bir model kurulmuştur. Geçmiş dönemde yüksek marj uygulayan bir bankanın sonraki dönemde de bunu devam ettirmesi beklenmektedir (Türker Kaya (2001); Chortareas vd. (2012); İslantince (2016); Claessens vd. (2018)).

Lkt değişkeni, Nakit Değerler ve Merkez Bankası/Toplam Aktifler oranı ile ölçülmüştür ve bankanın likiditesini temsil etmektedir. Gerek risk ve getiri dengesini gözetmek zorunda oldukları için gerekse yasal zorunluluklar nedeniyle bankalar kaynaklarının bir kısmını getirisi olmayan ya da nispeten düşük olan nakit ve benzeri varlıklarda tutmak durumundadır. Zhou ve Wong (2008), Kansoy (2012) fırsat maliyetinden ve daha düşük karlılık ile ilişkili olmalarından dolayı likit varlıkları fazla olan bankalarda *NFM*'nin düşmesini beklemektedir. İslam ve Nishiyama (2016:505) ise güçlü bir likidite pozisyonuna sahip bir bankanın daha yüksek marjlar uygulayabileceğini belirtmiştir. Bu bağlamda likiditenin *NFM* ile ilişkisi net değildir.

Diğer bir açıklayıcı değişken olan *krdr* Krediler/Toplam Aktifler oranı ile ölçülmüştür (Claeys ve Vennet (2008); Maudos ve Solis (2009); Lin vd. (2012); Chortareas vd. (2012); İslantince (2016); Yüksel ve Zengin (2017)). Aracılık faaliyetini etkin bir şekilde yürüten bankalarda kredilerin tutarının ve oranının yüksek olması beklenir. Ancak krediler hem va-

delerinin nispeten uzun olması hem de vadesinde tahsil edilememe ihtimali bulunmasından dolayı risklidir. Diğer taraftan Chortareas vd. (2012:97) gerekse kredilerin oluşturulması, sunulması ve izlenmesi neticesinde faaliyet giderlerinin de artacağını belirtmiştir. Daha yüksek risk ve daha yüksek maliyetler ile ilişkili olması nedeniyle NFM'yi arttırması beklenmektedir.

Mevduat Oranı (*mev*) toplam mevduatın toplam aktiflere oranı olarak hesaplanmıştır (Maudos ve Solis (2009); İslantince (2016)). Mevduat için rekabet eden bankaların daha yüksek faiz ödemesi yapmaları gerekecektir. Dolayısıyla negatif ilişki beklenmektedir. Maudos ve Solis (2009:1924) bu oranı, kredi/toplam aktifler oranı ile birlikte bankanın uzmanlaşma ölçüsü olduğunu belirtmektedir.

Takipteki Krediler Oranı (*tkp*), Brüt Takipteki Krediler/Toplam Krediler şeklinde ölçülmektedir (Angbazo (1997); Fungachova ve Poghosyan (2011); İslam ve Nishiyama (2016); Yüksel ve Zengin (2017)). Bankanın vadesinde tahsil edilemeyen, donuk alacaklarını ifade eden takipteki kredilerin yüksek olması, konjonktürel nedenlere bağlı olabileceği gibi bankanın nispeten esnek bir kredi politikası izliyor olmasından da kaynaklanabilir. Sebebi her ne olursa olsun tahsil edilemeyen bu alacaklar banka için gelir kaybı yaratacaktır. Bu kaybı telafi edebilmek için bankaların daha yüksek marjlarla çalışmak isteyecekleri beklenmektedir.

Mevduatın krediye dönüşüm oranı (*krdm*) ise bankanın aracılık faaliyetindeki etkinliğini temsil etmektedir (İslam ve Nishiyama, 2016). Etkinlikteki artışla birlikte marjların düşmesi beklenmektedir.

Özkaynaklar (*ozk*), Toplam Özkaynaklar/Toplam Aktifler ile ölçülmüştür. Bankanın riskten kaçınma derecesini gösterir (Maudos ve Solis, 2009). Bu oran ne kadar yüksekse bankanın o kadar ihtiyatlı bir finansman politikası izlediği düşünülür. Işık ve Belke (2017:234) riskten kaçınan bankaların marjlarının düşeceğini belirtmişlerdir. Diğer taraftan bir kısım çalışmaların bulgusu özkaynakların neden olduğu yüksek maliyeti bankaların NFM'ye yansıttığı yönündedir. Bu bağlamda Saunders ve Schumacher (2000), Claeys ve Vennet (2008), Maudos ve Solis (2009), Fungachova ve Poghosyan (2011), İslantince (2016) ile İslam ve Nishiyama (2016) özkaynak oranı ile NFM arasında pozitif ilişki bulmuşlardır. Chortareas vd. (2012) inceledikleri 9 ülkenin 8'inde pozitif ilişki bulmuş, yalnızca bir ülkede negatif ilişkiye rastlamışlardır. Dolayısıyla beklenen ilişki belirsizdir.

Aktif Karlılığı (*ROA*), Net Kar/Toplam Aktifler oranı ile ölçülmüştür (Yüksel ve Zengin (2017)). Karlılığı yüksek olan bankaların fiyatlamada daha rahat davranmaları, düşük kar marjıyla çalışan bankaların ise daha fazla mevduat çekmek ve daha fazla kredi verebilmek için rekabetçi fiyat uygulamaları beklenmektedir. Dolayısıyla beklenen etki pozitifdir.

Faaliyet giderleri toplamının aktif toplamına bölünmesiyle ölçülen faaliyet giderleri (*faal*) değişkeninin yüksek olması banka için maliyet artışına işaret eder ((Zhou ve

Wong (2008); Maudos ve Solis (2009); Entrop vd. (2015); İslam ve Nishiyama (2016); İslantince (2016)). Faaliyet giderleri, personel giderleri, kıdem tazminatı karşılığı, banka sosyal yardımlaşma sandıkları varlık açıkları karşılığı, duran varlık değer düşüş giderleri, duran varlık amortisman giderleri, aktiflerin satışından zararlar, diğer işletme giderleri (faaliyet kiralama, bakım onarım, reklam ve ilan ve diğer) ve diğer giderleri içermektedir. Karlarını yükseltmek için bankaların daha yüksek marj uygulama yoluna gitmesi beklenir.

Nzm değişkeni, Bilanço dışı işlemler ile Emanet ve Rehinli kıymetleri içeren Nazım Hesapların toplam aktiflere oranı şeklinde hesaplanmıştır. Bilanço dışı işlemler ise Garanti ve Kefaletler, Taahhütler ve Türev Finansal Araçlardan oluşmaktadır. Saad ve El-Moussawi (2012:124)'ye göre bilanço dışı faaliyetler bir yandan bankanın karlılığını arttırırken, diğer yandan sermaye gereksinimini azalttığı için ahlaki tehlike problemine yol açabilmektedir. Bu tür faaliyetlerin boyutu, banka açısından (türev finansal araçlar dışında) nispeten daha az risk olarak gelir elde etmenin bir yolu olarak görülebilenken özellikle türev ürünler ilave riskler de yükleyebilmektedir. Bilanço dışı faaliyetlerin NFM üzerindeki etkisine detaylı biçimde odaklanan Angbazo (1997:78-80)'ye göre kredi taahhütleri, teminat mektupları, türevler vb. faaliyetler bankaların ödenmeme riski, faiz oranı riski, likidite riski ve kaldıracı ile ilişkili bulunduğundan bilanço dışı faaliyetleri fazla olan bankaların bu riski telafi etmek için yüksek marjlarla çalışmaları beklenir.

Faizd değişkeni bankaların faiz dışı gelirlerini ifade etmektedir. Net Ücret ve Komisyon Gelirlerinin toplam aktiflere bölünmesi ile ölçülmüştür (Maudos ve Solis (2009); Lin vd. (2012); Entrop vd. (2015); İslam ve Nishiyama (2016); Yüksel ve Zengin (2017)). Bankaların faiz gelirlerindeki azalma, sektörel rekabetteki artış, müşteri ihtiyaç ve taleplerindeki değişimler gibi nedenlerle geleneksel faaliyet alanlarının dışına çıkarak ücret ve komisyon geliri elde edecek şekilde ürün ve hizmet çeşitlendirmesi yapmaya başladıkları görülmektedir. Bu oranın yüksek olması bankaların gelir çeşitlendirmesine gittiğini gösterir. Dolayısıyla faiz marjları ile negatif ilişkili olması beklenir.

IgTA değişkeni banka büyüklüğünü temsil etmektedir. Büyük ölçekli bankaların ölçek ekonomilerinden faydalanarak maliyetlerini düşürmesi beklenir. Maliyetleri düşen bankalar rekabetçi avantaj yaratmak için toplam karlılıktan ödün vermeksizin daha düşük marjlarla çalışabilirler. Dolayısıyla NFM'yi negatif yönde etkileyeceği düşünülmektedir. Toplam aktiflerin logaritması ile ölçülmektedir (Fungachova ve Poghosyan (2011); Yüksel ve Zengin (2017)).

Kur Riski (*krisk*), yabancı para aktifler ile yabancı para pasifler arasındaki farkın (net bilanço pozisyonu) toplam aktiflere bölünmesi ile ölçülmüştür. Türkiye'de bankalar gerek tasarrufların yetersizliği gerekse Türk Lirası faiz oranlarının nispeten yüksek olmasından dolayı zaman zaman yurt dışından daha düşük faiz oranları ile borçlanıp bunu yüksek faiz oranı ile TL yatırımlara dönüştürerek faiz marjlarını yükseltmeye çalışırlar. Bu değişkenin negatif değer alması, bankanın yabancı para cinsinden yükümlülüklerinin fazla olması anlamına gelir. Bu durumda faiz marjları artarken banka, kurlardaki olası artışların olumsuz

etkilerine açık hale gelirler. Bankanın bu riski fiyatlarına yansıtması ve açık pozisyonu yüksek olan bankaların daha yüksek marjlarla çalışması beklenir.

Faiz Riski (*frisk*), faize duyarlı aktifler ile faize duyarlı pasifler arasındaki farkın toplam aktiflere bölünmesi ile ölçülmüştür. Pek çok çalışmada faiz riski piyasa faiz oranlarının volatilitesi dikkate alınarak ölçülmüş olmasına rağmen bu çalışma net faiz marjının banka ölçөгündeki belirleyicilerine odaklanmış olduğundan, bankanın kendi bilanço yapısı itibariyle faiz oranlarındaki değışimlere duyarlılığını ölçmek maksadıyla bu değışken seçilmiştir. Benzer bir yaklaşım sergileyen Angbazo (1997) faiz riskini Net kısa vadeli varlıkların özkaynaklara oranı şeklinde; Entrop vd. (2015) ise aktif durasyonu ile pasif durasyonu arasındaki farkın faiz ödenen aktif/pasif oranı ile çarpımı şeklinde ölçmüştür. Bankanın faize duyarlı pasiflerinin faize duyarlı aktiflerinden daha fazla olması durumunda faize duyarlı açık oluşur ve faiz oranlarının yükselmesi durumunda banka açısından gelir kaybı meydana gelir (net faiz marjı daralır). Faiz oranlarının düşmesi halinde ise tersi durum geçerli olur. Dolayısıyla *frisk* değışkeni ile net faiz marjı arasında negatif bir ilişki beklenmektedir.

Yabancı değışkeni, Türkiye’de kurulmuş ya da şube açmış yabancı sermayeli bankaları temsilen oluşturulmuş bir kukla değışkendir. Merkezlerinin yurt dışında olması nedeniyle yabancı bankaların dış finansmana daha kolay erişmeleri ve bu şekilde maliyetlerini de düşürmeleri beklenmektedir. Gerek bu şekilde düşen maliyetler gerekse yerli bankalarla girdikleri rekabet nedeniyle yabancı bankaların NFM’lerinin daha düşük olması öngörülmektedir.

Kontrol Değışkenleri:

Bym değışkeni, GSYH büyüme oranını ifade etmektedir (Tarus, Chekol ve Mutwol (2012); Kansoy (2012)). Kansoy (2012) bu değışkenin NFM ile ilişkisinin literatürde değışkenlik gösterdiğini ifade etmiş ve beklenen etkinin belirsizliğine vurgu yapmıştır.

ON, Merkez Bankasının gecelik borç alma ve borç verme faiz oranlarının ortalamasıdır. Bankalar her ne kadar kredi ve mevduatlara uygulayacakları faiz oranlarını belirlemede serbest olsalar da Merkez Bankası faizleri banka faizleri için bir referans oluşturmaktadır. Ayrıca faiz oranlarının yüksek olduğu dönemlerde marjların daha da açıldığı bilinmektedir. Dolayısıyla NFM ile pozitif ilişkili olması beklenmektedir.

Kriz değışkeni, 2008 yılında yaşanan küresel mali krizin etkilerini kontrol etmek için oluşturulmuş bir kukla değışkendir. Krizin başlangıç ve bitiş zamanı tartışmalı da olsa, Türkiye’de GSYH büyümesinin negatif olduğu 2008-4. Çeyrek ile 2009 yılı 3. Çeyreği kapsayan 4 çeyrek dönem kriz dönemi olarak değerlendirilmiştir.

Bu değışkenlerin kısa açıklamaları ve NFM ile beklenen ilişkileri Tablo 1’de gösterilmektedir.

Tablo 1: Kullanılan Değişkenlere İlişkin Açıklamalar

Değişken Adı	Kısaltması	Açıklaması	Beklenen İlişki
Net Faiz Marjının bir dönem gecikmeli değeri	I.NFM	(Faiz gelirleri-Faiz giderleri)/Toplam Aktifler	+
Banka büyüklüğü	IgTA	Toplam aktiflerin logaritması	-
Likidite	Lkt	Nakit Değerler ve Merkez Bankası/Toplam Aktifler	-;+
Bilanço Dışı Faaliyetler	Nzm	Nazım Hesaplar/Toplam Aktifler	-;+
Faiz Riski	Frisk	(Faize Duyarlı Aktifler-Faize Duyarlı Pasifler)/Toplam Aktifler	-
Kur Riski	Krisk	(Yabancı Para Aktifler-Yabancı Para Pasifler)/Toplam Aktifler	-
Kredi Riski	Krdr	Kredi ve Alacaklar/Toplam Aktifler	+
Faiz Dışı Gelirler	Faizd	Net Ücret ve Komisyon Gelirleri/Toplam Aktifler	-
Takipteki Krediler Oranı	Tkp	Brüt Takipteki Krediler/Toplam Krediler ve Alacaklar	+
Faaliyet Giderleri	Faal	Toplam Faaliyet Giderleri/Toplam Aktifler	+
Özkaynaklar	Ozk	Özkaynaklar/Toplam Aktifler	-;+
Aktif Karlılığı	ROA	Net Kar/Toplam Aktifler	+
Mevduat Oranı	Mev	Mevduatlar/Toplam Aktifler	-
Mevduatın krediye dönüşüm oranı	Krdm	Krediler ve Alacaklar/Mevduatlar	-
Faiz oranları	ON	TCMB gecelik faiz oranı	+
Büyüme	Bym	GSYH değişim oranı	+
Kriz	Kriz	Küresel Mali Kriz Kukla Değişken	+
Yabancı bankalar	Yabancı	Yabancı Bankalar Kukla Değişken	-;+

2.2. Veri Seti

Türkiye’de faaliyet gösteren ticari bankaların net faiz marjlarının modellenmesinde kullanılan veriler 2002–4. çeyrek ve 2017–4. çeyrek arasında sürekli faaliyet göstermiş olan ve mevduat kabul eden 25 bankaya ait olup, Türkiye Bankalar Birliği (TBB) resmi internet sitesinde açıklanan mali tablolarından derlenmiştir. Değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 2’de yer almaktadır. Büyüme oranları verisi TC Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı resmi internet sitesinden, faiz oranları verisi ise TC Merkez Bankası resmi internet sitesinden sağlanmıştır.

Tablo 2: Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken	Gözlem	Ortalama	St.Sap.	En küçük	En büyük
NFM	1,525	0.0299	0.0222	-0.0412	0.2802
Lkt	1,525	0.0805	0.0501	0.0017	0.4404
Krdr	1,525	0.5076	0.1904	0.0008	0.8784
Mev	1,525	0.5777	0.1774	0.0033	0.8889
Tkp	1,525	0.0648	0.1240	0.0000	1.1912
Krdm	1,525	1.0925	1.5140	0.0112	34.5317
Ozk	1,525	0.1466	0.1016	0.0327	0.9161
ROA	1,525	0.0088	0.0148	-0.1761	0.0939
Faal	1,525	0.0227	0.0207	-0.0840	0.2739
Nzm	1,525	3.8257	3.4375	0.0004	22.3808
Faizd	1,525	0.0065	0.0054	-0.0039	0.0344
IgTA	1,525	6.8972	0.9655	4.3455	8.6378
Krisk	1,525	-0.0365	0.0944	-0.8214	0.3224
Frisk	1,524	-0.0055	0.0866	-1.3711	0.8713
ON	1,525	0.1411	0.0954	0.0500	0.4750
Bym	1,525	0.0582	0.0479	-0.1457	0.1435

Tablo 2’de Türk Bankacılık Sektöründe (TBS) faaliyet gösteren ve bu çalışmada ele alınan 25 bankanın 61 çeyrek dönem için ortalama net faiz marjlarının %2,99 olduğu görülmektedir. NFM’nin aldığı en yüksek değer %28 olup, en küçük değer negatif olduğu dikkat çekmektedir (-0,04). Nazım hesapların toplam aktiflere oranı şeklinde ölçülen *Nzm* değişkeninin, ortalamasının 3.8 olması nazım hesapların banka bilançosunun yaklaşık 4 katı büyüklüğünde olduğunu göstermektedir. *Lkt* değişkeninin ortalamasının %8 civarında olması, kredi riski olarak ifade edilen kredilerin toplam aktiflere oranının %50’nin üzerinde olması ve ortalama %15 dolaylarındaki özkaynak oranı, bankacılık sektörünün genel bilanço yapısı ile uyumlu göstergelerdir. TBS’nin ortalama Aktif Karlılığının ele alınan 15 yıllık dönemde oldukça düşük (%1’in altında) olduğu görülmektedir. Elbette bu göstergede, ele alınan dönemin 2001 krizinin akabinde yaşanan yeniden yapılandırma dönemini ve 2008 küresel krizini kapsamasının da etkili olduğu düşünülmektedir. Takipteki krediler oranı ele alınan dönemde ortalama %6’lık bir değer almıştır. Dikkat çekici olan ise takipteki krediler oranının en yüksek değerlerinin 1’in üzerinde, en düşük değerinin ise “0” olmasıdır. Yüksek değerlerin sebebi, bazı yabancı bankaların geçmiş yıllarda biriken tahsil edilememiş alacaklarının, ilgili yılda verilen kredi tutarını aşmış olması olarak görülmektedir. Ayrıca Türkiye’de şube açan bazı yabancı bankaların belirli müşterilere kredi açmalarından dolayı bazı dönemlerde tahsil edilmemiş alacaklarının olmadığı gözlenmiş ve *Tkp* değişkeni “0” değerini almıştır. Diğer risk göstergelerine bakıldığında, faiz riskinin sıfır dolaylarında olduğu görülmekte ve bankaların bu riski aktif-pasif yönetimi

çerçevesinde gerek bilanço içinde gerekse nazım hesaplarla dengelediği düşünülmektedir. Kur riski göstergesinin ortalaması negatiftir. Bu gösterge bankaların açık pozisyonlarından (yabancı para yükümlülüklerin yabancı para varlıklardan fazla olması) kaynaklanmaktadır. Faaliyet giderleri %2 seviyelerinde olup, faiz dışı gelirlerin ortalaması oransal olarak oldukça düşük kalmıştır.

Diğer taraftan değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantının varlığı araştırılmıştır. Bu amaçla hesaplanan korelasyon katsayıları Tablo 3'te sunulan korelasyon matrisinde yer almaktadır. Işık (2019:195) korelasyon katsayılarının 0.80'den büyük olması durumunda çoklu doğrusal bağlantı sorunundan söz edilebileceğini belirtmiştir. Bu çalışmada gözlenen en yüksek değer -0.55'tir ve *IgTA* ve *Ozk* değişkenleri arasındadır. Yüksek korelasyon katsayılarına rastlanmaması değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı olasılığını elememize izin vermiştir. Ayrıca Tablo 3'ün en alt satırında yer alan VIF değerlerinin de düşük olması (5'in altında) bu görüşü desteklemektedir. Bu bağlamda seçilen tüm değişkenler analize dahil edilmiştir.

Tablo 3: Korelasyon Matrisi ve VIF Değerleri

	NFM	Lkt	Krdr	Mev	Tkp	Krdm	Ozk	ROA	Faal	Nzm	Faizd	IgTA	Krisk	Frisk	ON	Bym
NFM	1.00															
Lkt	-0.02	1.00														
Krdr	-0.10	0.28	1.00													
Mev	-0.16	0.03	0.29	1.00												
Tkp	0.12	-0.03	-0.44	-0.21	1.00											
Krdm	0.02	0.03	0.01	-0.46	-0.05	1.00										
Ozk	0.23	-0.07	-0.41	-0.50	0.47	0.05	1.00									
ROA	0.21	-0.04	0.03	0.05	0.07	-0.04	0.03	1.00								
Faal	0.51	-0.13	-0.07	0.09	-0.08	-0.07	0.14	-0.31	1.00							
Nzm	-0.04	0.30	0.45	0.25	-0.10	-0.04	-0.20	-0.07	-0.01	1.00						
Faizd	0.36	-0.14	0.02	-0.04	0.03	0.00	0.01	0.34	0.22	-0.09	1.00					
IgTA	-0.17	0.26	0.46	0.49	-0.25	-0.17	-0.55	0.13	-0.19	0.28	0.07	1.00				
Krisk	-0.07	-0.24	-0.09	0.15	0.12	-0.19	0.27	0.16	-0.04	-0.09	-0.01	-0.10	1.00			
Frisk	-0.15	0.13	-0.01	-0.01	0.03	0.01	-0.07	-0.04	-0.14	0.03	-0.13	0.04	-0.02	1.00		
ON	0.15	-0.48	-0.45	0.00	0.13	-0.04	0.03	-0.02	0.25	-0.36	0.11	-0.30	0.14	-0.17	1.00	
Bym	-0.06	0.06	0.07	0.00	0.04	0.01	0.02	0.07	0.02	0.00	0.06	0.02	0.01	0.04	0.05	1.00
VIF		1.45	2.04	2.34	1.59	1.37	2.66	1.47	1.64	1.43	1.42	2.02	1.39	1.08	1.84	1.02

2.3. Tanı Testleri ve Uygun Tahmincinin Seçimi

Panel veri modelinin çözümünde regresyon analizinden yararlanılmıştır. Regresyon analizinde uygun tahmincinin seçilebilmesi için tanı testleri yapılmıştır. Bu testlerden Breusch Pagan (1980) tarafından geliştirilen Lagrange Multiplier-LM testi ve Pesaran (2004)

tarafından geliştirilen CD testi yatay kesit bağımlılığı bulunmaması, Modified Wald (Green, 2000) testi değişen varyans sorunu bulunmaması ve Wooldrige (2002) testi ise otokorelasyon sorunu bulunmaması varsayımlarını test etmek için kullanılmıştır. Bulgular Tablo 4'te yer almaktadır.

Tablo 4: Varsayımların Sınanması

	Ki-kare/İstatistik Değeri	Prob.	H ₀	Değerlendirme
Breusch Pagan (1980) LM testi	2719.942	0.000	Yatay kesit bağımlılığı bulunmamaktadır	Red
Pesaran (2004) CD testi	22.303	0.000	Yatay kesit bağımlılığı bulunmamaktadır	Red
Modified Wald test	3073.01	0.000	Hata kareleri homojen dağılmaktadır	Red
Wooldrige (2002) otokorelasyon testi	50.107	0.000	1. mertebeden Otokorelasyon bulunmamaktadır	Red

Panel veri setimizin yatay kesitlerini oluşturan unsur, Türk Bankacılık Sektöründe faaliyetini sürdüren ticari bankalardır. Bu bankaların aynı ülkede, aynı ekonomik koşullar altında faaliyet gösteriyor olması ve ortaya çıkan şoklardan her bankanın belirli ölçülerde etkileniyor olması yatay kesitlerin bir ölçüde bağımlı olabileceği ihtimalini doğurmaktadır. Yatay kesit bağımlılığının test edilmesi için bu çalışmada Breusch ve Pagan (1980) LM testi ve Pesaran (2004) CD testleri kullanılmıştır. Test sonuçları Tablo 4'te yer almaktadır. Yüksek istatistik değerleri, Yatay kesit bağımlılığı bulunmadığı yönündeki H₀ hipotezinin reddedilmesine imkân tanımaktadır.

Panel regresyon analizinin diğer varsayımlarından olan hata karelerinin homojen dağıldığı varsayımı, Green (2002)'in Modified Wald Testi ile değerlendirilmiş, yüksek istatistik değeri nedeniyle H₀ hipotezi reddedilmiş ve değişen varyans probleminin bulunduğu karar kılınmıştır. Wooldrige (2002) otokorelasyon testi sonucunda ise H₀ hipotezi reddedilerek veri setinde otokorelasyon sorunu bulunduğu tespit edilmiştir.

Zaman serilerinde olduğu gibi panel verilerle yapılan analizler de serilerin durağan olduğu varsayımı altında gerçekleştirildiğinden, tüm değişkenler için birim kök sınaması gerçekleştirilmiştir. Ancak geleneksel birim kök testleri (örneğin ADF, PP, KPSS) ile yapılan durağanlık sınaması, panel verilerde yatay kesit bağımlılığının olması durumunda hatalı sonuçlar verebilmektedir. Veri setinde yatay kesit bağımlılığı tespit edildiğinden, durağanlıkların değerlendirilmesinde geleneksel testler yerine ikinci nesil birim kök testlerinden olan Pesaran (2007) tarafından geliştirilen CADF-CIPS testi kullanılmıştır. Testin H₀ hipotezi “seride birim kök vardır” olup, olasılık değerlerinin 0.05'ten küçük olması durumunda reddedilmekte ve seride birim kök bulunmadığına karar verilmektedir. Birim kök testlerinden elde edilen istatistik değerleri ve olasılıkları Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5: Birim Kök Testleri İstatistik Değerleri

Değişken Adı	Sabitli				Sabitli ve Trendli			
	Gecikme Uzunlukları				Gecikme Uzunlukları			
	0		1		0		1	
	Z(t-bar)	P-Value	Z(t-bar)	P-Value	Z(t-bar)	P-Value	Z(t-bar)	P-Value
NFM	-11.051	0.000	-5.798	0.000	-10.054	0.000	-4.291	0.000
Lkt	-14.251	0.000	-7.633	0.000	-12.535	0.000	-5.519	0.000
Krdr	-4.907	0.000	-3.455	0.000	-4.022	0.000	-2.849	0.002
Mev	-3.588	0.000	-1.942	0.026	-4.726	0.000	-3.153	0.001
Tkp	-4.448	0.000	-3.868	0.000	-2.229	0.013	-2.389	0.008
Krdm	-3.338	0.000	-2.324	0.010	-3.608	0.000	-1.848	0.032
Ozk	-4.192	0.000	-3.229	0.001	-2.213	0.013	-0.358*	0.360
ROA	-14.102	0.000	-9.081	0.000	-14.527	0.000	-9.816	0.000
Faal	-13.509	0.000	-8.003	0.000	-13.048	0.000	-7.008	0.000
Nzm	-6.700	0.000	-4.647	0.000	-4.095	0.000	-1.793	0.037
Faizd	-11.507	0.000	-4.175	0.000	-12.819	0.000	-5.097	0.000
lgTA	-1.152*	0.125	-0.224*	0.411	-0.980*	0.164	-0.071*	0.472
dlgTA	-23.513	0.000	-17.869	0.000	-23.308	0.000	-17.148	0.000
Krisk	-9.149	0.000	-5.891	0.000	-8.252	0.000	-4.703	0.000
Frisk	-7.856	0.000	-4.686	0.000	-7.827	0.000	-4.582	0.000

Not: * sembolü %10 anlamlılık düzeyinde anlamlı olmayan katsayıları belirtmektedir.

CADF testi, “0” ve “1” gecikme uzunlukları dikkate alınarak trendli ve trendsiz modeller için gerçekleştirilmiştir. Tablo 5’te görülen yüksek istatistik değerleri (Z t-bar), CADF testinin, serilerin durağan olmadığı yönündeki sıfır hipotezinin reddedilmesini gerektirmektedir. Mümkün olduğu kadar serilerin düzey değerleri ile çalışmak amaçlandığından CADF testi %90 güven aralığında gerçekleştirilmiştir. *Ozk* değişkeninin olasılık değeri yalnızca sabitli ve trendli modelin bir gecikmeli seçeneğinde anlamsız bulunmuştur ($p > 0.10$). Değişken trend ile regresyona tabi tutulmuş (@trend) ve trend anlamlı çıkmamıştır. Trendsiz modelde durağan olduğu görüldüğünden, *ozk* değişkeni düzey değeri ile kullanılmıştır. Bu durumda değişkenlerden yalnızca *lgTA*, düzey değerlerinin birim kök içermesinden ötürü, birinci farkı alınarak durağan hale getirilmiş ve fark değerleri ile analize dahil edilmiştir. Diğer değişkenlerin düzey değerlerinin durağan olduğu tespit edilmiştir. *dlgTA* ilgili değişkenin fark serisini temsil etmektedir. Fark serilerinin birim kök içermediği Tablo 5’te görülmektedir.

Temel varsayımların sağlanamaması nedeniyle ortaya çıkabilecek hatalı sonuçların önüne geçebilmek amacıyla standart hataların tahmin edilmesinde Driscoll ve Kraay (1998) tarafından geliştirilen ve yatay kesit bağımlılığı, değişen varyans ve otokorelasyon durumlarını dikkate alan dirençli tahmincilerden yararlanılmıştır (Hoechle, 2006). Ayrıca klasik (havuzlanmış-pooled) modele karşılık sabit etkilerin varlığını, yani birim ve/veya zaman etkilerinin olup olmadığını araştırmak amacıyla F testi uygulanmıştır (Uluyol ve Türk, 2013:375). Sabit etkilerle gerçekleştirilen çözümün ardından elde edilen F testinin istatistik değeri 9.24, olasılık değeri ise 0.000 bulunmuştur. Buna göre birim etkilerin sıfıra eşit olduğu H_0 hipotezi reddedilerek, birim etkilerin var olduğu, klasik modelin uygun olmadığı anlaşılmaktadır (Tatoğlu, 2016:172). Buna dayanılarak Driscoll-Kraay standart hatalı sabit etkiler tahmincisi kullanılmıştır. Diğer taraftan modelin dinamik yapısı gözeticilerle, elde edilen bulgular Arrelano ve Bond'un (1991), "iki aşamalı araç değişkenler tahmincisi" olarak da bilinen Genelleştirilmiş Momentler Metodu (GMM) ile desteklenmeye çalışılmıştır (Tatoğlu, 2018:129). GMM tahminleri de değişen varyans ve otokorelasyon problemleri nedeniyle dirençli standart hatalar ile yapılmıştır.

3. BULGULAR

Çalışmanın birinci amacı, TBS'de faaliyet gösteren tüm ticari bankalar için NFM'nin ortak belirleyicilerini tespit etmektir. İkinci amacı ise 2008 Küresel Mali Krizinin etkisiyle sektörde meydana gelmiş olması muhtemel dönüşümlerin NFM'nin açıklanmasında da farklılaşmaya yol açıp açmadığını değerlendirmektir. Bu amaçla alt bölüm 3.1. tüm veri setiyle, alt bölüm 3.2. ise kriz öncesi ve sonrası ayrı ayrı olmak üzere yapılan analizleri içermektedir.

3.1. 2002-2017 Dönemi

Regresyon analizinden elde edilen sonuçların tutarlılığını test edebilmek amacıyla 5 farklı analiz yapılmıştır. İlk dört analizde (Panel A, B, C, D) Driscoll-Kraay sabit etkiler tahmincisi, Panel E'nin analizinde ise Fark GMM Tahmincisi (dirençli standart hatalar ile) kullanılmıştır. Durağan olmayan seriler ile yapılan analizlerin sahte regresyon sorununa yol açabilecek olması nedeniyle durağan olmayan *IgTA* serisi 1. farkı alınarak durağan hale getirilmiş ve analizler durağan seriler ile yapılmıştır (Tablo 6: Panel B, C, D, E). Diğer taraftan, fark alma işlemi neticesinde serilerde anlam farklılaşması olması ihtimaline karşılık, ilk analiz düzey değerleri içeren Panel A ile gerçekleştirilmiştir. Panel A ve B, NFM'nin belirlenmesinde yalnızca banka ölçeğindeki değişkenlerin dikkate alındığı modellerdir. Bu modellere makroekonomik değişkenler olan *ON*, *Bym* ve *Kriz* (kukla) değişkenleri eklenerek Panel C oluşturulmuştur. Yabancı bankaların olası farklı fiyatlama davranışlarını test edebilmek için Panel C'deki değişkenlere *yabancı* kukla değişkeni eklenmiştir ve tüm değişkenlerin dâhil olduğu Panel D oluşturulmuştur. Panel E, Fark GMM ile tahmin edilmiştir. Bulguların tamamı Tablo 6'da yer almaktadır.

Tablo 6: 2002-2017 Dönemi Analiz Sonuçları

Bağımlı Değişken: Net Faiz Marjı					
Bağımsız Değişkenler	Panel A	Panel B	Panel C	Panel D	Panel E
	Driscoll-Kraay (DK) Tahmircisi	DK Tahmircisi	DK Tahmircisi	DK Tahmircisi	Fark GMM Tahmircisi (Lag-2)
I.NFM	0.281*** (0.0590)	0.297*** (0.0551)	0.295*** (0.0554)	0.296*** (0.0555)	0.252** (0.101)
L2.NFM					0.234 (0.258)
Lkt	0.0491 (0.0382)	0.0474 (0.0316)	0.0481 (0.0328)	0.0467 (0.0337)	0.0324 (0.0501)
Krdr	0.0189*** (0.00462)	0.0159*** (0.00454)	0.0150*** (0.00410)	0.0150*** (0.00409)	0.000916 (0.0215)
Mev	-0.0172** (0.00662)	-0.0192*** (0.00650)	-0.0195*** (0.00645)	-0.0191*** (0.00659)	-0.0168 (0.0160)
Tkp	0.0261** (0.0109)	0.0263** (0.0103)	0.0266** (0.0103)	0.0263** (0.0104)	0.0168 (0.0283)
Krdm	-0.000717*** (0.000252)	-0.000684** (0.000275)	-0.000668** (0.000270)	-0.000668** (0.000269)	-0.000968 (0.000829)
Ozk	-0.0204 (0.0155)	-0.0280* (0.0147)	-0.0292* (0.0142)	-0.0283* (0.0146)	-0.0599** (0.0286)
ROA	0.564*** (0.0826)	0.565*** (0.0770)	0.566*** (0.0767)	0.567*** (0.0768)	0.721*** (0.267)
Faal	0.609*** (0.111)	0.629*** (0.108)	0.633*** (0.109)	0.633*** (0.108)	0.753*** (0.137)
Nzm	0.000262 (0.000174)	0.000135 (0.000202)	0.000125 (0.000185)	0.000112 (0.000178)	-5.87e-05 (0.000687)
Faizd	0.948*** (0.284)	0.897*** (0.280)	0.884*** (0.286)	0.890*** (0.287)	0.759 (0.526)
IgTA	-0.00159 (0.00293)				
dlgTA		-0.0472*** (0.00859)	-0.0474*** (0.00846)	-0.0471*** (0.00864)	-0.0318** (0.0147)
Krisk	-0.00240 (0.00975)	-0.00488 (0.00943)	-0.00411 (0.00926)	-0.00408 (0.00923)	-0.0126 (0.0533)
Frisk	-0.00140 (0.00284)	-0.00281 (0.00278)	-0.00367 (0.00307)	-0.00330 (0.00316)	-0.00102 (0.0766)
ON			-0.00274 (0.00793)	-0.00169 (0.00793)	-0.0223 (0.0366)
Bym			0.00614	0.00703	-0.0144

Tablo 6'nın Devamı: 2002-2017 Dönemi Analiz Sonuçları

		(0.0232)	(0.0231)	(0.0331)
Kriz		0.00361	0.00363	-0.000697
		(0.00317)	(0.00316)	(0.00500)
Yabancı			0.00163	
			(0.00118)	
Sabit	0.00451	-0.00184	-0.00122	-0.00241
	(0.0208)	(0.00475)	(0.00449)	(0.00465)
Gözlem S.	1499	1499	1499	1499
Grup Sayısı	25	25	25	25
F (14, 24)	97.68	102.76	88.96	86.63
Prob>F	0.000	0.000	0.000	0.000
Within R ²	0.5931	0.6101	0.6116	0.6119
Durbin-Watson	1.2630	1.3109	1.3127	1.3115
Modified ^a	4297.88	3162.14	3137.50	3302.74
Wald	[0.000]	[0.000]	[0.000]	[0.000]
Wald Chi ²				1466.98
Prob>chi ²				0.000
AR(1) ^a				-1.5309
				[0.1258]
AR(2) ^a				-1.5173
				[0.1292]

Notlar: Parantez içindeki değerler Driscoll-Kraay standart hatalarını ifade etmektedir.

*** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1 anlamına gelmektedir ve katsayıların istatistiksel anlamlılık düzeylerini göstermektedir.

^a Köşeli parantezler testlerin olasılık değerlerini göstermektedir.

Panel A: Düzey değerler; Panel B: dIgtA fark serisi; Panel C: makro kontrol değişkenleri; Panel D: yabancı kukla değişkeni; Panel E: Mikro değişkenler; Panel F: mikro, makro ve dummy değişkenler

Driscoll-Kraay (DK) tahmin sonuçlarına bakıldığında tüm modellerin F istatistiklerinin anlamlı olduğu görülmektedir. GMM tahmin sonuçlarına bakıldığında da Wald chi² değerlerinin anlamlı olduğu görülmektedir ve bu sonuçlar bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkeni açıklamada bir bütün olarak anlamlı olduğunu ifade etmektedir. Durbin Watson (DW) istatistiği (Bhargava vd., 1982), otokorelasyonun sıfıra eşit olduğu hipotezini test etmekte, istatistik değeri 2'nin altında olduğunda otokorelasyonun varlığına işaret etmektedir (Tatoğlu, 2016:226). Bu durumda modellerde DW testine göre otokorelasyon ve Modified Wald testine göre değişen varyans problemleri olduğu görülmektedir. DK tahmincisi, yatay kesit bağımlılığı ile birlikte, bu tür tanısal problemleri de dikkate almaktadır. GMM analizinde ise Arrelano ve Bond (1991)'in dinamik model otokorelasyon testinin olasılık değerlerinin AR(1) ve AR(2) için 0.05'ten büyük olması, 1. ve 2. mertebeden otokorelasyonun bulunmadığını göstermektedir. GMM analizlerinde özellikle 2. mertebeden otokorelasyonun bu-

lanmaması önemlidir. Fark GMM tahmininde gecikme uzunluğunun 1 alınması durumunda 2. mertebeden otokorelasyon sorunuyla karşılaşıldığı için gecikme uzunluğu 2 alınmıştır. Tanısal sorunlar nedeniyle GMM analizlerinde dirençli standart hatalar ile çalışılmıştır.

Tüm sonuçlar bir arada değerlendirildiğinde, *l.NFM*, *ROA*, *Faal* ve *dlogTA* değişkenlerinin en tutarlı sonuç veren değişkenler olduğu söylenebilir. *dlogTA* tüm modellerde negatif ve anlamlı, diğerleri tüm modellerde pozitif ve anlamlı değer almışlardır. *Ozk*, Panel A dışında anlamlı bulunurken, *Krdr*, *Mev*, *Tkp*, *Kredm* ve *Faizd* değişkenleri DK tahminlerinin tamamında anlamlıdır. *Krisk*, *frisk* ve *nzm* hiçbir analizde anlamlı çıkmamıştır. Makroekonomik kontrol değişkenlerinin de genel olarak anlamlı olmadığı görülmektedir.

Bağımlı değişkenin bir dönem gecikmeli değerinin modele eklenmesi neticesinde tüm analizlerde oldukça kuvvetli pozitif bir etki bulunmuştur. Bu bulgu, geçmiş dönemlerde yüksek marjlarla çalışan bankaların bu eğilimi sürdürmekte oldukları şeklinde yorumlanabilir. Böylece yüksek/düşük faiz marjları banka için bir politika görüntüsü çizer ve Chortareas vd (2012)'ye göre banka karlarının kararlılığını ifade eder. Pozitif ve anlamlı sonuç, Maudos ve Solis (2009) ve Claessens vd. (2018) tarafından ulaşılan sonuçlarla uyumludur.

Bankaların likidite rezervlerini ifade eden *lkt* değişkeninin NFM üzerinde pozitif etkisi olduğu görülmüştür. Yani yüksek likiditeye sahip bankaların daha yüksek marjlarla çalışma eğiliminde olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu sonuç istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır. Saunders ve Schumacher (2000) ülkeler arası karşılaştırma imkânı sağlayan çalışmalarında pek çok ülke için pek çok yılda, rezervlerin fırsat maliyetini yansıtan bu değişkenin pozitif ve anlamlı bulunduğunu ifade etmişlerdir. Zhao ve Wong (2008) Çin bankaları için bu bulguyu desteklerken, Maudos ve Solis (2009) Meksika için bu değişkenin etkisinin anlamlı olmadığı sonucuna varmışlardır.

Kredi ve alacakların toplam aktifler içindeki payı şeklinde ifade edilen kredi riskinin (*krdr*) katsayısının pozitif olduğu ve DK tahminlerinde anlamlı sonuç verdiği görülmektedir. Bu sonuç Claeys ve Vennet (2008), Chortareas vd. (2012) ve İslantince (2016) ile uyumludur. Maudos ve Solis (2009) de pozitif krediler/aktifler oranının NFM üzerindeki etkisinin pozitif olduğu göstermiş fakat istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır. Kredilerdeki artış bankanın faiz gelirleri ile birlikte riskinde de artışa yol açacağı için bulunan pozitif katsayı beklenen bir sonuçtur.

Kredi riskinin ölçüsü olarak alınan takipteki krediler oranı (*tkp*), NFM üzerinde pozitif bir etkiye sahiptir ve Panel E dışındaki tüm modellerde anlamlıdır. Kredi tahsilatında sorun yaşayan bankaların oluşan bu maliyeti müşterilere yansıttıkları söylenebilir. Ayrıca takipteki kredilerin yüksek olması bankaların daha riskli krediler verdikleri ve bu kredilere daha yüksek faiz uyguladıkları şeklinde de yorumlanabilir. Angbazo (1997), Doliente (2005), Lepetit vd. (2008), Lin vd. (2012), analizleri sonucunda da pozitif ve anlamlı ilişki tespit etmişlerdir.

Mevduat/toplam aktifler oranının (*mev*) etkisi de beklendiği gibi negatif ve DK tahminlerinde anlamlıdır. Toplam kaynakları içerisinde mevduata ağırlık veren bankalarda faiz yükünün arttığı ve NFM'nin daraldığı anlaşılmaktadır. Maudos ve Solis (2009) bu değişkenin

etkisinin istatistiksel olarak anlamlı olmadığını göstermiştir. İslantince (2016) ise uyguladığı üç farklı model neticesinde tutarlı bir bulguya ulaşamamıştır.

Krdm değişkeninin aldığı negatif katsayı Panel E dışında anlamlı bulunmuştur. Ancak katsayının nispeten küçük olduğuna dikkat etmek gerekir. Ortaya çıkana negatif ilişki, bu değişkeni kullanan İslam ve Nishiyama (2016) ile uyumlu değildir. Mevduatın krediye dönüşüm oranı, bankalarda aracılık fonksiyonunun etkinliğini göstermektedir. Bu anlamda etkin aracılığın, sektörde marjların düşmesini sağladığı anlaşılmaktadır.

Ozk bankaların riskten kaçınma derecesinin bir ölçüsü olarak görülmektedir. Maliyetlerini yükseltmek pahasına daha yüksek özkaynak oranı ile çalışan bankaların riskten kaçınma eğiliminde oldukları ve benzeri bir eğilimi kredi politikasına da yansıtacağı düşünülmektedir. Bu bankaların yüksek faiz oranlarının sebep olabileceği ahlaki tehlike ve ters seçim problemlerinden kaçınmak isteyeceği beklenebilir. Bu anlamda elde edilen negatif ilişki anlamlı görünmektedir. Zhou ve Wong (2008) ile Işık ve Belke (2017)'nin çalışmaları da bu bulguyu desteklemektedir.

Aktif karlılığı (*ROA*) da NFM ile pozitif ve anlamlı bir ilişki içerisinde olan değişkenlerdendir. Karlılığı yüksek olan bankaların bu pozisyonlarını sürdürmek adına rekabetçi fiyat politikası uygulamaktan kaçındıkları düşünülmektedir.

Faaliyet giderlerinin (*faal*) NFM üzerinde güçlü bir pozitif etkiye sahip olduğu görülmüştür. Böylece bankaların, yüksek giderlerin karlılık üzerindeki olumsuz etkisini fiyatlara yansıttıkları düşünülmektedir. Benzer sonuçlar Zhou ve Wong (2008), Maudos ve Solis (2009), Entrop vd. (2015), İslam ve Nishiyama (2016) ve İslantince (2016) tarafından da ortaya konulmuştur. Işık ve Belke (2017:238)'in de belirttiği gibi bu değişkenin NFM üzerinde en güçlü etkiye sahip değişkenlerden biri olduğu görülmektedir.

Nazım hesapların NFM ile ilişkisi genellikle pozitif olmasına rağmen katsayılar oldukça düşüktür ve hiç bir modelde istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır.

Faiz dışı gelirlerin (*faizd*) NFM üzerindeki etkisi pozitif ve DK tahminlerinde anlamlıdır. Bu sonuç gelir çeşitlendirmesinin bankalara daha düşük marjlar uygulayarak rekabet etme imkânı tanıdığı yönündeki genel görüşe aykırıdır. Lepetit vd. (2008), Maudos ve Solis (2009), Entrop vd. (2015), Yüksel ve Zengin (2017), Trinugroho vd. (2018) *faizd* ile NFM arasında negatif ilişki bulunduğunu göstermişlerdir. *Faizd* ile NFM arasındaki pozitif ilişkiyi, bankaların sağladığı ücret ve komisyon gelirlerinin büyük ölçüde krediler ile ilişkili olması ve krediler arttıkça hem faiz gelirlerinin hem de faiz dışı gelirlerin birlikte artması ile açıklamak mümkündür.

Banka büyüklüğüne baktığımızda *IgTA* düzey değerleri ile analize dahil edildiğinde negatif katsayı almasına rağmen bu sonuç istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır (Panel A). Fark işlemine tabi tutulduğunda ise tüm modellerde negatif ve anlamlı bir etki gözlenmiştir. Bu bulgu Türkiye'de büyüme çabasındaki bankaların fiyat rekabeti içerisine girmelerinden dolayı marjlarını düşürdükleri şeklinde yorumlanabilir. Bu bulgu Işık ve Belke (2017)'nin çalışması ile uyumludur.

krisk değişkeninin katsayısı beklendiği gibi negatiftir. Buna göre YP aktifleri YP pasiflerinden daha az olan, yani *krisk* değişkeni negatif değer alan bankalar için kur riskinin daha yüksek olduğu ve bu riski NFM'ye yansıttıkları görülmektedir. Diğer bir ifadeyle açık pozisyonda çalışmak bir yandan bankaların kur riskini yükseltirken diğer yandan yüksek NFM'den yararlanmalarına imkân tanımaktadır. Ne var ki bu ilişki, istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır.

Frisk değişkeni de negatif katsayı almakla beraber bu sonuç istatistiksel olarak anlamlı değildir. Faiz riskini makro ölçekte bir gösterge yerine bu riskle ilgili olarak bankanın kendi bireysel duyarlılığını yansıtan bir gösterge ile ölçen çalışmalarında Angbazo (1997) negatif katsayılar elde etmiştir. Ancak elde edilen sonuç genel olarak anlamlı bulunmamıştır. Entrop vd (2015) ise anlamlılığ yüksek pozitif katsayılar elde edilmiştir.

Yabancı bankaların yerli bankalardan farklı bir fiyatlama politikası yürüttüklerine dair kanıt bulunamamıştır. Taşkın (2011) ile Işık ve Belke (2017)'nin çalışmalarıyla uyumlu olarak makroekonomik kontrol değişkenlerinin de istatistiksel olarak anlamlı olmadığı dikkat çekmektedir. Bu sonuç elbette makroekonomik kontrol değişkenlerinin marjlar üzerinde hiçbir etkilerinin olmadığı şeklinde yorumlanmamalıdır. Ancak bankalar arasındaki bireysel farklılıkları açıklamada yetersiz kaldıkları söylenebilir. Makro göstergelerin etkisinin daha net anlaşılması için sektörel zaman serileri ile değerlendirme yapmak uygun bir yaklaşım olabilir.

3.2. 2008 Küresel Mali Krizinin Etkisi

2008 Krizinin NFM belirleyicilerinde belirgin bir farklılaşmaya yol açıp açmadığını değerlendirmek amacıyla, çalışma kriz öncesi dönem (2002Q4-2008Q3) ve kriz sonrası dönem (2009Q4-2017Q4) olarak ikiye ayrılmış, kriz dönemi ise analiz dışı bırakılmıştır. Gerek kriz öncesi, gerek kriz sonrası dönemin analizinde DK ve dirençli GMM tahmincileri ayrı ayrı uygulanmıştır. Test sonuçları Tablo 7'de yer almaktadır.

Tablo 7: Küresel Mali Kriz Öncesi ve Sonrası Dönemler İçin Gerçekleştirilen Analizlerin Sonuçları

Bağımlı Değişken: Net Faiz Marjı	Kriz Öncesi	Kriz Öncesi	Kriz Sonrası	Kriz Sonrası
Bağımsız	Panel G	Panel H	Panel I	Panel J
Değişkenler	DK	Fark GMM	DK	Fark GMM
I.NFM	0.203*** (0.0705)	0.0656 (0.0563)	0.262*** (0.0704)	0.149 (0.164)
Lkt	-0.0480* (0.0278)	-0.00306 (0.0605)	0.0894** (0.0398)	0.0611 (0.106)
Krdr	0.0186*** (0.00617)	0.0252 (0.0568)	0.00208 (0.00811)	-0.00242 (0.0472)
Mev	-0.0312*** (0.00731)	-0.0138 (0.0239)	-0.0153** (0.00736)	-0.00458 (0.0298)
Tkp	0.00990	0.0183	0.00925*	0.00508

Tablo 7: Küresel Mali Kriz Öncesi ve Sonrası Dönemler İçin Gerçekleştirilen Analizlerin Sonuçları

	(0.00677)	(0.0667)	(0.00491)	(0.0316)
Krdm	-0.000616**	-0.000319	0.00208	0.00313
	(0.000221)	(0.000515)	(0.00231)	(0.00454)
Ozk	0.0194	0.0153	-0.0426***	-0.0358
	(0.0163)	(0.0482)	(0.0105)	(0.0546)
ROA	0.430***	0.489**	0.800***	0.759***
	(0.0847)	(0.192)	(0.0920)	(0.215)
Faal	0.360***	0.473**	1.415***	1.321***
	(0.0528)	(0.189)	(0.136)	(0.260)
Nzm	0.000725	-0.000882	0.000241	-0.000117
	(0.000694)	(0.00576)	(0.000189)	(0.00411)
Faizd	1.592***	1.308*	-0.915***	-0.673
	(0.305)	(0.785)	(0.266)	(0.577)
dlgTA	-0.0108	-0.00682	-0.0326***	-0.0188
	(0.0130)	(0.0224)	(0.00876)	(0.0341)
Krisk	-0.0108	-0.00582	-0.00516	0.00373
	(0.00965)	(0.0197)	(0.0176)	(0.0145)
Frisk	-0.00213	0.00689	-0.00309	-0.000739
	(0.00325)	(0.0229)	(0.00342)	(0.0305)
ON	0.00811	0.0295	0.0525	0.0156
	(0.0102)	(0.0285)	(0.0354)	(0.0611)
Bym	0.00805	0.0361	0.0101	0.00964
	(0.0399)	(0.0269)	(0.0164)	(0.0360)
Sabit	0.00371	-0.0129	-0.0123*	-0.00571
	(0.00573)	(0.0274)	(0.00716)	(0.0211)
Gözlem S.	525	500	800	775
Grup Sayısı	25	25	25	25
F	1439.44		957.19	
Prob>F	0.000		0.000	
Within R ²	0.5822		0.7777	
Durbin-Watson	1.3497		1.1286	
Modified ^a	902.18		4161.79	
Wald	[0.000]		[0.000]	
Wald Chi ²		362.92		3368.62
Prob>chi ²		0.000		0.000
AR(1) ^a		-1.1483		-0.5747
		[0.2508]		[0.5654]
AR(2) ^a		-1.6646		-1.3979
		[0.0960]		[0.1621]

Notlar: Parantez içindeki değerler GMM standart hatalarını ifade etmektedir.

*** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1 anlamına gelmektedir ve katsayıların istatistiksel anlamlılık düzeylerini göstermektedir.

^a Köşeli parantezler testlerin olasılık değerlerini göstermektedir.

Panel G: Driscoll-Kraay Kriz Öncesi; Panel H: GMM Kriz Öncesi Panel I: DK Kriz sonrası; Panel J: GMM Kriz öncesi

Bulgular değerlendirildiğinde, tüm veri setiyle yapılan analizlerle uyumlu olarak, kriz öncesinde de sonrasında da faaliyet giderleri (*Faal*) ile aktif karlılığının (*ROA*) marjlar üzerinde pozitif ve anlamlı etkilerinin olduğu görülmüştür. Bununla birlikte küresel mali krizin Türk Bankacılık Sektörünü belirli dönüşümlere maruz bıraktığı söylenebilir. Bazı değişkenlerin işaretlerinin, bazılarının ise anlamlılıklarının kriz sonrasında değiştiği göze çarpmaktadır. *Lkt* ve *Krdm* değişkenlerinin kriz öncesinde negatif olan katsayıları, krizden sonra pozitif olmuştur. *Ozk* ve *Faizd* değişkenleri ise krizden önce pozitif katsayı almış, krizden sonra ise işaretleri negatife dönmüştür.

Kriz öncesi dönemin kapsadığı 2002-2008 yılları, 2001 yılında yaşanan likidite krizinin hemen sonrasına denk gelmektedir. Bu dönem aynı zamanda sektörde yeniden yapılandırma sürecinin yaşandığı ve bankaların sermaye yapılarını güçlendirmeye çalıştıkları bir dönemdir. Öz kaynakların arttırılması için katlanılan yüksek maliyetlerin marjlara yansıtıldığı görülmektedir. Kamunun finansman ihtiyacının yüksek olması, bankaların da fonlarını riskli krediler yerine riski düşük fakat getirisi yüksek kamu borçlanma araçlarına yatırmalarını tetiklemiştir. Böylece bu dönemde bankaların güçlü likidite pozisyonunun önemine daha yoğun odaklandıkları, bu şekilde risklerini düşürebilen bankaların da marjlarını düşürdükleri *lkt* değişkeni ile NFM arasındaki negatif ilişkiye istinaden söylenebilir. Bankaların kredileri dışlayarak menkul kıymet yatırımlarına yönelmelerinin bir diğer sonucu, mevduatın krediye dönüşüm oranının düşük kalmasıdır. Bankalar riski düşük, getirisi yüksek menkul kıymet yatırımları ile karlılıklarını arttırmaya çalışırken, kredilere yatırım yapan bankaların mevduat faizlerini telafi etmekte zorlandıkları ve marjlarının düştüğü, *krdm* değişkeninin aldığı negatif katsayıdan anlaşılmaktadır. Bu dönemde sermaye yapılarını güçlendirmeye çalışan bankalar, özkaynakların neden olduğu yüksek maliyeti marjlarına yansıtmışlardır. *Faizd* değişkeninin NFM ile pozitif ilişkisi ise bu dönemde bankaların net ücret ve komisyon gelirlerinin faaliyet çeşitlendirmesinden değil, yine kredilerle ilişkili olarak elde edilmesinden kaynaklanmıştır.

Küresel mali krizin hemen ertesine denk gelen 2010-2017 yılları sektörün piyasa yapısında, bankaların risk algılarında ve yatırımlarında dönüşümlerin yaşandığı bir dönemdir. Ekonominin genel olarak istikrarlı olduğu bir dönem olup, sektörde 2007 yılında başlayan yoğun yabancı sermaye girişlerinin bu yıllarda hızlandığı görülmektedir. 2008 yılında başlayan krizin etkilerinin Türkiye’de en yoğun yaşandığı dönem 2008- 4. Çeyrek ile 2009-3. Çeyrek arasındadır. Bu dönemde ekonomide bir miktar küçülme yaşanmış olmakla birlikte pek çok Avrupa ülkesi ve ABD ile kıyaslandığında Türkiye’de faaliyet gösteren bankalar üzerinde krizin etkisi oldukça sınırlı kalmıştır. Bu noktada sahip olunan en büyük avantajın güçlü sermaye yapısı olduğu bilinmektedir. Önceki bölümlerde de değinildiği üzere, yüksek özkaynak oranı yönetimin riskten kaçınma derecesini gösterir ve bu tutumun kredi politikasına, dolayısıyla marjlara da yansımaları, böylece daha düşük riskli, daha düşük faizli krediler kullanırılması beklenir. Nitekim bu dönemde *ozk* ile NFM arasında negatif bir ilişki gözlenmiştir.

Kriz öncesinde NFM ile negatif ilişkili olan *lkt* değişkeni bu dönemde pozitif katsayı almıştır. Bu dönemde bankaların likiditenin fırsat maliyetini daha fazla dikkate aldıkları ve bu maliyeti marjlarına yansıttıkları anlaşılmaktadır. 2010 yılından sonra artan ekonomik büyüme ile birlikte hızlı kredi genişlemesi yaşandığı görülmektedir. Bu dönemde kimi bankaların kredi/mevduat oranlarının %120'ler seviyesine kadar çıktığı görülmektedir. Artan kredi genişlemesi bankalar için riskleri arttırmış ve marjları yükseltmiştir. Katsayısı düşük olmakla birlikte *krdm* değişkeninin kriz öncesi döneme göre yükseldiği ve negatiften pozitifte döndüğü gözlenmektedir. *Faizd* değişkeninin krizden önce pozitif olan katsayısı krizden sonra negatife dönmüştür. Buna göre, krizden sonra bankaların faaliyet çeşitliliklerini arttırdıkları ve alternatif bir gelir kaynağı haline gelen ücret ve komisyon gelirleri ile faiz gelirlerini ikame ettikleri anlaşılmaktadır.

dlogTA, tüm veri setiyle yapılan analizlerde olduğu gibi analizlerin tamamında negatif katsayıya sahiptir. Yalnızca Panel I için anlamlı bulunmakla birlikte krizden sonra katsayının yükseldiği görülmektedir. Bu sonuç kriz sonrası büyüme çabalarının daha fazla fiyat rekabeti gerektirmesi şeklinde yorumlanabilir. Özellikle de 2007 yılından sonra sektöre yabancı sermaye girişlerinin yoğunluk kazanmasının bu dönüşümde etkili olduğu düşünülmektedir.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Bu çalışma Türk Bankacılık Sektöründe faaliyet gösteren bankaların net faiz marjlarını belirleyen faktörleri tespit etmeyi amaçlamaktadır. Bu amaçla bankaların bilanço yapısının özelliklerini ortaya koyan ve riske açıklıklarını ölçen banka düzeyindeki değişkenlerin yanı sıra makroekonomik kontrol değişkenleri ile kurulan panel veri modelleri analiz edilmiştir.

Bankaların aracılık fonksiyonlarını etkin bir şekilde yerine getirdiklerinin kanıtı, sistemin mevduat yoluyla daha fazla tasarruf çekmesi ve toplanan fonları krediler kanalıyla daha fazla yatırıma ve üretime aktarıyor olmasıdır. Düşük NFM, bu süreci destekleyen önemi unsurlardan biridir. Bankalarda NFM ile ilişkili olan faktörlerin belirlenmesi hem bankaların kendi etkinliklerini yönetme becerilerini, hem de finansal aracılığın makro ölçekteki kazanımlarını arttıracaktır.

NFM, bankanın fiyatlama davranışının bir sonucudur. Dolayısıyla fiyatlama davranışı üzerinde etkili olduğu düşünülen faktörler bu çalışmada ele alınmıştır. NFM üzerinde, risk faktörlerinin önemli etkileri bulunacağı beklendiğinden likidite, kredi, faiz ve kur risklerini temsil eden değişkenler analize dahil edilmiştir. Risk faktörleri içerisinde en güçlü etkiye sahip değişkenlerin kredi riski ile ilişkili olan kredi ve alacaklar/toplam aktifler oranı ve takipteki krediler/toplam kredi ve alacaklar oranı olduğu görülmektedir.

Bankalarda NFM üzerinde en etkili faktörlerin bankaların iş modelinden kaynaklanan faktörler olduğu dikkat çekmektedir. Bu anlamda bankanın gelir-gider yapısı ve karlılığı NFM üzerinde en büyük etkiye sahiptir. Ayrıca bankaların finansman ve yatırım politikalarının, yönetimin risk iştahının, büyümeye dönük stratejilerinin ve aracılık etkinliğinin doğrudan doğruya fiyatlama politikasına yansıdığı gözlenmiştir. İlave olarak, bankaların geçmiş

dönemlerdeki yüksek marjlarını sonraki dönemlerde de sürdürme çabası içerisinde oldukları anlaşılmaktadır. Elde edilen bulgular makroekonomik değişkenlerin ele alınan dönemde TBS’de faaliyet gösteren bankaların NFM’lerini açıklamada, mikro değişkenler kadar anlamlı sonuç vermediğini göstermektedir.

Çalışmanın en önemli bulgularından biri, 2008 yılında yaşanan küresel mali krizin, sektörde yol açtığı dönüşümdür. Kriz sonrası dönemde bankaların risk yapılarındaki değişimin, fiyatlama politikasını da etkilediği görülmüştür. Krizden sonra bankaların güçlü özkaynak yapıları ve faaliyet çeşitlendirmesi yoluyla yaratılan alternatif gelir kaynakları sayesinde marjlarını düşürdükleri gözlenmiştir. Bununla birlikte likiditenin fırsat maliyetindeki artış ve aşırı kredi genişlemesi nedeniyle yükselen risk seviyesi marjların yükselmesine neden olmaktadır.

Bu çalışmada, daha etkin bir aracılık faaliyeti sergileyebilmeleri için bankaların faaliyet giderlerini düşürmelerinin ve kredi risklerini iyi yönetmelerinin önemi ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan, aktiflerini büyütme isteyen bankaların bunu fiyat rekabeti ile sağlamaya çalıştıkları, NFM ile negatif ilişkisinden anlaşılmaktadır. Bu bağlamda sektörde rekabetin desteklenmesinin de marjları düşürmesi ve etkinliği artırması beklenmektedir. Ayrıca faiz dışı gelirlerin krediler ile ilişkilendirilmesi yerine bankaların faaliyet çeşitlendirmesi yoluyla alternatif gelir kaynakları yaratmaları, karlılığa zarar vermeksizin marjların düşürülmesinde etkili olacaktır.

KAYNAKÇA

- Abreu, M., & Mendes, V. (2003). Do Macro-Financial Variables Matter for European Bank Interest Margins and Profitability, *Financial Management Association International*, <https://ecomod.net/sites/default/files/documentconference/ecomod2003/Abreu.pdf> (15.06.2019).
- Afanasiëff, L. & Nakane M.I. (2002). The Determinants of Bank Interest Spread in Brazil, *Research Department, Banco Central do Brasil, Working Paper Series*, 46.
- Allen, L. (1988). The Determinants of Net Interest Margins: A Note, *The Journal of Financial and Quantitative Analysis*, 23(2), 231-235.
- Angbazo, L. (1997). Commercial Bank Net Interest Margins, Default Risk, Interest-Rate Risk, and Off-Balance Sheet Banking. *Journal of Banking & Finance*, 21, 55-87.
- Arrelano, M. & Bond, S. (1991). Some Tests of Sepcification for Panel Data: Monte Carlo Evidence and an Application to Employment Equations, *Review of Economic Studies*, 58, 277-297.
- Bhargava, A., Franzni, L. & Narendranathan, W. (1982). Serial Correlation and Fixed Effect Models, *The Review of Economic Studies*, 49, 533-549.
- Breusch, T.S. & Pagan, A.R. (1980). The Lagrange Multiplier Test and Its Applications to Modelspecification Tests in Econometrics, *Review of Economic Studies*, 47(1):239-53.
- Brock, P. L. & Suarez L.J. (2000). Understanding the Behaviour of Bank Spreads in Latin America, *Journal of Development Economics*, 63, 113-134.
- Chortareas, G. E., Garza-García, J. G. & Girardone, C. (2012). Competition, Efficiency and Interest Rate Margins in Latin American Banking, *International Review of Financial Analysis*, 24, 93-103.
- Claessens, S., Coleman, N. & Donnelly, M. (2018). “Low-for-long” Interest Rates and Banks’ Interest Margins and Profitability: Cross-country evidence, *Journal of Financial Intermediation*, 35, 1-16.
- Claeys, S. & Vennet, R. V. (2008). Determinants of Bank Interest Margins in Central and Eastern Europe: A comparison with the West, *Economic Systems*, 32, 197-216.
- Demirgüç Kunt, A. & Huizinga, H. (1999). Determinants of Commercial Bank Interest Margins and Profitability: some international evidence, *The World Bank Policy Research Working Paper*, No. 1900.
- Doliente J.S. (2005). Determinants of Bank Net Interest Margins of Southeast Asia, *Applied Financial Economics Letters*, 1(1), 53-57.
- Drakos, K. (2003). Assessing the Success of Reform in Transition Banking 10 Years Later: an interest margin analysis, *Jornal of Policy Modeling*, 25(3), 309-317.
- Driscoll, J.C. & Kraay, A.C. (1998). Consistent Covariance Matrix Estimation with Spatially Dependant Panel Data, *Review of Economics and Statistic*, 80(4), 549-560.

- Entrop, O., Memmel, C., Ruprecht, B. & Wilkens, M. (2015). Determinants of bank interest margins: Impact of maturity transformation, *Journal of Banking & Finance*, 54, 1–19.
- Erol, H. (2007). Bankalarda Net Faiz Marjının Belirleyicileri, Risk Duyarlılığı ve Politika Önerileri, *TCMB Bankacılık ve Finansal Kuruluşlar Genel Müdürlüğü, Uzmanlık Yeterlilik Tezi*, Ankara.
- Fungacova, Z. & Poghosyan, T. (2011). Determinants of Bank Interest Margins in Russia: Does Bank Ownership Matter?, *Economic Systems*, 35, 481–495.
- Greene, W. (2000). *Econometric Analysis*. Upper Saddle River, NJ: Prentice–Hall.
- Ho, T.S.Y. & Saunders, A. (1981). The Determinants of Bank Interest Margins: Theory and Empirical Evidence, *Journal of Financial and Quantitative Analyses*, 16(4), 581-600.
- Hoechle, D. (2006). XTSCC: Stata module to calculate robust standard errors for panels with cross-sectional dependence, *Statistical Software Components S456787, Boston College Department of Economics*. 2006. revised 03 Apr 2018.
- Islam, M. D. & Nishiyama, S.I. (2016). The Determinants of Bank Net Interest Margins: A Panel Evidence from South Asian Countries, *Research in International Business and Finance*, 37, 501–514.
- Işık, Ö. & Belke, M. (2017). An Empirical Analysis of the Determinants of Net Interest Margins of Turkish Listed Banks: Panel Data Evidence from Post-Crisis Era, *Sosyoekonomi*, 25(34), 227-243.
- Işık, Ö. (2019). Finansal Oranların Pay Getirileri Üzerindeki Etkisinin Panel Veri Analizi: BİST 100 Firmalarından Kanıtlar, *MAKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(27), 188-202.
- İslantince, N. (2016). Estimation of Net Interest Margin Determinants of the Deposit Banks in Turkey Through Static and Dynamic Panel Data Modeling, *International Journal of Humanities and Social Science Invention*, 5(12), 26-32.
- Kansoy, F. (2012). The Determinants of Net Interest Margin in the Turkish Banking Sector: Does Bank Ownership Matter?, *Journal of BRSA Banking and Financial Markets*, 6(2), 13-49.
- King, M. R. (2013). The Basel III Net Stable Funding Ratio and Bank Net Interest Margins, *Journal of Banking&Finance*, 37, 4144-4156.
- Lepetit, L., Nys, E., Rous, P. & Tarazi, A. (2008). The Expansion of Services in European Banking: Implications for Loan Pricing And Interest Margins, *Journal of Banking and Finance*, 32(11), 2325-2335.
- Lin, J-R., Chung, H., Hsieh, M-H. & Wu, S. (2012), The Determinants of Interest Margins and their Effect on Bank Diversification: Evidence from Asian Banks, *Journal of Financial Stability*, 8, 96-106.
- Maudos, J. & De Guevara, J.F.(2004). Factors Explaining the Interest Margin in the Banking Sectors of the European Union, *Journal of Banking&Finance*, 28(9), 2259-2281.
- Maudos, J. & Solis, L. (2009). The Determinants of Net Interest Income in the Mexican Banking System: an Integrated Model, *Journal of Banking&Finance*, 33, 1920-1931.

- Özşuca, A.E. (2019). Küresel Kriz Sonrasında Türkiye’de Para Politikasının Banka Karlılığı Üzerindeki Etkisi, *TBB Bankacılık Dergisi*, 30(110), 56-74.
- Pesaran, M.H. (2004). General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels, *Cambridge Working Papers in Economics*, No: 435.
- _____(2007). A Simple Panel Unit Root Test in The Presence of Cross Section Dependence, *Journal of Applied Econometrics*, 22(2), 265-312.
- Saad, W. & C. El-Moussawi (2012). The Determinants of Net Interest Margins of Commercial Banks in Lebanon, *Journal of Money, Investment and Banking*, Issue 23, 118-132.
- Saksonova, S. (2014). The Role of Net Interest Margin in Improving Banks’ Asset Structure and Assessing the Stability and Efficiency of Their Operations, *10. International Strategic Management Conference, Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 150, 132-141.
- Saunders, A. & Schumacher, L. (2000). The Determinants of Bank Interest Rate, Margins: an International Study, *Journal of International Money and Finance*, 19, 813-832.
- Tarus, D.K., Chekol, Y.B. & Mutwol, M. (2012). Determinants of Net Interest Margins of Commercial Banks in Kenya: A Panel Study, *Procedia Economics and Finance* 2(2012), 199-208.
- Taşkın, F.D. (2011). Türkiye’de Ticari Bankaların Performansını Etkileyen Faktörler, *Ege Akademik Bakış*, 11(2), 289-298.
- Tatoğlu, F.Y. (2016). *Panel Veri Ekonometrisi, Stata Uygulamalı*, İstanbul: Beta Ya. 3.B.
- _____(2018). *İleri Panel Veri Analizi, Stata Uygulamalı*, İstanbul: Beta Ya. 3.B.
- Trinugroho, I., Risfandy, T. & Ariefianto, M.D. (2018). Competition, Diversification and Bank Margins: Evidence form Indonesian Islamic Rural Banks, *Borsa Istanbul Review*, 18(4), 349-358.
- Türker Kaya, Y. (2001). Türk Bankacılık Sisteminde Net Faiz Marjının Modellenmesi, *BDDK MSPD Çalışma Raporları*, 2001/4.
- Uluçol, O. & Türk, V.E. (2013). Finansal Rasyoların Firma Değerine Etkisi: Borsa İstanbul (BİST)’te Bir Uygulama, *Afyon Kocatepe Üniversitesi, İİBF Dergisi*, 15(2), 365-384.
- Wooldridge, J.M. (2002). *Econometric Analysis of Cross Section and Panel Data*, Cambridge, Ma: MIT Press.
- Yüksel, S. & Zengin, S. (2017). Influencing Factors of Net Interest Margin in Turkish Banking Sector, *International Journal of Economics and Financial Issues*, 7(1), 178-191.
- Zhou, K. & Wong, M.C.S. (2008). The Determinants of Net Interest Margins of Commercial Banks in Mainland China, *Emerging Markets Finance&Trade*, September-October 2008, 44(5), 41-53.

YEREL DEMOKRASİ, KATILIM VE TÜRKİYE KENT KONSEYLERİ PLATFORMU^{*,**}

LOCAL DEMOCRACY, PARTICIPATION AND CITY COUNCILS PLATFORM OF TURKEY

Araştırma Makalesi
Research Paper

Duru ŞAHYAR AKDEMİR^{***}

Öz:

Kent konseylerinin bilgi ve deneyim paylaşımını sağlamak, ortak sorunlara ortak çözümler bulmak ve işbirliği yapmak amacıyla oluşturdukları iki tane ulusal örgütlenme mevcuttur. Bunlardan bir tanesi "Türkiye Kent Konseyleri Birliği" bir diğeri ise "Türkiye Kent Konseyleri Platformu"dur. Platformun, yerel düzeyde temsiliyeti ve katılımı artırmak, çevre bilincini geliştirmek gibi amaçlarının yanında bir de "yerelelden genele uzanan çalışmalara katkı vermek" gibi bir hedefi bulunmaktadır.

Bu çerçevede çalışmada Türkiye Kent Konseyleri Platformu üyelerinin yerel ve ulusal düzeyde katılım konusundaki düşünce ve algıları araştırılmıştır. Çalışmada nicel araştırma yöntemi kapsamında betimsel metot ve veri toplama aracı olarak anket yöntemi kullanılmıştır. Araştırma ile kent konseylerinin yerel düzeyde ve Türkiye Kent Konseyleri Platformu'nun da ulusal düzeyde önemli katılım araçları olduğu ancak bu araçlar ile yerel ve ulusal düzeyde etkin bir katılım gerçekleşmediği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kamu Yönetimi, Yönetişim, Katılım, Kent Konseyleri, Türkiye Kent Konseyleri Platformu.

Abstract:

There are two national organizations established by city councils to share knowledge and experience, to find common solutions to common problems and to cooperate. One of these organizations is "Union of City Councils of Turkey" and the other one is "City Councils Platform of Turkey". The objectives of the platform are to increase representation and participation at the local level, to improve environmental awareness and to contribute to the activities ranging from local to general.

In this context, in the study the opinions and perceptions of the platform members about participation at local and national level were investigated. In this study, descriptive method was used within the scope of quantitative research method and questionnaire method was applied as data collection tool. The results of the research showed that the councils and the platform are important instruments of participation. However, with these tools, effective participation at local and national levels cannot be realized.

Keywords: Public Administration, Governance, Participation, City Councils, City Councils Platform of Turkey.

* Makale Geliş Tarihi: 23.07.2019

Makale Kabul Tarihi: 28.05.2020

** Bu çalışma Anadolu Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonu tarafından kabul edilen 1808E283 no.lu proje kapsamında desteklenmiştir.

*** Dr. Öğr. Üyesi, Anadolu Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, dsakdemir@anadolu.edu.tr, orcid.org/0000-0003-2374-9770

GİRİŞ

Birleşmiş Milletler (BM)'nin teşvikiyle 1997 yılında Türkiye'de Yerel Gündem 21 (YG-21)'lerin geliştirilmesi amacıyla geçici nitelikli, dönemsel projeler geliştirilmeye başlanmıştır. Bu projeler 2000 yılını takiben ise sürekli bir program haline dönüştürülmüştür (Emrealp, 2005: 30). Bu program çerçevesinde hayata geçirilen uygulamalardan biri de kent konseyleridir. Kent konseyleri yerel demokrasiyi geliştirmek, katılım süreçlerini kolaylaştırmak ve yönetim ilkelerini hayata geçirmek için oluşturulmuş mekanizmalardır.

2005 yılında çıkarılan 5393 sayılı Belediye Kanunu ile kurulmuş olan kent konseylerinin işlevleri “kent vizyonunun ve hemşehrilik bilincinin geliştirilmesi”, “kentin hak ve hukukunun korunması” ve “sürdürülebilir kalkınma, çevreye duyarlılık, sosyal yardımlaşma ve dayanışma, saydamlık, hesap sorma ve hesap verme, katılım ve yerinden yönetim ilkelerini” gerçekleştirmek olarak sıralanmaktadır (5393 sayılı Belediye Kanunu, 2005, madde 76). Kent konseyleri yerel düzeyde katılımı sağlayacak mekanizmalardır. Bugün Türkiye genelinde sayısı iki yüzü aşkın kent konseyi olduğu belirtilmektedir (Kent Konseyleri Birliği, 2016:10-11).

Kent konseyleri arasındaki işbirliğinin ve iletişimin güçlendirilmesi ile konseylerin yerel karar alma süreçlerindeki rollerini ulusal alana taşımak istemeleri nedeniyle 2-3 Ekim 2010 tarihlerinde İzmir’de gerçekleşmiş kent konseyleri toplantısında “Türkiye Kent Konseyleri Platformu” (TKKP - Platform)¹ kurulmuştur. Platformun işleyiş mekanizmaları da bu toplantıda belirlenmiştir. Platformu’nun taslak çalışma yönergesine göre platformun amaçları; “Platform üyesi konseyler arası eşitliği sağlayarak temsiliyeti arttırmak, katılım-cılığı güçlendirmek için çalışmalar yapmak; yerelden genele güçlendirici çalışmalara katkı sunmak; çevre bilincini arttıracak projeler geliştirmek ve sürdürülebilir bir dünya için temel yaşam ilkelerini benimsemek” olarak belirlenmiştir (Türkiye Kent Konseyleri Platformu Çalışma Yönergesi, 2019: 1)

Türkiye Kent Konseyleri Platformu’nun 85 üyesi bulunmakla birlikte bu üyelerin yaklaşık 60 tanesinin aktif olarak platform çalışmalarına katılım göstermekte olduğu ifade edilmektedir (İ. Kumru, kişisel iletişim, 20 Ocak 2019). Sivil bir oluşum olarak Türkiye Kent Konseyleri Platformu üyelerinin kent konseyleriyle bağlantılı olarak yönetime katılma, yerel ve ulusal karar alma süreçlerini etkileme konularına ilişkin algıları önemli bir araştırma alanıdır. Ancak konuya ilişkin yapılan literatür çalışmasında “Türkiye Kent Konseyleri Platformu” ve üyeleri hakkında gerçekleştirilen herhangi bir saha çalışmasına rastlanmamıştır. Kent konseyleriyle ilgili literatürde yer alan saha çalışmalarının çoğu kent konseyleri hakkında kentlilerin, yerel yöneticilerin algı ve tutumlarını belirlemeye ya da kent konseylerinin bilinirliğinin ölçülmesine yönelik gerçekleştirilmiş çalışmalardır (Bkz: Tosun vd., 2016; Güler ve Mutlu, 2015). Bu bakımdan çalışma Platform üzerine özgün bir araştırma ortaya koymaktadır. Ancak yine de araştırma ile elde edilen verilerin tüm kent konseylerinin görüş-

¹ Çalışmanın sonraki kısımlarında “Türkiye Kent Konseyleri Platformu” ifadesinin yerine kısaca “Platform” ifadesi kullanılmıştır.

lerini yansıtmadığı belirtilmeli ve elde edilen bulguların ve bulgulardan hareketle gerçekleştirilen analizlerin bazı platform üyelerinin görüşleriyle sınırlı olduğunun altı çizilmelidir.

Bu çerçevede çalışmada öncelikle yerel demokrasi ve yerel demokrasinin bir unsuru olarak katılım konusu ele alınacaktır. Sonraki bölümde kent konseyleri ve kent konseylerinin üst örgütlenme alanları olarak “Türkiye Kent Konseyleri Birliği”nden ve “Türkiye Kent Konseyleri Platformu”ndan söz edilecektir. Ardından gelen bölüm ise çalışmanın alan araştırması kısmıdır. Bu bölümde kent konseyleri temsilcilerinin hem yerel düzeyde hem de ulusal düzeyde “katılım” konusuna ilişkin düşüncelerine ve algılarına yer verilecektir. Son bölümde ise saha araştırması sonuçları dikkate alınarak değerlendirmeler ve analizler yapılacaktır.

1. YEREL DEMOKRASİ VE KATILIM

“Katılma, tarihin oyuncağı olmaktan kurtulup onun bilinçli yapımcısı durumuna gelmektir. İnsanlaşma denen süreç de özünde bundan başka nedir ki?”²

Devletteki yönetme görevi “merkezi yönetim” ve “yerel yönetim” olarak iki farklı örgütlenme ile gerçekleştirilmektedir. Merkezi yönetim “hiyerarşik bir anlayışla kendilerine verilen görevi” yerine getirmekte; yerel yönetim ise “mahalli ihtiyaçları karşılama” görevini gerçekleştirmektedir (Varcan, 2013: 8-9). Yerel yönetimler “yerel halkın çıkarları doğrultusunda düzenlenme ve yönetme” işlevini sürdüren yönetim kademesi olarak tanımlanabilir (Duben, 1994: 94). Yerel yönetimler “merkezi yönetimden ayrı bir tüzel kişiliğe”, “ayrı bir malvarlığına” “seçimle işbaşına gelenlerden oluşan karar organlarına”, kısmi bir “özerkliğe”, “kendine özgü gelirlere” ve “kendi bütçelerini yapma yetkisine” sahiplerdir (Varcan, 2013: 9). Yerel yönetimler üç temel amacı hayata geçirmek için varlık göstermektedir (Tekeli, 1983: 3). Bunların ilki özgürlüktür. Burada özgürlük, mali olanakları ölçüsünde “piyasa mallarını tüketme” konusunda özgür olduğu kabul edilen kişilerin “birlikteki gereksinmelerini karşılayabilmek için bir araya gelerek kamu mal ve hizmetleri üretiminde ve dolayısıyla tüketiminde de” özgür olmaları şeklinde ifade edilmektedir (Tekeli, 1983: 3). İkinci amaç ise etkinliktir. Etkinlik kamu hizmetlerinin üretilmesinde, sunulmasında ve halkın ihtiyaçlarının karşılanmasında merkezi yönetim ile yerel yönetimin işbirliği içinde olması anlamına gelmektedir. Yerel yönetimden işbirliği içinde üstüne düşen sorumlulukları amacına ulaştırması beklenmektedir. Yerel yönetimlerden beklenen üçüncü amaç ise demokrasidir. Yerel yönetimlerin demokrasinin gerçekleşeceği, demokratik ilkelerin korunacağı ve geliştirileceği ilk örgütlenme basamağı olduğu belirtilmektedir (Tekeli, 1983: 3).

Demokrasi konusu çalışma açısından temel teşkil ettiği için kavrama daha yakından bakmak gerekmektedir: “Demos” ve “krasi” yani “halk” ve “iktidar ya da egemenlik” kelimelerinin bir araya gelmelerinden oluşan demokrasi sözcüğü “halk tarafından yönetilme” veya “eşit derecede ehil” olan kimselerin “kendi kendilerini yönetmeleri” olarak tanımlanabilir (Şaylan, 1998:13; Dahl, 2017: 46). Halkın kendi kendini yönetme işini yerine getirme

² Eroğul, 1999:285

araçlarından en önemlisi ise kişilere bir hak ve ödev olarak verilmiş “oy kullanma” olanağıdır. Ancak demokrasiyi tanımlamak için “oy kullanma” olanağı yeterli bir koşul değildir. Demokrasinin varlığından söz edebilmek için halkın kendisiyle ilgili konularda “yönetime katılması”, katılım mekanizmalarında yer alması, yöneticilerin kararlarına etki etmeye çalışması ve yöneticileri denetleyebilmesi gerekmektedir (Eryılmaz, 2016: 173). Bu konuda Dahl (2017: 47) da bir rejimin demokratik olarak tanımlanabilmesi için “etkin katılım”, “oy kullanma eşitliği”, “bilgi edinebilme”, “gündemin kontrolü” gibi koşulların varlığının şart olduğunu belirtmektedir. Bu koşullara göre; karar alma ve politika belirleme süreçlerine eşit ve etkin katılımın sağlanması, oy kullanımı konusunda herkesin eşit haklara sahip olması, herkesin bilgi edinme hakkına sahip olması, gelişmeler, kararlar ve politikalar konusunda herkese yeterli bilginin sunulması demokrasinin varlığından söz etmek için gereklidir. Yine bir rejimin demokratik olduğunun söylenmesi için topluluk üyelerinin gündem üzerinde etkili olmaları yani gündemi kontrol edebilme olanağına sahip olmaları gerekmektedir (Dahl, 2017: 48). Bu koşulları tek tek incelediğimizde ise karşımıza demokrasinin en önemli unsuru olan katılım ilkesi çıkmaktadır.

Katılım kavramı “toplumun dinamizminin, insanların tercihlerinin ve tercihlerindeki değişmelerin kesintisiz bir biçimde siyasal karar verme sürecini etkileyebilmesi” olarak tanımlanmaktadır (Şaylan, 1998: 84). Katılım konusunu gündeme taşıyan en önemli gelişme hiç kuşkusuz “devletleşme” olgusudur (Eroğul, 1999: 10). Devletin güçlenerek hakların koruyucusu olmanın yanında hakların dağıtıcısı haline gelmesi katılım konusunu toplumların bir “savunma aracı” haline getirmiştir (Eroğul, 1999: 10). Şu halde bu araç ile kişiler kendilerini dolaylı veya doğrudan ilgilendiren her konuda karar alma süreçlerine dâhil olmayı talep etmektedirler.

Çukurçayır (2012: 26-37), katılım olgusunun demokrasinin gelişimine ne şekilde katkı yaptığı katılım kavramının “özgürlük”, “eşitlik”, “halk egemenliği”, “çatışma ve uzlaşma”, “işlevsel demokrasi”, “yurttaş ve katılımcı demokrasi” kavramlarıyla olan ilişkisi çerçevesinde ele almaktadır. Buna göre, katılım olmaksızın kişilerin kendilerini gerçekleştirmeleri ve özgürlüklerini korumaları mümkün değildir çünkü özgürlük sadece kişinin devlet karşısında korunması değildir. Özgürlük diğer bir taraftan da kişinin “devlet etkinliklerine katılması ve oluşumuna katkı” sağlaması anlamına da gelmektedir (Çukurçayır, 2012: 27). Eşitlik bağlamında da durum benzerdir; eşitliğin olmadığı yerde katılımın eşit bir şekilde gerçekleşmesi de söz konusu olamaz. Toplumlarda farklı grupların eşit olarak yaşama katılabilmeleri eşitlik prensibinin korunması ile mümkündür (Çukurçayır, 2012 :30). Diğer taraftan bilindiği gibi halk, “siyasal gücün kaynağı” olarak kabul edilmektedir. Karar alma süreçlerine halkın katılımı, egemenliğin “tek tek” bireyler tarafından kullanılması anlamına gelmektedir. Bu durum herhangi bir grubun tek başına egemen olma ihtimalini önlemektedir. Yine farklılıkların mevcut olduğu mekânlarda çatışmaların olması doğal kabul edilmeyle birlikte eşit katılım ile birlikte bu çatışmaların çözüleceği ve uzlaşıya erişebileceği belirtilmektedir (Çukurçayır, 2012: 31-32). Katılımın demokrasi ile olan ilişkisinde önemli bir diğer kavram ise çoğulculuktur. Zira demokrasinin işlevsel hale gelmesi için çoğulcu

sistemlerin “anayasal” güvence altına alınması ve katılımın hem bireysel hem de toplumsal olarak gerçekleşmesi gerekmektedir (Çukurçayır, 2012: 33). Son olarak katılım “etkin yurttaş” olgusuyla birlikte ele alınmaktadır. Burada yurttaşın “iyi” olması onun katılımıyla orantılıdır. Yani “yurttaş katılabildiği ölçüde iyi” yurttaşdır. Demokratik toplumun temel unsuru da yurttaş olduğu için katılım burada yurttaşın temel işlevi olarak karşımıza çıkmaktadır (Çukurçayır, 2012: 36).

Demokrasinin gelişimine sağladığı katkılar bir yana katılım konusunda önemli hususlardan bir tanesi de katılımın “gücün yeniden dağıtımına” ne şekilde etki ettiği. Katılımın bir şekilde gerçekleşiyor olması bize vatandaşların karar alma süreçlerinde etkili olduğunu göstermemektedir. Çünkü katılım kadar önemli bir diğer konu da katılımın düzeyi ve bu düzeylerde gerçekleşen katılım sonucunda halkın yönetme konusundaki “egemen güce” ne kadar ortak olabildiğidir. Arnstein (1969) tarafından ortaya konulmuş olan katılım tipolojisi tam da bu konuya odaklanmaktadır. Söz konusu katılım tipolojisine göre, katılım üç bölüm ve sekiz düzeyde gerçekleşmektedir. En altta “manipülasyon” (manipulation) ve “terapi” (therapy) düzeyleri ile gösterilen “katılımın gerçekleşmediği” (nonparticipation) bölüm yer almaktadır. Bu bölümde adından da anlaşılacağı üzere etkin bir katılım davranışı gerçekleşmemektedir. Zira bu aşamalarda hedeflenen “kişilerin programları planlamaya veya yürütmeye katılmasını sağlamak” değildir. Burada “güç sahiplerinin katılımcıları eğitmeleri veya tedavi edilmelerini sağlamak” amaçlanmaktadır. Orta bölüm ise “sembolleşme” (tokenism) olarak adlandırılmıştır. Bu bölüm üç düzeyden oluşmaktadır. Bu düzeyler: “Bilgilendirme” (informing), “danışma” (consultation) ve “yatıştırma” ya da “teskin etme” (placation) olarak adlandırılmıştır. Sembolleşme olarak adlandırılan bu bölümde kişilerin bilgilendirilme ve öneride bulunma olanakları bulunmaktadır. Burada vatandaşlar seslerini duyurabilme ve tavsiyelerde bulunabilme olanağına da sahiplerdir. Ancak kararları yine “güç sahipleri” vermektedir. Tipolojide yer alan üçüncü bölümün adı “vatandaş gücü” (citizen power)’dür. Bu bölümde yer alan düzeyler “işbirliği” (partnership), “yetki devri” (delegated power) ve “vatandaş denetimi” (citizen control) olarak sıralanmaktadır. Bu bölümde gerçekleşen katılım ilk aşamada işbirliği yapılarak ya da müzakere edilerek kararların alınması olarak sıralanmışken son iki aşamada ise kararların alınmasında vatandaşlara verilen yetki artmakta ve kararların alınmasında vatandaşların fikirleri kamu görevlileri karşısında ağırlık kazanmaktadır. Bu bölümde yer alan son aşamada karar verme, kararları denetleme yetkilerinin sahibi ise vatandaşlardır (Arnstein, 1969: 217).

Peki, yurttaşlar yönetime katılma, katılım mekanizmalarında yer alma, yöneticilerin kararlarını etkileme eylemlerini ne şekilde gerçekleştirebilmektedir?

Daha önce de belirtilmiş olduğu gibi “oy kullanma” katılım biçimleri içinde en çok bilinenidir. Yine oy kullanma gibi “siyasi partilere üye olma”, “siyasi kampanyalarda yer alma” ve “kamu yönetimine girme” gibi davranışlar da katılım yolları arasında sıralanmaktadır (Eroğul, 1999: 178; Çam, 2011: 174). Bu örneklerin dışında kişiler birtakım araçlar kullanarak ya da araçlar oluşturarak da katılım davranışı gösterebilmektedir. Bu araçlardan bazıları; “yurttaş kurulları”, “gelecek atölyeleri”, yerel referandumlar, forum-

lar ve “yuvarlak masa toplantıları” olarak sıralanabilir (Hacıköylü, 2013: 137). Kısaca bakacak olursak:

Yurttaş kurulları ya da yurttaş komiteleri, “toplumsal yapının ihmal ettiği”, yerel yönetimlere seslerini duyurma konusunda zorluk yaşayan grupların karar alma süreçlerine katılmalarını sağlamaya çalışan kurullardır (Karasu vd., 2018: 91). Bu kurullarda bir araya gelen “dezavantajlı” gruplar belirli alanlarda görüş bildirmekte, arzu ve taleplerini ortaya koyarak seslerini duyurmaya çalışmaktadır. Gelecek Atölyeleri ise daha ziyade gençlerin katılım gösterdiği ve “eleştiri, fantezi ve uygulama” temellerinde gerçekleştirilen bir katılım aracıdır. Burada amaçlanan “geleceği planlamaktır” (Bulut, 2013: 70). Yerel referandumlar, adından da anlaşılacağı gibi yurttaşların kendilerini ilgilendiren konularda kendilerine tanınan referanduma gitme hakkını kullanmaları anlamına gelmektedir. Yerel referandum ile yönetime katılma bugün İsviçre ve Portekiz gibi ülkelerde sıkça uygulanmakta olan en etkili katılım yöntemlerinden biridir (Karasu vd., 2018: 99). Forumlar ve yuvarlak masa toplantıları ise konusunda uzman kişilerden ve bilim insanlarından oluşan grupların çıkar grupları ile bir araya gelerek toplumsal konularda ortak bir yol belirlemesi için oluşturulan katılım araçlarıdır (Çukurçayır, 2012: 151). Bu yöntemlerin dışında belediyelerin bütçe yapım ve stratejik planlama süreçlerine dâhil olmak şeklinde de katılım davranışları gerçekleşebilmektedir. Sözü edilen uygulamalardan bazıları ülkemizde de gerçekleşmektedir. Konuya ilişkin 5393 sayılı Belediye Kanunu’na bakılabilir: İlgili kanunun 13. maddesi “herkes ikamet ettiği beldenin hemşehrisidir. Hemşehrilerin, belediye karar ve hizmetlerine katılma, belediye faaliyetleri hakkında bilgilendirme ve belediye idaresinin yardımlarından yararlanma hakları vardır” şeklindedir. Yine kanunun 15. maddesinde belediyenin “belediye hizmetleriyle ilgili görüş ve düşüncelerini tespit etmek amacıyla kamuoyu yoklaması ve araştırması” yapabileceği belirtilmiştir. Ayrıca başka bir maddede de meclis toplantılarının “açık” bir şekilde gerçekleştirileceği belirtilmiştir (Belediye Kanunu 5393, 2005, 20. madde). Bunların yanı sıra ilgili kanunun 41. maddesinde belediyenin stratejik planlama sürecine ve 53. madde de ise acil durum planlama sürecine paydaş katılımının altı çizilmiştir. 5393 sayılı kanunun 76. maddesi ise kent konseyleriyle ilgilidir. Kanunda kent konseyleri toplumun tüm kesimlerinin temsil edildiği, yönetim ilkelerinin gerçekleştirilmesine aracılık eden bir katılım mekanizması olarak yer almaktadır. Kent konseyleri “kentleri sürdürülebilir geleceğe taşıyan bir “ortaklık modeli” olarak” görülmekte ve “yerel düzeyde demokratik katılımın yaygınlaştırılmasını, hemşehrilik bilincinin geliştirilmesini, çok aktörlü ve çok ortaklı yönetim tarzının benimsenmesini” sağlayan bir mekanizma olarak ele alınmaktadır (Bozkurt, 2014: 235).

2. KENT KONSEYLERİ VE ÜST ÖRGÜTLENMELERİ

“Yerel yönetimlerin halkın kendi kendini yönetmesine olanak veren kurumlar olması”, yerel yönetimlerin “demokrasinin ilk aşaması” olarak görülmesine yol açmıştır (Turan vd., 2013: 246). Bundan dolayıdır ki demokrasinin olmazsa olmaz koşulları olarak çoğulculuk, seçim ve temsil ile katılım öncelikle yerel düzeyde gerçekleşmelidir. Katılım, insanların kendilerini doğrudan veya dolaylı olarak ilgilendiren her türlü karar alma sürecine dâhil

olma olanağına sahip olmaları anlamına gelmektedir. Yerel düzeyde katılım birçok şekilde gerçekleşebilmektedir. Kent konseyleri de yerel katılım mekanizmalarından biridir. Bugün ülkemizde sayıları üç yüze yaklaşan kent konseyi bulunmaktadır. Kent konseyleri 2010 yılını takiben iletişim ve işbirliklerini geliştirmek amacıyla ulusal ölçekte örgütlenmeye başlamışlardır. Ulusal çapta iki tane konsey örgütlenmesi mevcuttur. Bunlardan bir tanesi “Türkiye Kent Konseyleri Birliği” diğer bir tanesi de “Türkiye Kent Konseyleri Platformu”dur. Adından da anlaşılacağı üzere Türkiye Kent Konseyleri Birliği tüzel kişiliğe sahip bir resmi kuruluş, Türkiye Kent Konseyleri Platformu ise gönüllülük esasına dayalı sivil bir örgütlenmedir.

2.1. Kent Konseyleri ve Türkiye’de Kent Konseylerinin Gelişimi

1992 yılında gerçekleştirilen BM Rio Zirvesi ve bu zirve sonucunda ortaya konan “Gündem 21” isimli belge ile 1996 yılında gerçekleşen Habitat II Konferansı kent konseylerinin kuruluşlarının arkasında yatan temel gelişmelerdir. “Gündem 21” belgesi açıklık, yoksulluk gibi tüm dünyanın karşı karşıya olduğu sorunların çözümü için küresel bir ortaklık çağrısında bulunan bir eylem planı niteliğindedir. Söz konusu eylem planını takiben tüm uluslardan ilgili sorunların çözümüne ilişkin yerel gündemlerini oluşturmaları talep edilmiştir. “Gündem 21” belgesinin tanınması ve yaygınlaşması da büyük ölçüde 1996 yılında gerçekleştirilen Habitat II Konferansı’yla olmuştur (Emrealp, 2005: 23). Bu gelişmelerin ardından 1997 yılında ülkemizde Yerel Gündem 21 (YG-21)’lerin teşvik edilmesi, geliştirilmesi ve uygulanması amacıyla BM’nin desteğiyle projeler geliştirilmeye başlanmıştır. Geçici nitelikli olan bu projeler 2000 yılından sonra ise sürekli bir programa dönüşmüştür (Emrealp, 2005: 30). Söz konusu program sürecinde ortaya çıkan uygulamalardan biri de yerel düzeyde demokrasiyi teşvik etmek için oluşturulmuş kent konseyleridir.

Kent konseylerinin hukuki dayanağını “5393 sayılı Belediye Kanunu” oluşturmaktadır. Kanunda; “kent vizyonunun ve hemşehricilik bilincinin geliştirilmesi”, “kentin hak ve hukukunun korunması” ve “sürdürülebilir kalkınma, çevreye duyarlılık, sosyal yardımlaşma ve dayanışma, saydamlık, hesap sorma ve hesap verme, katılım ve yerinden yönetim ilkelelerini” geliştirmek kent konseylerinin işlevleri olarak sıralanmaktadır (5393 sayılı Belediye Kanunu, 2005, 76. madde). Kanunda belediyelerin söz konusu işlevleri yerine getirmeleri için konseylere “yardım ve destek” sağlaması gerektiğinden söz edilmektedir. Yine bu kanunda yer alan kent konseyinin katılımcılarına baktığımızda; konseyin kentte yer alan tüm paydaşlar tarafından meydana getirilen bir platform olduğunu görmekteyiz. İlgili kanuna göre konsey; “kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarının, sendikaların, noterlerin, varsa üniversitelerin, ilgili sivil toplum örgütlerinin, siyasî partilerin, kamu kurum ve kuruluşlarının ve mahalle muhtarlarının temsilcileri ile diğer ilgililerin katılımıyla” meydana gelmektedir (5393 sayılı Belediye Kanunu, 2005, 76. madde).

2006 yılında çıkarılan ve 2009 yılında güncellenen “Kent Konseyi Yönetmeliği”ne göre kent konseyleri belediyelerin bulunduğu yerlerde yerel seçimleri takiben ilk üç ay içinde kurulmalıdır. Bu nedenle kent konseylerinin kurulması aşamasında genel kurul çağrısı

belediye başkanı tarafından yapılmaktadır. Konsey başkanı ve yürütme kurulu da bu genel kurulda seçilmektedir (Kent Konseyi Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik, 2009, 5. madde). Yönetmeliğe göre konseylerin ilk sırada görevleri; “yerel düzeyde katılımın”, “hemşehrilik hukukunun” ve “ortak yaşam bilincinin” geliştirilmesidir. Ayrıca, kente ilişkin konularda taraf olmak ve çocuklar, kadınlar, gençler ve engelliler gibi dezavantajlı grupların katılımlarını güçlendirmek, kente yönelik sorunları ve görüşleri ilgili makamlara iletmek de kent konseylerinin görevlerindedir. Yine, saydamlık, şeffaflık, katılım, etkinlik gibi yönetim ilkelerini kent düzeyinde geliştirmek ve bu ilkeler çerçevesinde tüm paydaşların gelişimlerine katkı sağlamak ve sürdürülebilir kalkınmaya uygun çalışmalar yapmak da kent konseylerinin sıralanan görevleri arasında yer almaktadır (Kent Konseyi Yönetmeliği, 2006, 6. Madde). Kent konseyi ayrıca kent bilincinin gelişmesine ve kentle ilgili her konuda ortak akıl oluşmasına zemin hazırlayacak bir mekanizmadır.

Bu çerçeveden baktığımızda bu görevlerin özellikle katılım ve yönetim kavramları etrafında şekillenmiş oldukları görülmektedir.

2.2. Türkiye Kent Konseyleri Birliği (TKKB)

Kent konseylerinin birlik çatısı altında toplanmaları fikri 2010 yılında Bursa’da gerçekleşen “Türkiye Kent Konseyleri Buluşması” etkinliğinde gündeme gelmiştir. 13 Şubat 2010 tarihinde gerçekleşen etkinlikte konseyler arasında “eşit ortaklık ve dayanışma” ile “sürdürülebilir bir işbirliği” sağlanması, “hemşehrilik hukuku” temelinde, yönetim ilkelerinin de korunduğu bir “işbirliği ağı” oluşturulmasına karar verilmiştir (Karasu vd., 2018:219). 15-17 Nisan 2011 tarihlerinde Kocaeli ilinde gerçekleşen “II. Kent Konseyleri Buluşması” sırasında “Türkiye Kent Konseyleri Birliği-Kent Konseyleri İletişim ve İşbirliği Ağı” kurulacağı ilan edilmiş ve bir sivil toplum örgütü olarak birlik 06.08.2012 tarihinde kurulmuştur. 2017 verilerine göre birliğin 121 üyesi bulunmaktadır (TKKB 8. Dönem Faaliyet Raporu, 2017:6). Birlik, yapısal bakımdan “dernek”, çalışma şekli bakımından ise “birlik” olarak kabul edilmektedir (Karasu vd., 2018:220).

Birliğin ilke ve esaslarının yer aldığı “Kent Konseyleri Derneği Yönetmeliği”nde birliğin amaçları “kent konseyleri arasında interaktif ve sürdürülebilir bir iletişimin kurulması ve yürütülmesi ile kentler arasında deneyim paylaşımını esas alan sürekli bir işbirliği ve iletişimin sağlanması” olarak ifade edilmiştir. Ayrıca belgede, birlik üyesi konseylerin diğer konseylerle “eşit ortaklık ve dayanışma” çerçevesinde işbirliğini artırmayı; yönetim ilkelerini hayata geçirmeyi hedeflediği belirtilmiştir. Yine konseylerin hemşehri hukuku temelinde “kentlerin potansiyelini harekete geçirmeye”, hemşehrilik bilincini artırmaya ve kentte yer alan tüm paydaşların katılımlarını geliştirmeye çalıştıkları ifade edilmiştir (Kent Konseyleri Derneği Yönetmeliği, 2012).

Birliğin “konseylerin kuruluş ve işleyiş süreçlerinin geliştirilmesine katkı yapmak” ve “Türkiye gündemi ve yerel yönetimlerin gündemini değerlendirerek sürece katkı vermek ve katılmak” amacıyla toplantılar gerçekleştirdiği belirtilmektedir (TKKB 8. Dönem Faaliyet Raporu, 2017: 9).

Birlik bünyesinde üç tane organ yer almaktadır. Bu organlar: Genel Kurul, Yönetim Kurulu ve Denetleme Kurulu olarak sıralanabilir. Söz konusu temel birimlerin yanında birliğin danışmanları ve komisyonları da mevcuttur (Karasu vd., 2018: 221).

2.3. Türkiye Kent Konseyleri Platformu (TKKP)

2-3 Ekim 2010 tarihlerinde İzmir’de gerçekleşen ve ev sahipliğini Konak Kent Konseyi’nin yaptığı toplantıda kent konseylerinin bilgi ve deneyimlerini paylaşacakları, ortak akıl çerçevesinde kent sorunlarına çözüm yaratacakları ve yönetim ilkelerini hayata geçirebilecekleri bir iletişim alanı oluşturma gereği gündeme gelmiştir. Bu çerçevede 2010 yılının Ekim ayında İzmir’de gerçekleşen toplantı ile “Türkiye Kent Konseyleri Platformu” kurulmuştur (İ. Kumru, kişisel iletişim, 20 Ocak 2019). Dernekler Kanunu’nda da belirtildiği gibi platformlar “tüzel kişiliği bulunmayan geçici nitelikteki” birliktelikler için kullanılan bir kavramdır (Dernekler Kanunu 5253, 2004, 2. madde). Bu çerçevede Platform’un kuruluşu, işleyişi, amaçları gibi bilgilerin yer aldığı herhangi bir yönetmelik ya da tüzük bulunmamaktadır. Bu nedenle platforma ilişkin bilgilere erişim Platform’un sosyal medya hesabı takip edilerek ve Platform sekretaryasıyla kişisel iletişim kurularak sağlanmıştır.³ Bunların yanında Mersin Kent Konseyi tarafından oluşturulmuş taslak bir çalışma yönergesi mevcuttur. Bu yönergeye erişim de yine platform sekretaryası aracılığıyla gerçekleşmiştir.

Taslak halinde olan “Türkiye Kent Konseyleri Platformu Çalışma Yönergesi”ne göre platformun amaçları; “Platform üyesi konseyler arası eşitliği sağlayarak temsiliyeti arttırmak, katılımcılığı güçlendirmek için çalışmalar yapmak; yerelden genele güçlendirici çalışmalara katkı sunmak; çevre bilincini arttıracak projeler geliştirmek ve sürdürülebilir bir dünya için temel yaşam ilkelerini benimsemek” olarak belirlenmiştir. Platformun iki tane organı bulunmaktadır. Bunlar: Genel Kurul ve Yürütme Kurulu’dur (Türkiye Kent Konseyleri Platformu Çalışma Yönergesi, 1-2). Yılda iki kez toplanan platformun herhangi bir merkezi, web sayfası bulunmamaktadır. Grup üyeleri ve sekretarya; duyuruları, çağrıları ve toplantı sonuç raporlarını kapalı mesaj grupları ve sosyal medya hesapları üzerinden paylaşmaktadır.

3. ALAN ARAŞTIRMASI: “TÜRKİYE KENT KONSEYLERİ PLATFORMU ÜYELERİNİN YEREL VE ULUSAL KARAR ALMA SÜREÇLERİNE KATILIM ALGILARININ ÖLÇÜLMESİ”

Çalışma ile katılımcıların kent konseylerine, üst örgütlenmelere ve konseylerin yerel ve ulusal karar alma süreçlerine yönelik katılım algılarının belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu nedenle yılda iki kez gerçekleşen ve konseylerin konsey başkanı ve/veya konsey genel sekreteri seviyesinde temsil edildiği Platform Genel Kurul Toplantısı’na katılım sağlanmıştır. 2019 yılı Ocak ayında Bursa’da gerçekleşen Türkiye Kent Konseyleri Platformu Genel Kurul Toplantısına katılan kent konseyleri temsilcileri veri toplama aracı olarak belirlenen anketlere gönüllü katılım sağlamışlardır.

³ Çalışmanın yapıldığı bu dönemde Platform genel sekreterliği görevini İsmail Kumru yürütmektedir.

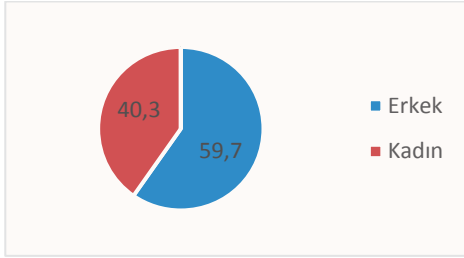
Bu çerçevede araştırmanın evreni platform üyesi olan 85 adet kent konseyinin temsilcileridir. Anket çalışmasına 77 kişi katılmıştır. Çalışmada nicel araştırma yöntemi ve betimsel model kullanılmıştır. Örnekleme yöntemi ise basit rasgele örneklemedir. Katılımcıların vermiş oldukları yanıtlar SPSS programı ile analiz edilmiştir.

Anketin ilk bölümünde katılımcılara “kent konseyleri ve yerel düzeyde katılım” konusunda sorular sorulmuştur. İkinci bölüm ise “Platform ve ulusal düzeyde katılım” hakkında sorulardan oluşmaktadır. Anketin son bölümünde ise cinsiyet, eğitim düzeyi ve yaş gibi demografik bilgilere ilişkin sorular yer almaktadır. Anket sorularının hazırlanmasında Çukurçayır vd. (2012) ile Çoban (2018)’in çalışmalarından yararlanılmıştır. Araştırma ile elde edilen bulgular şöyledir:

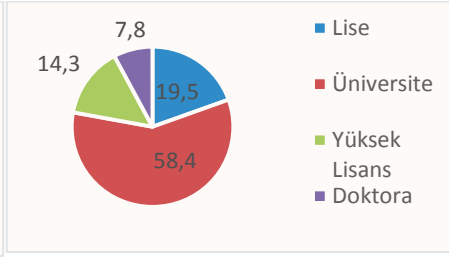
3.1. Demografik Bulgular

Araştırma ile erişilen demografik bulgular Tablo 1a,1b,1c ve 1d’de gösterilmektedir.

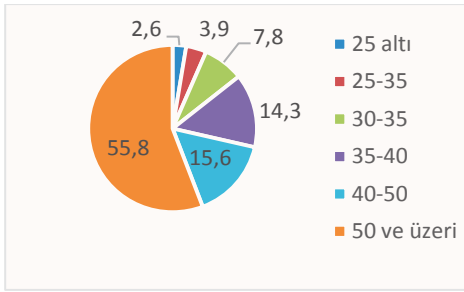
Tablo 1a: Demografik Bulgular



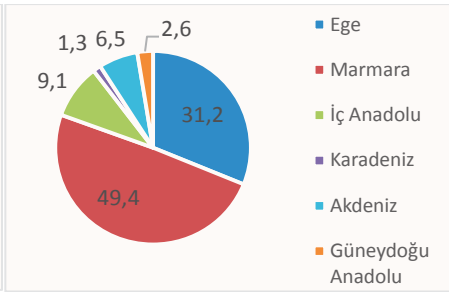
Tablo 1b: Demografik Bulgular



Tablo 1c: Demografik Bulgular



Tablo 1d: Demografik Bulgular

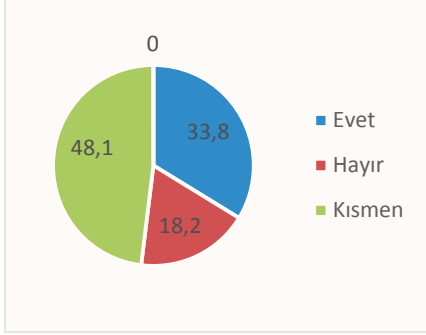


Demografik verilere göre katılımcıların yarısından fazlası erkek ve yarısından fazlası lisans ve lisansüstü eğitime sahiptir. Yaşla ilgili verilere bakıldığında ise katılımcıların yarısından fazlasının 50 ve üzeri yaşta olduğu görülmektedir. Bölgesel olarak erişilen bilgilere göre ise katılımcıların ağırlıklı olarak Marmara Bölgesi’nde yer alan bir konseyi temsil ettikleri ifade edilebilir. İç Anadolu, Karadeniz, Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinden gelen katılımcıların çok az olduğu ve Doğu Anadolu Bölgesi’nin de temsil edilmediği dikkati çekmiştir. Bu durum Platformun Türkiye genelini temsil etmede yetersiz kaldığı şeklinde değerlendirilebilir (Bkz. Tablo 1a, 1b, 1c ve 1d).

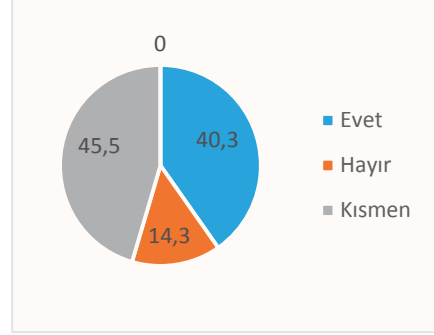
3.2. Kent Konseyleri Hakkında Algılara İlişkin Bulgular

Bu bölümde öncelikle katılımcılara temsil ettikleri konseyin yerel düzeyde karar alma süreçlerine katılımı konusundaki düşünceleri sorulmuştur. Yanıtlar şöyledir:

Tablo 2: Konseyinizin yerel karar alma süreçlerine etkin olarak katıldığını düşünüyor musunuz?

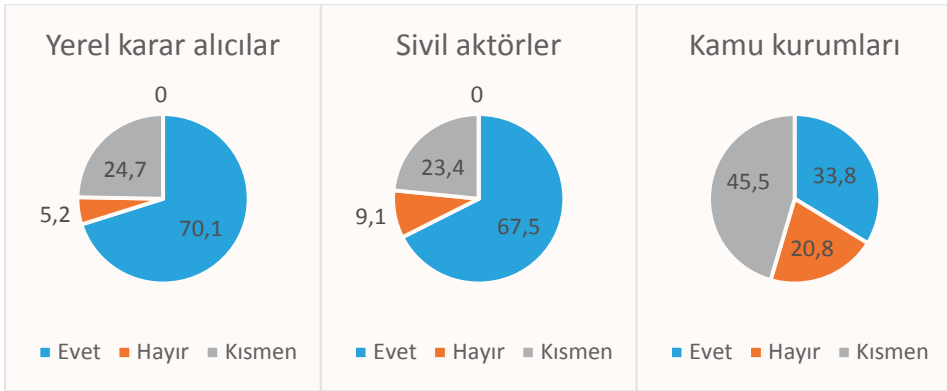


Tablo 3: Konseyinizin yerel karar alma süreçleri içinde önemsendiğini düşünüyor musunuz?



Sorulara verilen yanıtlara göre katılımcıların %33,8'i temsil ettikleri kent konseyinin yerel düzeyde karar alma süreçlerine etkin olarak katıldığını düşünmektedir. Soruya olumsuz yanıt verenlerin oranı ise %18,2'dir. Katılımcıların %40,3'ü konseylerinin yerel karar alma süreçleri içinde önemsendiğini belirtmiştir. Bu soruya verilen olumsuz yanıt oranı ise %14,3'tür. Her iki soruda da kısmen yanıtın oranı ise dikkat çekicidir. Bu göstergeler Tablo 2 ve Tablo 3'te mevcuttur.

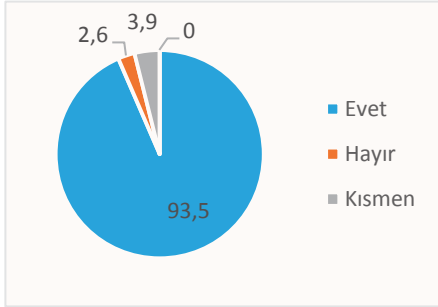
Tablo 4: Konseyiniz ile yerel karar alıcılar, sivil aktörler ve kamu kurumları arasında diyalog mevcut mudur?



“Konseyiniz ile yerel karar alıcılar arasında bir diyalog var mı?” sorusuna konsey temsilcilerinin %70,1'i olumlu yanıt vermiştir. Yine benzer bir soru olarak “Konseyiniz ile yereldeki sivil aktörler arasında etkin bir diyalog var mı?” sorusuna ise katılımcıların %67,5'i evet cevabı vermiştir. Konseyler ile kamu kurumları arasındaki diyalogla ilgili soruya katı-

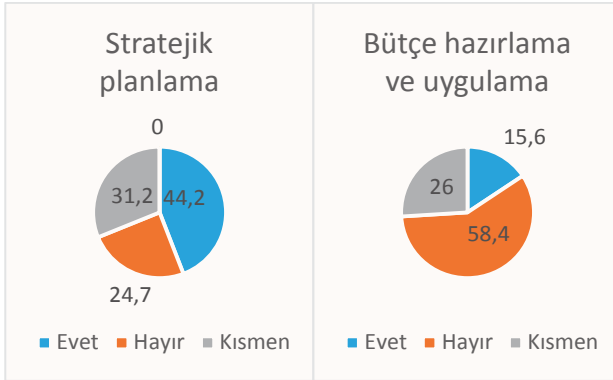
lımcıların ancak %33,8'i evet cevabı vermiştir (Bkz. Tablo 4). Buna göre katılımcılar yerel düzeyde kamu kurumları ile kıyaslandığında sivil aktörlerle daha güçlü bir diyalog içinde olduklarını düşünmektedirler.

Tablo 5: Konseyinizi katılımı geliştirecek bir mekanizma olarak önemsiyor musunuz?



Bir sonraki soruda katılımcılara yerel düzeyde katılımı geliştirecek bir mekanizma olarak temsil ettikleri konseyi önemseyip önemsemedikleri sorulmuştur. Bu soruya katılımcıların %93,5'i evet, %2,6'sı hayır yanıtı vermiştir. Soruya kısmen yanıtı verenlerin oranı ise %3,9 olarak belirlenmiştir (Bkz. Tablo 5).

Tablo 6: Konseyiniz belediyenin stratejik planlama ile bütçe hazırlama ve uygulama süreçlerine paydaş olarak katılım gösterdi mi?



Bu bölümde son olarak katılımcılara konseylerinin belediyenin stratejik planlama süreci ile bütçe hazırlama ve uygulama süreçlerine paydaş olarak katılım gösterip göstermediği sorulmuştur. Stratejik planlama sürecine katılım gösterdiğini belirten kent konseyi oranı %44,2, bütçe hazırlama ve uygulama süreçlerine katılım gösterdiğini ifade eden kent konseyi oranı ise %15,6'dır (Bkz. Tablo 6).

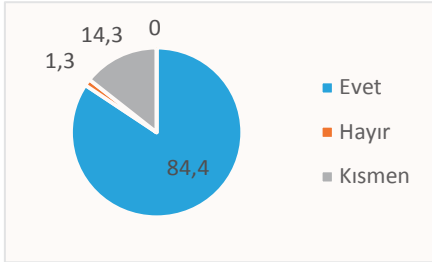
Bu durumda elde edilen bulgulara bakıldığında şu sonuçlara ulaşılabilir: Kent konseyleri yerel düzeyde karar alma süreçlerine etkin olarak katılım gösterememektedir. Buna karşın; kent konseyleri ve kentte yer alan diğer paydaşlar arasında etkin bir diyalog mevcut-

tur. Bu diyalog belediye gibi yerel karar alıcılarla daha yüksek, kaymakamlık, valilik, il ve ilçe müdürlükleri gibi kamu kurumlarıyla ise daha düşüktür. Katılımcılara paydaşlar arasındaki bu durumun nedenlerini belirlemeye yönelik herhangi bir soru yöneltilmemiştir. Sonraki araştırmalarda bu bulgunun nedenleri üzerine odaklanılarak literatüre katkı sağlanabilir. Bu bölümde dikkate değer bir konu da kent konseylerinin katılımı geliştirecek bir mekanizma olarak görülmesine karşın konseylerin bütçe hazırlama ve uygulama süreçlerine dâhil edilmemesi ve stratejik planlama süreçlerine de kısmen dâhil edilmesi olmuştur.

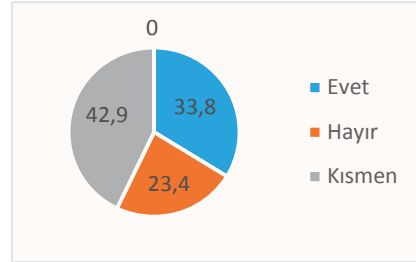
3.3. Türkiye Kent Konseyleri Platformu Hakkında Algılara İlişkin Bulgular

Bu bölümde katılımcılara Platform ve ulusal katılım hakkında sorular sorulmuştur. Sorular ve erişilen bulgular aşağıdaki tablolarda mevcuttur.

Tablo 7: Ulusal bir mekanizma olarak önemsiyor musunuz?

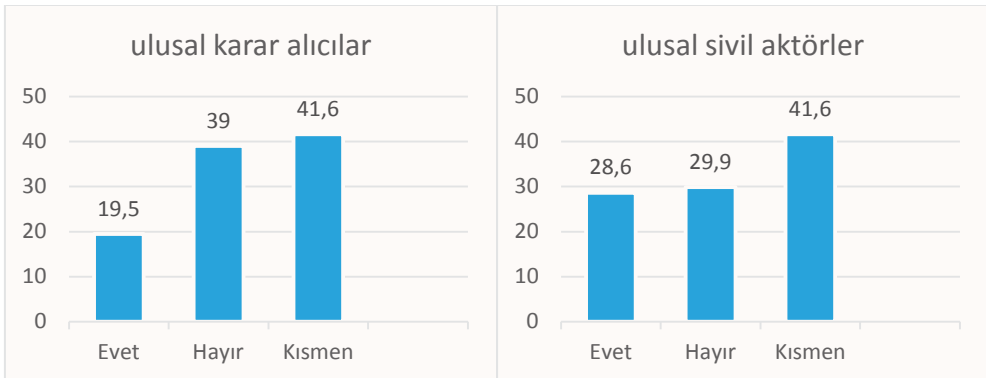


Tablo 8: Platform ulusal karar alma Platform'u süreçlerinde etkili bir mekanizma mıdır?



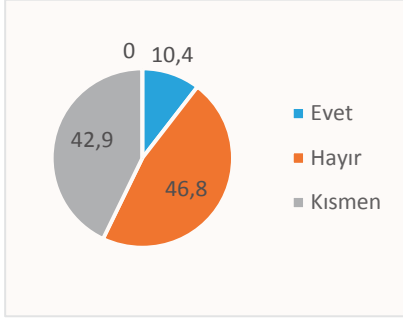
İlk soruda katılımcılara Platform'u ulusal düzeyde katılımı geliştirecek bir mekanizma olarak önemseyip önemsemedikleri sorulmuştur. Bu soruya verilen yanıtların %84,4'ü evet %1,3'ü hayır'dır. (Bkz. Tablo 7). Katılımcıların %14,3'ü soruya kısmen yanıtı vermiştir. Bu sorunun ardından katılımcılara "Platform'un ulusal düzeyde karar alma süreçlerinde etkili bir mekanizma olduğunu düşünüyor musunuz?" sorusu yöneltilmiştir. Soruya verilen yanıtların %33,8'i olumlu, %23,4'ü olumsuzdur. Soruya kısmen cevabı verenlerin oranı ise %42,9'dur. (Bkz. Tablo 8)

Tablo 9: Platform ile ulusal karar alıcılar ve ulusal sivil aktörler arasında etkin bir diyalog var mıdır?

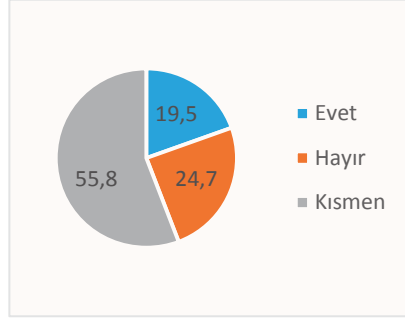


Platform ile ulusal karar alıcılar ve ulusal sivil aktörler arasında etkin bir diyalog olup olmadığı da katılımcılara yöneltilen sorular arasındadır. Platform ile ulusal karar alıcılar arasındaki diyalog hakkında verilen yanıtların %19,5'i evet, %39'u hayır'dır. Platform ile ulusal sivil aktörler arasında etkin bir diyalog olup olmadığına ilişkin olarak ise katılımcıların %28,6'sı evet yanıtı ve %29,9'u ise hayır yanıtı vermiştir. Her iki soruda da kısmen yanıtı verenlerin oranı dikkat çekicidir. (Bkz. Tablo 9).

Tablo 10: Platform Genel Kurulu'nda alınan kararlar ulusal mekanizmaları etkilemekte midir?

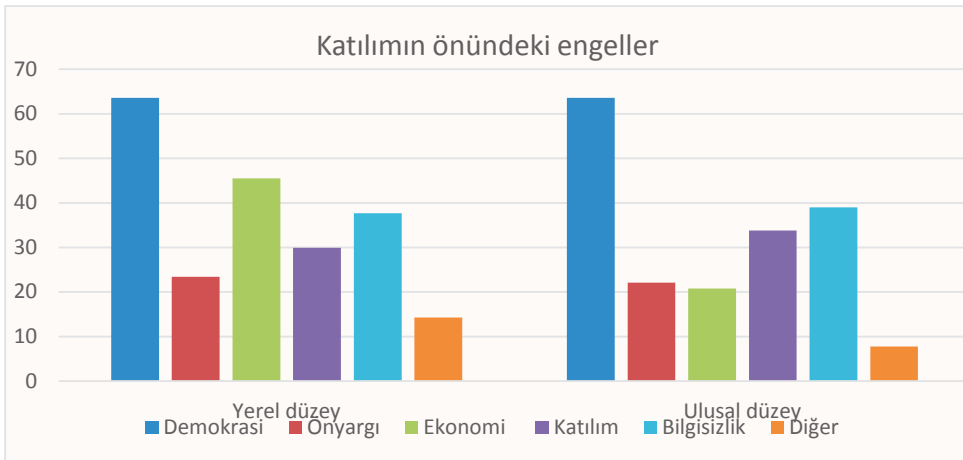


Tablo 11: Platform Genel Kurulu'nda alınan kararlar ulusal kamuoyunu etkilemekte midir?



Bir diğer soruda katılımcılara Platform Genel Kurulu'nda alınan kararların ulusal karar alma mekanizmalarını ve kamuoyunu etkileyip etkilemediği sorulmuştur. Kararların ulusal karar alma mekanizmalarını etkilediğini düşünenlerin oranı %10,4, etkilemediğini düşünenlerin oranı ise %46,8 olarak ölçülmüştür. Bu soruya kısmen yanıtı verenlerin oranı ise %42,9'dur. Diğer taraftan genel kurulda alınan kararların kamuoyu oluşmasına katkı sağladığını ifade edenlerin oranı %19,5'dir. Bu soruya hayır yanıtı veren katılımcı oranı %24,7'dir. Katılımcıların %55,8'i ise soruya kısmen yanıtı vermiştir. (Bkz. Tablo 10-11).

Tablo 12: Yerel düzeyde ve ulusal düzeyde karar alma süreçlerine katılımın önündeki engeller nelerdir?



Sonraki iki soruda katılımcılara kent konseylerinin yerel düzeyde ve ulusal düzeyde karar alma süreçlerine katılımlarının önündeki engellerin neler olduğu sorulmuştur. Yerel düzeydeki engellere cevaben “demokrasi kültürünün eksikliği”, “kent konseylerine yönelik önyargılar”, “konseylerin ekonomik bakımdan yetersiz olmaları”, “konseylere vatandaş katılımındaki yetersizlikler”, “kent konseylerine yönelik bilgi eksikliği” maddeleri sıralanmış ve diğer (lütfen belirtiniz) ifadesine yer verilmiştir.

Ulusal düzeydeki engellere cevaben ise “demokrasi kültürünün eksikliği”, “kent konseylerine ve platforma yönelik önyargılar”, “konseylerin ekonomik bakımdan yetersiz olmaları”, “yerel düzeyde katılım eksikliği”, “kent konseylerine ve platforma yönelik bilgi eksikliği” ifadeleri sıralanmış ve yine diğer (lütfen belirtiniz) ifadesine yer verilmiştir.

Bu sorulara verilen yanıtlara baktığımızda;

Katılımcıların %63,6’sı demokrasi kültürünün eksikliğinin yerel düzeyde karar alma süreçleri üzerinde engel teşkil ettiğini belirtmiştir. Yine katılımcıların %45,5’i konseylerin ekonomik bakımdan yetersiz olmalarının katılım önünde engel olduğunu ifade etmiştir. Katılımcıların %37,7’si kent konseylerine yönelik bilgi eksikliğinin, %29,9’u konseylere vatandaş katılımındaki yetersizliklerin ve %23,4’ü ise kent konseylerine yönelik önyargıların katılım önünde engel olduğunu belirtmiştir. Bu soruda diğer ifadesini işaretleyen katılımcıların oranı ise %14,3 olarak belirlenmiştir.

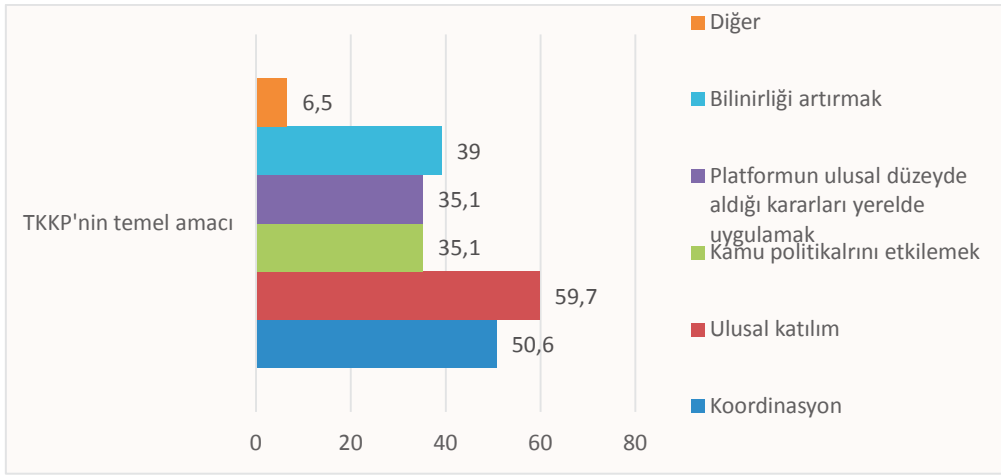
Diğer ifadesinde belirtilen hususlarda ise katılımcılar belediye başkanlarının olumsuz tutumlarına ve mevzuatla ilgili eksikliklere yoğunlaşmışlardır. Bu bölümde yer alan ifadeler göre bazı kentlerde yerel yöneticilerin kent konseylerine yönelik olumsuz tavırları bulunmaktadır. Belediye başkanlarının konseylere yönelen baskıları, katılımcılığa saygı göstermemeleri ve kent konseyleri hakkında yeterli bilgiye sahip olmamaları da bu soruda sıralanan engeller olarak karşımıza çıkmaktadır. Mevzuat konusunda ise katılımcılar kent konseyleri yönetmeliğinin ve “5393 sayılı Belediye Kanunu”nun kent konseyleriyle ilgili maddesinin düzenlenmesi gerektiğini, bu haliyle ilgili kanun ve yönetmeliğin yerel düzeyde katılım için engel oluşturduğunu belirtmişlerdir.

Ulusal düzeydeki engellerle ilgili olarak ise katılımcıların %63,6’sı demokrasi kültürünün eksikliğinin Platform’un ulusal düzeyde karar alma süreçlerine katılımındaki engellerden biri olduğunu belirtmiştir. Yine katılımcıların %39’u kent konseyleri ve platform hakkındaki bilgi eksikliklerinin, %33,8’i ise yerel düzeyde katılım eksikliğinin ve %22,1’i ise kent konseylerine ve platforma yönelik önyargıların ulusal katılım açısından engel teşkil ettiğini belirtmiştir. Ekonomik yetersizliklerin ulusal katılım düzeyinde engel oluşturduğunu ifade edenlerin oranı %20,8 olarak belirlenmiştir. Bu soruda diğer ifadesini işaretleyen katılımcıların oranı ise %7,8’dir. Bu soruda diğer ifadesi kapsamında belirtilen engeller yerel düzeyde olduğu gibi mevzuat ve idarecilerin tutumlarına yoğunlaşmıştır. Ayrıca platformun kendi işleyişine yönelik sorunların da engel olarak görüldüğü birçok katılımcı tarafından dile getirilmiştir. Buna göre, ulusal düzeyde idarecilerin yönetme gücünü paylaşmak istememelerinin, konseylerin kararlarının ulusal alana taşınması için belediye başkanına

“mahkûm” olmalarının, seçimlerin ve siyasi değişikliklerin konseyleri ve diğer örgütlenmeleri etkilemesinin platformun karar alma süreçlerine katılımındaki önemli engeller olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca, Platformun tüzel kişiliğinin, kendine ait bir bütçesinin olmamasının da platformu yasal bakımdan zayıflattığı ve bu durumun da katılım açısından engel teşkil ettiği belirtilmiştir.

Ayrıca bu bölümde katılımcılar tarafından platformun işleyişine yönelik ve katılımın önünde engel olduğu düşünülen birtakım eleştiriler de kaleme alınmıştır. Örneğin bir katılımcı platform genel kurulunda alınan kararların takip edilmediğini ve konuşulanların düzenli kayıt altına alınmadığını ifade etmiştir. Yine platform içinde iletişim ve dayanışma ağının yeterli olmadığı, iç örgütlenmenin eksik olduğu, çalışma gruplarının olmadığı da bu bölümde belirtilen eleştirilerdir (Bkz. Tablo 12).

Tablo 13: Platform'un temel amacı ne olmalıdır?



Son olarak katılımcılara Platform'un temel amaçları sorulmuştur. Bu soruya “kent konseyleri arasında koordinasyon sağlamak” yanıtını verenlerin oranı %50,6, “ulusal çapta karar alma süreçlerine katılım sağlamak” yanıtını verenlerin oranı %59,7, “kamu politikalarını etkilemek” yanıtını verenlerin oranı %35,1 ve “platformun ulusal düzeyde aldığı kararları yerel düzeyde uygulamak” yanıtını verenlerin oranı ise %35,1 olarak ölçülmüştür. Katılımcıların %39'u kent konseylerinin bilinirliğini artırmak cevabını vermiştir. Katılımcıların %6,5'i ise diğer ifadesini işaretlemişlerdir. Diğer ifadesini işaretlemiş olan katılımcıların büyük kısmı konseylerin sağlık ve çevre konularına daha çok odaklanması gerektiğini ifade etmişlerdir. (Bkz. Tablo 13).

Bu doğrultuda elde edilen bulgular çerçevesinde, Platform'un ulusal bir katılım mekanizması olarak görüldüğü ancak ulusal karar alma süreçlerinde yeteri kadar etkili olmadığı düşünülüyor ifade edilebilir. Ayrıca, Platform ile bakanlıklar, yasama organı gibi ulusal karar alıcılar ve Türkiye Odalar Borsalar Birliği (TOBB), Türkiye Sanayici ve İşadamları Derneği (TUSİAD), Türkiye Esnaf ve Sanatkarlar Konfederasyonu (TESK) gibi ulusal sivil

aktörler arasında etkin bir diyalog olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Diğer taraftan Platform Genel Kurul’unda alınan kararların da ulusal mekanizmaları ve kamuoyunu etkilemekte yeterli görülmediği belirtilmelidir.

Kent konseylerinin ve Platform’un yerel ve ulusal düzeyde karar alma süreçlerine katılımı önündeki engellerden önemli bir tanesi “demokrasi kültürünün” eksikliğidir. Konseylerin ve platformun ekonomik yetersizlikleri, konsey ve platform hakkında kentlilerin ve yöneticilerin bilgi eksiklikleri de katılım sürecini olumsuz yönde etkileyen diğer sorun alanlarıdır. Yine, kent konseylerinin ve platformun yasal bakımdan güçlü olmaması da katılımı zayıflatan etkenler arasında ön sıralarda yer almaktadır. Ayrıca Platform’un çalışma yönergesinin olmaması (taslak hali mevcuttur) ve örgütlenme ile işleyişe ilişkin kuralların bulunmaması da platformun kurumsallaşma yönünde eksiklikleri olduğunu göstermektedir. Platform’un amaçları açısından baktığımızda ise “ulusal çapta karar alma süreçlerine katılım sağlamak” platformun temel amacı olarak belirlenebilir. Bunun dışında diğer amaçlar, “kent konseyleri arasında koordinasyon sağlamak”, “kent konseylerinin bilinirliğini artırmak” şeklinde sıralanabilir.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Yerel düzeyde demokrasinin gerçekleşmesinin koşullarından bir tanesi de yerel ölçekte etkin katılım mekanizmalarının varlığıdır. Kent konseyleri söz konusu katılım mekanizmaları içinde önemli bir yere sahiptir. Çünkü ilgili yasa kent konseylerine demokrasinin ve katılımcılığın gelişmesi açısından önemli sorumluluklar yüklemiştir. Bu sorumluluklar kent konseylerini yerel düzeyde karar alma süreçlerinde bir aktör haline getirmektedir. Ayrıca konseylerin bir araya gelmeleriyle oluşturdukları üst yapılanmalar da ulusal düzeyde karar alma süreçlerine katılımı amaçlayan örgütlenmeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak konseylerin karşılaştıkları bazı sorunlar onların yerel ve ulusal bir aktör olarak katılımcı süreçler içinde yer almalarını engellemektedir.

Mevcut çalışmada yerel demokrasi, katılım ve kent konseyleri konusu ele alınmıştır. Çalışma kapsamında kent konseyi temsilcileriyle anket uygulaması gerçekleştirilmiştir. Konsey temsilcilerine kent konseyleri, yerel ve ulusal katılım ile TKKP hakkında sorular sorulmuştur. Bu doğrultuda araştırma sonuçlarına göre, kent konseylerinin ve Platform’un katılım konusunda önemli sorunları olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yerel ve ulusal düzeyde karşılaşılan sorun alanları büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Bu sorunların başında demokrasinin işlerliğine ilişkin sorunlar ve mevzuata ilişkin yetersizlikler gelmektedir. Demokrasiye ilişkin sorunlar mikro ölçekte yerel düzeyde karar alma süreçlerine katılımı da karşılaşılan güçlükler ve belediye başkanlarının olumsuz davranış ve tutumları olarak kendini göstermektedir. Bu sorunlar makro ölçekte ise yerini “idarecilerin yönetme gücünü paylaşmak istememesi” olarak ifade bulmaktadır. Mevzuata ilişkin sorunlar ise kent konseylerinin kuruluşuna dayanak olan kanun ve konseylerin çalışma usul ve esaslarını belirleyen yönetmelikteki eksikliklerle ilgilidir. Söz konusu eksiklikler nedeniyle konseyler kendilerine ait bütçe sahibi olamamakta ve ekonomik bakımdan belediyelere bağımlı kalmaktadırlar.

Bu durum da konseylerin etkin bir paydaş olarak karar alma süreçlerine katılımını engellemektedir. Ulusal açıdan ise bu sorunlar Platform'un tüzel bir kişiliğinin, yönetmeliğinin ve kendine ait bir bütçesinin olmaması şeklinde belirtilebilir.

Kent konseylerinin ve platformun kuruluş amaçlarına bakıldığında bu iki mekanizmanın da potansiyel olarak yerel ve ulusal düzeylerde katılımı geliştirecek araçlar olduğu görülmektedir. Ancak mevcut durum ve çalışma sonucunda elde edilen veriler göz önünde tutulduğunda konseylerin ve platformun karar alma süreçlerinde etkin bir role sahip olduğu söylenemez. Bu durum Arnstein (1969) tarafından geliştirilen "katılım merdiveni" ile birlikte düşünüldüğünde konseyler aracılığıyla gerçekleşen katılımın "sembolik" aşamada kaldığı görülmektedir. Çünkü konseyler ve platform sivil toplumun bir araya geldiği, dezavantajlı grupların örgütlenebildiği, kent için kararların alındığı ve alınan kararların yerel yöneticilere iletildiği bir sivil alandır. Saha araştırmasında bazı konseyler kentlerde stratejik plan ve bütçe hazırlama süreçlerine de dâhil olduklarını belirtmişlerdir. Bu durum konseylerin öneride bulunma, danışma gibi işlevleri gerçekleştirdiğini göstermektedir. Ancak söz konusu etkinliklerin gerçekleşiyor olması kent konseylerinin etkin bir katılıma aracılık ettiği şeklinde yorumlanamaz. Katılımın gerçek anlamda gerçekleşmemesi de önce yerel düzeyde sonra ise ulusal düzeyde demokrasinin gelişimini olumsuz yönde etkilemektedir.

KAYNAKÇA

- Arnstein, S. R. (1969). A Ladder of Citizen Participation, *Journal of the American Institute of Planners*, 35(4), 216-224.
- Belediye Kanunu, 5393 (2005). <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5393.pdf>, (18.06.2019).
- Bozkurt, Y. (2014), Yerel Demokrasi Aracı Olarak Türkiye’de Kent Konseyleri: Yapı, İşleyiş ve Sorunlar, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 40, 229-240.
- Bulut, T. (2013). *Şeffaf Katılımcı ve Etkin Kent Yönetimi İçin Kent Konseyleri*, Bursa: Ekin Yayınevi.
- Çam, E. (2011). *Siyaset Bilimine Giriş*, 10. Baskı, İstanbul: Der Yayınları.
- Çoban, K. (2018). *Yerel Yönetimlerde Katılımcı Bütçeleme* isimli yüksek lisans tezi çerçevesinde gerçekleştirilen anket uygulaması (ankete platform sekreteryası aracılığıyla erişilmiştir).
- Çukurçayır, M. A. (2012). *Siyasal Katılma ve Yerel Demokrasi*, 4. Baskı, Konya: Çizgi Kitapevi.
- Çukurçayır, M. A., Eroğlu, H. ve Sağır, H. (2012). Yerel Yönetişim, Katılım ve Kent Konseyleri, *Yerel Politikalar*, 1, 1, <http://dergipark.org.tr/yerelpolitikalar/issue/13661/165280> (13.04.2019).
- Dahl, R. A. (2017). *Demokrasi Üzerine*, 4. Baskı, Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Dernekler Kanunu (2004). <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5253.pdf> (05.02.2019).
- Duben, A. (1994). *İnsan Hakları ve Demokratikleşme, Yerel Yönetimlerin ve Gönüllü Kuruluşların Rollerini*, İstanbul: Kent Yayınları.
- Emrealp, S. (2005). *Yerel Gündem 21 Uygulamalarına Yönelik Kolaylaştırıcı Bilgiler Elkitabı*, İstanbul: IULA-EMME (UCLG-MEWA).
- Eroğul, C. (1999). *Devlet Yönetimine Katılma Hakkı*, 2. Baskı, Ankara: İmge Kitapevi.
- Eryılmaz, B. (2016). *Kamu Yönetimi*, 9. Baskı, Ankara: Umuttepe Yayınları.
- Güler, E. & Mutlu, A. (2015). Belediye Başkanları ve Meclis Üyelerinin Kent Konseyi Algısı, *II. Ulusal Kent Konseyleri Sempozyumu, 10-11 Nisan, Bursa, Ulusal Kent Konseyleri Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 162-179.
- Hacıköylü, C. (2013). Yerel Yönetimlerde Karar Süreçlerine Katılım, Yerel Yönetimler, (Ed: C. Hacıköylü), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 132-157.
- Kent Konseyleri Derneği Yönetmeliği (2012). <http://kentkonseyleribirligi.org.tr/tuzuk/>, (11.01.2019).
- Türkiye Kent Konseyleri Birliği (2016). “Kent Konseyleri Sorunlar ve Beklentiler”, Bilgi ve Deneyim Dizisi 3, <https://kentkonseyleribirligi.org.tr/raporlar/bilgi-ve-deneyim-dizisi-3/>, (21.01.2019).
- KentKonseyleriYönetmeliği(2006).<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/10/20061008-5.htm>, (16.01.2019).

- Kent Konseyleri Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik (2009).
<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2009/06/20090606-9.htm>, (16.01.2019).
- Karasu, M. A., Çelik M. L. & Altıparmak, C. (2018). *100 Soruda Kent Konseyi*, Türkiye Kent Konseyleri Birliği Yayın No: 01/2018, Ankara: Seçkin Kitapevi.
- Şaylan, G. (1998). *Demokrasi ve Demokrasi Düşüncesinin Gelişmesi*, Ankara: Türkiye Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları.
- Turan, M., Güler, S. & Güler M. (2013). Belediye Yönetimine Katılım Bakımından Stratejik Planların Değerlendirilmesi, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(2), 241-267.
- Tosun Karabulut, E., Keskin, E. B. & Selimoğlu, E. (2016). Yerel Düzeyde Katılımcı Mekanizmalar Olarak Kent Konseylerinin Bilinirlik ve Etkinlik Düzeylerinin Analizi: Bursa Örneği, *Sosyoekonomi*, 24 (28), 85-107.
- Varcan, N. (2013). Yerel Yönetimin Kavramsal Yapısı, *Yerel Yönetimler*, (Ed: C. Hacıköylü), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2-19.
- Tekeli, İ. (1983). Yerel Yönetimlerde Demokrasi ve Türkiye’de Belediyelerin Gelişimi, *Amme İdaresi Dergisi*, 16(2), 3-23.
- Türkiye Kent Konseyleri Çalışma Yönergesi, “Taslak-Mersin Kent Konseyi” (2019). 7 (İlgili belgeye platform sekreteryası aracılığıyla erişilmiştir)

İÇ DİNAMİKLERİN DIŞ POLİTİKA KARARLARI ÜZERİNDEKİ ETKİSİNİN ANALİZİ: HAŞİMİ ÜRDÜN KRALLIĞI'NIN BÖLGESEL POLİTİKALARI ÖRNEĞİ*

ANALYSIS OF THE IMPACT OF DOMESTIC FACTORS ON FOREIGN POLICY DECISIONS: THE CASE OF HASHEMITE KINGDOM OF JORDAN

Araştırma Makalesi
Research Paper

Betül ÖZYILMAZ KİRAZ**

Öz:

Ülkelerin iç dinamiklerinin dış politika kararları üzerinde belirleyici bir etkisi olduğu, günümüz Dış Politika Analizi çalışmalarında yaygın olarak kabul edilen bir görüştür. Bu çalışmanın temel amacı bu görüşü test etmektir. Bu amaca ulaşmak için vaka çalışması yöntemi tercih edilmiş olup iç dinamiklerin dış politika üzerinde etkisinin olup olmadığı sorusuna Haşimi Ürdün Krallığı örneği özelinde cevap aranmıştır. Çalışmada coğrafya, siyasi tarih, ekonomik durum, demografik yapı ve rejim tipinden oluşan iç dinamikler bağımsız değişken olarak alınmıştır. Çalışmanın sonucunda, Ürdün özelinde, söz konusu iç dinamiklerin dış politika kararlarını etkiledikleri ancak bu etkinin karmaşık bir etki olduğu ortaya konulmuştur. Buna göre her iç dinamik aynı oranda etkiye sahip değildir; zaman zaman iç dinamiklerden bazıları diğerlerinin etkisini sınırlandırarak dış politikanın yürütülmesinde daha belirleyici olabilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dış Politika, İç Dinamikler, Haşimi Ürdün Krallığı.

Abstract:

It is now commonly accepted in Foreign Policy Analysis that domestic factors have determining impact on foreign policy decisions. Main aim of this study is testing this argument. To reach this aim case study method is used and the question that whether domestic factors impact foreign policy or not is tried to be answered through special focus on Hashemite Kingdom of Jordan. Throughout the study domestic factors composed of geographical position, political history, economic situation, demographic structure and regime type are taken as independent variables. It is concluded that, in the case of Jordan, domestic factors in question affect foreign policy decisions; however, this impact is a complex one. Each dynamic does not have equal impact; some dynamics limit the impact of others and become more decisive on foreign policy.

Keywords: Foreign Policy, Domestic Factors, Hashemite Kingdom of Jordan.

* Makale Geliş Tarihi: 31.07.2019

Makale Kabul Tarihi: 01.05.2020

** Arş. Gör. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, betul.ozyilmaz@hbv.edu.tr, orcid.org/0000-0002-1513-3290

GİRİŞ

Ülkelerin iç dinamiklerinin dış politika kararları üzerinde belirleyici bir etkisi olduğu, günümüz Dış Politika Analizi çalışmalarında yaygın olarak kabul edilen bir görüştür. Bu çalışmanın temel amacı bu görüşü test etmektir. Bu amaca ulaşmak için vaka çalışması yöntemi tercih edilmiş olup iç dinamiklerin dış politika üzerinde etkisinin olup olmadığı sorusuna Haşimi Ürdün Krallığı'nın bölgesel dış politikası örneği özelinde cevap aranmaktadır.

Siyasal bir toplum olarak geçmişi olmaksızın yapay bir şekilde belirlenen sınırlar çerçevesinde bir devlet olarak ortaya çıkan Ürdün'ün, bölgedeki diğer birçok yapay sınırlı devletin aksine on yıllardır rejimini devam ettirmesi ve bunu bölgenin güçlü ülkeleriyle çevrelenmiş olmasına, kıt kaynaklarına, hatırı sayılır ölçüde mülteci ve göçmen içeren demografik yapısına ve dış ülkelerin aynı ve nakdi yardımlarına ve doğal kaynaklarına bağımlı olmasına rağmen başarabilmesi ülkeyi, dış politika analizi açısından oldukça dikkat çekici kılmaktadır. Bahsi geçen olumsuz iç dinamiklere rağmen güçlü bölgesel rakiplerinin arasında egemenliğini ve güvenliğini koruyabilmesi özellikle iç dinamikler ile dış politika ilişkisi açısından incelemeye değer görülmektedir. Buradan hareketle, bu çalışmada, Ürdün'ün bölgesel dış politikası örnek vaka olarak seçilerek hem iç dinamikler-dış politika ilişkisine dair literatüre hem de Ürdün ile ilgili literatürün genişlemesine bir nebze olsun katkıda bulunmayı hedeflenilmektedir. Başka bir deyişle, Ürdün dış politikasının bir konu olarak, iç dinamiklerin dış politikaya etkisi çerçevesinde ele alınmasının literatür açısından katkı sağlayıcı olduğu düşünülmektedir.

Ülkelerin iç dinamikleri denildiğinde öncelikli olarak akla gelen unsur rejim tipi olmakla birlikte bu çalışmada ülkelerin iç dinamikleri rejim tipinin yanı sıra coğrafya, siyasi tarih, demografik yapı ve ekonomik durumu da içerecek şekilde ele alınmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada, coğrafya, siyasi tarih, ekonomik durum ve rejim tipini kapsayan iç dinamiklerin dış politika kararları üzerindeki etkisi Ürdün örneği üzerinde test edilmektedir. Söz konusu iç dinamikler vaka çalışmasının bağımsız değişkeni iken dış politika kararları ise bağımlı değişkeni oluşturmaktadır. Çalışmanın ilk bölümü, bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki ilişkiye dair hipotezlerin açıklanmasına ayrılmıştır. İkinci kısımda Ürdün'ün iç dinamikleri incelenmekte olup takip eden kısımda ise önemli bölgesel sorunlardaki dış politika kararları ele alınmaktadır. Çalışmanın son bölümünde ise başlangıçta ortaya konulan hipotezlerin geçerliliği, Ürdün özelinde elde edilen bulgulara göre değerlendirilmektedir.

1. İÇ DİNAMİKLERİN DİŞ POLİTİKA KARARLARI ÜZERİNDEKİ MUHTEMEL ETKİLERİNE DAİR HİPOTEZLER

Çalışmanın bu kısmında ülkelerin coğrafyaları, siyasi tarihleri, ekonomik durumları, demografik yapıları ve rejim tiplerini içeren iç dinamiklerin (bağımsız değişken), dış politika kararları (bağımlı değişken) üzerindeki etkisi konusundaki hipotezlerin açıklanmasına ayrılmış. Bu noktada beş temel hipoteze yer verilmektedir.

Hipotez 1: Coğrafya, dış politika üzerinde etkisi görülen iç dinamiklerden bir tanesidir.

Bir ülkenin fiziksel olarak dünyanın neresinde bulunduğu, kara ülkesi ya da ada ülkesi olması, denize kıyısının olması ya da olmaması, nehirleri, dağları ya da çöllerinin bulunması, doğal kaynaklarının durumu gibi coğrafi özellikler dış politika kararları alınırken dikkate alınması gereken unsurlar olmaktadır.

Hipotez 2: Ülkelerin iç dinamiklerden bir tanesini oluşturan siyasi tarih, dış politika eğilimlerini şekillendirmektedir.

Bir devletin nasıl kurulduğu, geçmişte hangi devletlerin ya da uygarlıkların mirasçısı olduğu, kolonyel bir geçmişinin var olup olmadığı, eğer varsa bağımsızlığını nasıl elde ettiği gibi soruların cevapları ile tarihsel süreç içerisindeki siyasi/ideolojik hareketlilik ya da süreklilik; kimlik oluşumu gibi unsurlar aynı zamanda ülkelerin dış politika önceliklerine dair ipuçları sunmaktadır.

Hipotez 3: Ekonomik durum, ülkelerin dış politika kararlarını etkileyen önemli bir unsurdur.

Ekonominin önemli bir girdisi olarak enerji kaynaklarının durumu ve çeşitliliği; ülkenin toplam geliri ve kişi başına düşen milli gelir; sanayileşme durumu ve ekonomide sanayinin sektörünün yeri gibi dinamikler ülkelerin dış politika davranışını etkilemektedir.

Hipotez 4: Ülkelerin demografik yapıları, dış politika karar alma sürecinde belirleyici rol oynamaktadır.

Nüfusun bileşimi, mevcut etnik ve dini grupların kompozisyonu ve nüfusun dağılımını etkileyen göç hareketleri gibi demografik unsurlar bir yandan toplumsal yapıyı değiştirirken diğer yandan da ortaya çıkan değişiklikler dış politika sürecine de yansıtılmaktadır. Demografik yapıda ağırlığı olan etnik ya da dini grupların çıkarlarının temsili bir dış politika önceliği haline gelebilmekte ya da karar alıcıların önceliklerini sınırlandırabilmektedir.

Hipotez 5: Rejim tipi ile dış politika karar alma süreci arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır.

Rejim tipi, kamuoyu ve muhalefetin politika kararlarının alınmasında ve yürütülmesindeki rolüne dair ipuçları sunması açısından önemlidir. Demokrasilerde kamuoyunun ve çeşitli çıkar gruplarının dış politika karar alma sürecine etki etme şanslarının daha yüksek olduğu düşünülürken demokratik olmayan rejimlerde dış politika oluşturma sürecinde muhalif kamuoyu ve siyasi partilerin tutumları karşısında siyasi baskı ve meşrulaştırma stratejileri izlendiği ortaya konulmaktadır. Dolayısıyla demokratik rejimlerde dış politika kararları kamuoyunun görüşleri de dikkate alınarak oluşturulurken demokratik olmayan rejimlerde, özellikle monarşilerde, nihai karar merci tek bir kişi olmaktadır.

2. HAŞİMİ ÜRDÜN KRALLIĞI'INDA İÇ DİNAMİKLER

Çalışmanın temel hipotezlerinin ortaya konulmasını takip eden bu bölümde, Haşimi Ürdün Krallığı'nın iç dinamikleri analiz edilmektedir. Bu çerçevede Ürdün'ün coğrafi özellikleri, siyasi tarihi, ekonomik durumu, demografik yapısı ve rejim tipi incelenmektedir.

2.1. Coğrafya

Ürdün kuzeyinde Suriye, kuzeydoğusunda Irak, güneyinde ve doğusunda Suudi Arabistan ve batısında İsrail ile sınır komşusudur. Kendisinden daha güçlü komşuları Irak, Suriye, Suudi Arabistan ve İsrail arasında doğal coğrafi engellerin olmaması ve ülkenin özellikle su ve petrol gibi doğal kaynaklar açısından fakir olması, Ürdün'ün kırılganlığının coğrafi temellerini oluşturmaktadır (Dessouki ve Abul Kheir, 2008: 254). Ürdün topraklarının sadece %3,3'ü ekilebilir arazidir. Ülkede düzenli hasat elde edilen toprak oranı ise sadece %1,18'dir (Anadolu Ajansı, 2017). 1998 yılı verilerine göre Ürdün'ün yaklaşık 92.000 kilometrekarelik toplam alanının sadece 750 metrekaresi sulu arazidir (Library of Congress, 2006: 7).

2.2. Siyasi Tarih

Resmi adıyla Haşimi Ürdün Krallığı, yabancı bir devletin ve taht arayan bir prensin çıkarlarını korumak adına oluşturulan, bu özelliği itibarıyla da siyasal bir toplum olarak geçmiş olmayan yapay bir devlettir. Ürdün, Osmanlı döneminin son zamanlarında Suriye vilayetinin ihmal edilmiş bir kısmı, Osmanlıların üzerlerinde pek kontrollerinin olmadığı Bedevi aşiretlerinin yaşadığı bir çöldü (Cleveland, 2008: 239). Ürdün, 1917 yılında İngiltere tarafından işgal edilene kadar Osmanlı toprağı olarak kalmıştır. Osmanlı'nın kaybettiği Arap topraklarında, İngiltere ve Fransa, daha sonra bağımsız birer devlet olacak bir dizi yeni teritoryal oluşuma gitmiş ve Ürdün de bunlardan bir tanesi olmuştur (Halliday, 2005: 81).

İngiliz kontrolündeki Ürdün'de 1920 yılında İngiliz-karşıtı ayaklanmalar başlamış ve İngiltere bununla baş edebilmek için arabulucu yöneticilere ya da yerel işbirlikçilerine ihtiyaç duyar olmuştur. Bu ihtiyaca cevap olarak İngiltere, bölgedeki muhalif aşiretleri harekete geçirme potansiyeli bulunan ve aynı zamanda Irak Kralı Faysal'ın kardeşi olan Emir Abdullah'a Ürdün tahtını teklif etmiştir. Abdullah tahtı kabul etmiş, kurulacak devletin, Filistin mandasının bir parçası olmasına ve 1917 Balfour Deklarasyonu'na dayanan Yahudi yerleşimine kapalı kalmasına karar verilmiştir (Catherwood, 2006: 178-180; Blackwell, 2009: 5). Milletler Cemiyeti'nin 1922 yılında aldığı bir kararla da Filistin'de kurulacak İngiliz manda yönetiminin esasları belirlenmiş ve Filistin'in sınırları tespit edilmiştir. Bu karara göre, Akaba Körfezi'nde Akabe şehrinin 2 mil batısında başlayıp, Araba vadisi ve Ölü Deniz'den geçip, Şeria Nehri'nin Yarmuk Nehri ile birleştiği noktaya uzanan ve oradan Suriye sınırına ulaşan çizgi sınır olarak kabul edilmiş ve bu çizginin doğusunda da Ürdün Emirliği kurulmuştur (Yılmaz, 2004: 23; Milton-Edwards ve Hinchcliffe, 2009: 28; Tınas, 2019: 254).

Merkeze bağlı olmayan bir aşiret bölgesine istikrar getirmek amacıyla yaratılan Ürdün, 1946 yılında İngiltere ile yaptığı bir ittifak antlaşması ile bağımsız olmuştur. Bu antlaşma ile Ürdün Emirliği, Ürdün Krallığı adını almış ve Emir Şerif Abdullah artık Kral Abdullah olmuştur. 1946 yılı itibarıyla bağımsızlığını yeni kazanmış Ürdün Krallığı, İngiltere'nin Ortadoğu'daki manda yönetimi tecrübesinin en başarılısı görünümündeydi (Tell, 2013: 137). 1948'de yapılan yeni bir antlaşma ile de ülkenin yeni adı "Haşimi Ürdün Krallığı" olarak değişmiştir (Yılmaz, 2004: 23).

2.3. Ekonomik Durum

Ülke ekonomisinin dayandığı sektörlere bakıldığında Ürdün'ün GSYİH'sının %4,3'ünü oluşturan tarım sektörü oluşturmaktadır (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2018). Coğrafi özellikleri de göz önünde bulundurduğunda Ürdün'ün yoğun bir biçimde gıda ithalatına dayandığı görülmektedir. Gıda ve canlı hayvan ithalatının yoğunluğu, bu alanlarda ticaret açığı yaratarak Ürdün'ün ulusal ekonomisi için gerçek bir yük oluşturmaktadır (Wilson, 1991: 51). Sanayi sektörünün ekonomi içerisindeki payı %29 olup Ürdün bu açıdan pek çok Arap ülkesinden ayrılmaktadır (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2018). Hizmet sektörü ve turizm de Ürdün ekonomisini ayakta tutan önemli sektörlerdendir (Anadolu Ajansı, 2017).

Ekonomik durum açısından değerlendirildiğinde Ürdün'ün sürekli açık veren bir ekonomiye sahip olması, ülkenin dış ekonomik yardıma ve dış kaynaklı yatırımlara ihtiyaç duymasına yol açmaktadır. Bu bağlamda, Batıdan gelen yardımların yanı sıra, Irak ve Körfez ülkelerinin aynı ve nakdi yardımları ve ağırlıklı olarak da Körfez ülkelerinde çalışan kalifiye Ürdünlü işçilerin gelirleri, Ürdün ekonomisi için bir dayanak niteliğindedir (Yeşilyurt, 2009: 49). Bütçenin sürekli açık vermekte olduğu Ürdün'de kamu gelirlerinin yıllara göre %10 ile %60 arasında değişen bölümünü dış yardımlar oluşturmaktadır (Central Bank of Jordan, 2008).

Bu bağlamda Ürdün, özellikle İngiltere ve ABD'den ekonomik destek görmektedir ve uluslararası finansal toplumun diğer üyeleriyle de iyi ilişkiler içerisinde kalmak durumundadır (Milton-Edwards ve Hinchcliffe, 2009: 99). Ürdün 2001'de ABD ile Serbest Ticaret Antlaşması imzalamış, 1996'da ABD'nin NATO-dışı müttefiki olmuş, 2010'da Avrupa Birliği'nin "bölgede ortaklık yapılabilir gelişmiş ülke" statüsüne yükselmiş ve Avrupa-Akdeniz serbest ticaret bölgesinin üyesi olmuştur. ABD, Ürdün'e yalnızca ekonomik içerikli değil askeri içerikli yardımlarda da bulunmaktadır. ABD'nin bu yardımları, Ürdün'ün istikrarını sürdürmesine ve rejim güvenliğini sağlamasına yönelik yardımlardır (Akbaş, 2012: 452).

Bunlara ek olarak Ürdün, doğu ve güneydeki Arap komşularının aksine, petrol ve doğalgaz gibi önemli ve ekonominin temelini oluşturan enerji kaynaklarından yoksundur. Ülke petrol arzını Suudi Arabistan ve Irak'tan, doğalgaz arzını ise Mısır'dan karşılamaktadır. Ayrıca Ürdün su kaynakları açısından da dünyanın en kıt kaynaklarına sahiptir (Akbaş, 2012: 449). Hal böyle iken petrol arz kaynaklarına erişim Ürdün ekonomisinin esas kaygılarından bir tanesi haline gelmektedir.

2.4. Demografik Yapı

Ürdün siyasi tarihi, ülkenin ortaya çıkmasından itibaren Filistin ulusal hareketi ile çakışmıştır. 1948 yılında İsrail'in bağımsızlığını ilan etmesinin hemen ardından başlayan çatışmalara Ürdün'ün Arap Lejyonu da katılmıştır. Savaş İsrail'in zaferi ile sonuçlanmış ancak Ürdün savaş sırasında işgal ettiği Doğu Kudüs ve Batı Şeria topraklarından çekilmeyi reddetmiştir. Böylece hem Ürdün Araplar için önemli bir tehdit teşkil eden İsrail ile komşu olmuştur hem de o dönemde 440,000 kişiden ibaret olan Ürdün nüfusu bir anda üç katına ulaşmıştır. Doğu Kudüs ve Batı Şeria'nın ilhak edilmesiyle 790,000 Filistinli Ürdün topraklarına yerleşmiş ve Krallığın vatandaşlık yasası yeniden düzenlenerek Filistinli mültecilere vatandaşlık hakkı tanınmıştır (Alpay ve Ertürk, 2012: 8).

Ürdün, ülkesinde yaşayan Filistinlilere vatandaşlık hakkı veren tek Arap devleti durumundadır. 1960'lı yıllarda FKÖ'nün operasyonları için kullandığı temel üs Ürdün olmuştur. Bu durum 1970'lere kadar devam etmiş, 1970-71 yıllarında Filistinli gruplarla Ürdün güvenlik güçleri arasında meydana gelen ve Kara Eylül olayları olarak bilinen çatışmalardan sonra FKÖ, Ürdün topraklarından atılmıştır (Beinin ve Hajjar: 5). 1988 tarihinde ise Kral Hüseyin, Batı Yakası topraklarından vazgeçme kararı almıştır. Ancak Ürdün'de yüzbinlerce Filistinli Ürdün vatandaşı olarak ikamet etmeye devam etmektedir.

Bunun yanı sıra 2003 yılında ABD'nin Irak'ı işgalini takip eden süreçte büyük bir Iraklı nüfus, güvenlik gerekçesiyle ülkelerinden ayrılarak Ürdün'e iltica etmiştir. Iraklı nüfusun Ürdün'e akışını, 2011 yılından beri sürmekte olan Suriye iç savaşı sırasında ülkesini terk eden yüzbinlerce Suriyelinin Ürdün'e gelişi takip etmiştir. Kısacası Ürdün, başka Arap ülkelerinden halkların hatırı sayılır bir oran oluşturduğu bir demografik yapıya sahiptir.

2.5. Rejim Tipi

Haşimi Ürdün Krallığı'nın rejimi anayasal monarşidir. Hükümet Kral tarafından atanmakta ve parlamentoya karşı sorumlu olmaktadır. 1952 Anayasasına ile Ürdün'de düşünce özgürlüğü garanti altına alınmış ve Ürdünlülere dernek ve siyasi parti kurma hakkı tanınmıştır (Jarrah, 2009: 3).

Anayasada tanınan bu hak ve özgürlüklerin yanı sıra Ürdün, 1990'lı yılların başında siyasi reform süreci yaşamış ve bu süreç 1957 yılından beri geçerli olan sıkıyönetimi kaldırmış, siyasi katılım için yeni bir çerçeve çizmiş ve muhalefetin siyasi yaşama katılımının önünü açmıştır. Yıllardan beri ilk kez İslamcı partiler hükümete katılmıştır. Fakat bu gelişmeler 1993 yılında Seçim Yasası'nın değiştirilmesi sebebiyle sekteye uğramış, Kral'ın manevra kabiliyetini genişletecek düzenlemeler yapılarak muhalefetin karar alma sürecindeki rolü sınırlandırılmaya çalışılmıştır. Farklı önceliklerinden dolayı rejim, reform sürecini askıya almıştır (Barari ve Satkowski, 2012: 44-45).

Bu süreç 2000'li yıllarda benzer şekilde devam etmiştir. Örneğin 2001 yılında kabul edilen Halk Meclisi Kanunu (Public Assembly Law), ifade özgürlüğüne ve siyasi

hareketlere kısıtlamalar getirmiş ve medyayı millileştirmiştir. Bu durum, “hükümetin politikalarını desteklemek için işe alınmış bir gazeteci ordusu” yaratmıştır (Jarrah, 2009: 4). Buna benzer düzenlemeler 2000’li yılların ilerleyen dönemlerinde de devam etmiştir.

2011 yılında başlayan Arap Halk Hareketleri Ürdün’e sıçradığında ise Ürdün Kralı hızlı reform paketlerini devreye sokarak sokak gösterilerini çevrelemek içinde girişimde bulunmuştur. Mart 2011’de, Ürdün’deki siyasi ve toplumsal grupların temsilcilerinden oluşan bir Ulusal Diyalog Komitesi kurulmuş ve seçim yasasını ve siyasi partiler ile ilgili yasa taslağını hazırlamak üzere görevlendirilmiştir. Buna ek olarak anayasada değişiklik yapmak üzere bir krallık komitesi oluşturulmuştur (Barari ve Satkowski, 2012: 44-45). Ancak bu girişimler, samimi ve sistematik bir reform programından uzak; temelde halk arasındaki tansiyonun azaltılmasına yönelik pratik ve kısa vadeli cevaplar olarak kalmış ve muhalif grupları tatmin etmemiştir (NTV, 2011). Bu bağlamda Ürdün’de rejimin devamlığının temel öncelik olmaya devam ettiğini ve bunun ülkedeki demokratikleşme girişimlerini sekteye uğrattığını söylemek mümkündür.

3. BÖLGESEL SORUNLARDA ÜRDÜN’ÜN DIŞ POLİTİKA KARARLARI

3.1. Arap-İsrail Sorunu

Filistin’in eşiğindeki konumuyla Ürdün, Doğu Kudüs ve Batı Şeria’ya yönelik Arap-İsrail mücadelesinden daima etkilenmiştir (Nasur vd., 2012: 2). Bu bağlamda düşünüldüğünde, Ürdün’ün Arap-İsrail sorununa yönelik dış politika kararlarını ve tutumunu analiz eden bir çalışma, sorunun kendisini inceleyen bir çalışma kadar hacimli olacaktır. Böyle bir analiz bu çalışma itibari ile odaklanılan konunun kapsamını aşacağından, burada Ürdün’ün bölgesel dış politika kararlarına dair genel bir çerçeve sunmak adına, Arap-İsrail sorununa dair temel tarihi ve siyasi gelişmelere yer verilecektir.

29 Kasım 1947’de Birleşmiş Milletler Filistin’i bölen Taksim Kararı’nı aldığı anda, Ürdün de Mısır, Irak, Suriye, Lübnan ve Suudi Arabistan gibi diğer Arap devletleri ile birlikte taksim kararına tepki göstermiştir (Nasur vd., 2012: 3). Filistin’in kendi hinterlandı olduğunu iddia eden Ürdün, Arap Lejyonu’nu Filistin’e göndermiştir. Sonrasında, daha önce de bahsedildiği üzere, Ürdün, Arap devletleri ile İsrail arasında patlak veren 1948 Arap-İsrail Savaşı sırasında Doğu Kudüs ve Batı Şeria’yı ilhak etmiştir.

1967 Arap-İsrail Savaşı’na Mısır ve Suriye ile birlikte fiili olarak katılan Ürdün, bu savaşta daha önce ilhak ettiği toprakları kaybetmiştir. Araplar için hezimet olan ve hem Orta Doğu’daki gelişmeler için hem de Arap-İsrail mücadelesi için bir dönüm noktası olan bu savaş, Ürdün’ün meseleye yönelik tutumu açısından da kayda değer bir dönüşüme yol açmıştır. 1947 Taksim kararından 1967 Arap-İsrail Savaşı’na kadar İsrail’in ortadan kaldırılmasına şeklinde olan Ürdün’ün İsrail politikası, artık 1967 savaşında kaybedilen toprakların geri alınması ya da İsrail’in işgal ettiği topraklardan çıkarılması şeklinde tanımlanmaktadır (Armaoğlu, 1989: 259).

1967 savaşında diğer Arap devletlerinden daha fazla toprak kaybı yaşamasına rağmen Ürdün, 1973 Arap-İsrail Savaşı'na ise Ürdün hukuken katılmamıştır. Savaşın hazırlık aşamasında Mısır, Suriye ve Suudi Arabistan'dan oluşan üçlü ittifaka taraf olmamış ve savaş planlarına dâhil edilmemiştir. Fakat savaş başladıktan sonra Mısır lideri Enver Sedat, Ürdün'ü İsrail'e karşı yeni bir cephe açmaya ve savaşa katılmaya davet etmiştir. Arapların yanında savaşa katılmak ile İsrail'le bir çatışmanın getireceği olası toprak kayıplarından uzak durmak arasında sıkışan Ürdün yönetimi, Golan Tepeleri'nde Suriye'ye destek vermek üzere asker göndermiş ancak desteğini sınırlı tutmuştur. Dolayısıyla Ürdün, 1973 savaşında Arap müttefiklerine katılmış fakat bunu, yeni bir cephe açmaksızın yapmıştır (Ryan, 2009: 73-74; Robins, 2019: 148-149).

1970'li yıllarda Arap-İsrail sorunuyla ilgili başka bir gelişme Mısır ile İsrail arasında Camp David Anlaşmaları'nın imzalanması ile yaşanmıştır. Kral Hüseyin, Mısır ile İsrail arasında 1979 yılında başlayan Camp David Anlaşmaları'nı sert bir dille eleştirmiş ve Mısır ile diplomatik ilişkilerini kesen ilk Arap devleti olmuştur (Al Madfai, 1993: 54-59; Nasur vd., 2012: 7). İsrail ile anlaşmaya varmasından dolayı 1979 yılında Mısır ile diplomatik ilişkilerini kesen Ürdün, 1994 yılında bu kez kendisi, İsrail ile resmi barış antlaşmasına imza atmıştır. İsrail ile FKÖ arasında 1993 yılında imzalanan Oslo I Anlaşması'nın ardından İsrail hükümeti Ürdün ile de barış yapmak istediklerini açıklamıştır. ABD'nin de teşvikiyle iki ülke arasında görüşmeler başlamıştır. Görüşmeler sırasında İsraili temsilcilerin, barış sağlandığı takdirde Ürdün'e Kudüs'teki kutsal mekânların korunmasıyla ilgili ayrıcalıklı bir statü verilebileceği ve buna ek olarak Ürdün'ün ABD'ye olan borçlarının silinmesi için ABD Başkanı Clinton'a ve ABD Kongresi'ne öneride bulunacağı konusunda söz vermesinin de etkisiyle 25 Temmuz 1994 tarihinde taraflar arasında barış imzalanmıştır (Shlaim, 2000: 541-542).

Bu imza, Ürdün'ün Arap-İsrail sorunu çerçevesinde aldığı en kritik karar olarak kabul edilmektedir. Kararın zamanlamasına ve İsrail ile görüşmelerin başladığı tarihe bakıldığında bu tarihin, ilerleyen satırlarda yer verilecek olan Körfez Savaşı'nı takip eden döneme denk geldiği görülmektedir. Körfez Savaşı'nda ABD'yi tatmin edecek politikalar izlemekten uzak kalan ve bunun sonucunda kendisini özellikle ekonomik anlamda izole olmuş hisseden Ürdün'ün, Körfez savaşından sonra batı desteğinin yeniden kazanılmak istemesinin İsrail ile barış masasına oturmasında önemli bir motivasyon olduğu sonucuna varmak mümkündür.

Sonuç olarak, Ürdün stratejik tereddütler ve kararsızlıklara başvurarak Filistin sorununa yönelik çıkarlarını korumaya çalışmıştır ve çalışmaktadır. 1948 ve 1967 savaşlarında diğer Arap devletlerinin yanında yer alırken ve onlardan askeri yardım alırken, 1973 savaşı başlarken ordunun yeniden inşası ve iç politikadaki konumunu güçlendirmekle meşgul olan Ürdün, bu meşguliyeti ve önceliği nedeniyle çatışmaya dâhil olmak istememiş ve muhtemel toprak kayıplarından kaçınmaya çalışmıştır. Ancak Arap ülkeleriyle çevrili coğrafyası, Ürdün'ün karar alma sürecini etkileyen önemli bir unsur olmuş, Arap müttefiklerine hayır demek Ürdün için mümkün olmamıştır. 1990'lı yıllara gelindiğinde ise Ürdün, içinde bulunduğu ekonomik izolasyonun da etkisiyle İsrail ile barış masasına oturmuştur.

3.2. İran-İrak Savaşı (1980-1988)

Saddam Hüseyin'in kuvvetleri 1980 yılında İran'a girdiğinde Ürdün Kralı Hüseyin, açık bir şekilde İran rejimi karşısında Irak'ı desteklemiştir. Ürdün için İran, Batı yanlısı monarşilere karşı militan İslamcı örgütleri destekleyen bir tehdit olmuştur. Ancak, bunun ötesinde İran, Körfez'deki Arap ülkelerinin petrol güvenliğine tehdit teşkil etmekteydi ve Ürdün de bu petrol kaynaklarına bel bağlamış durumdaydı.

Irak ise Ürdün için, kendi Batı yanlısı duruşuna rağmen, yakın bir askeri ilişki kurmayı başardığı bir ülke olmuştur. Irak, Ürdün'e Arap-İsrail çatışmasında savunma amaçlı fonlar sağlayarak adeta ileri bir hat sağlamıştır. Bu çatışmalarda Ürdün'ün hava savunma silahlarının bir kısmı Irak tarafından finanse edilmiştir (Entessar, 1984: 48). Ayrıca Irak, Ürdün'ün temel ticaret partneri konumundaydı. İhracatının yarısından fazlası ve Akabe liman ticaretinin yarısına yakını Irak ile olan ticarete dayanmaktaydı (Morris, 1993: 29-30).

Bu nedenlerle Ürdün, sekiz yıl süren İran-İrak savaşı boyunca Irak'ın yanında yer almıştır. Irak'ın İran'ı işgalini açıktan savunan ilk ülke olmuş ve Saddam rejimini desteklemiştir. Tüm limanlarını, havaalanlarını, topraklarını Irak'ın ithalat ve ihracat malları için açık tutmuştur ve özellikle Akabe limanı savaş süresince Irak'ın ana beslenme hattı olmuştur (Entessar, 1984: 49). Diplomatik anlamda da Ürdün, Körfez ülkelerini Irak'a yardım etmeleri ve onun yanında yer almaları konusunda telkin etmiştir.

Irak'a olan bu desteği karşısında ise Ürdün, Irak'tan piyasa değerinin çok altında bir fiyata petrol almıştır. Buna ek olarak, 1989 yılı itibariyle Ürdün ithalatının %17,3'ünü Irak'tan yapılan ithalat oluşturmuş ve Ürdün'ün Irak'a olan ihracatı toplam ihracatının %23,2'si oranında olmuştur. Savaş sonrası dönemde Ürdün ile Irak arasındaki ekonomik bağlar o kadar kuvvetlenmişti ki kimileri bu duruma "de facto federasyon" olarak atıfta bulunmuştur (Ryan, 2000: 41).

3.3. Körfez Savaşı (1990-1991)

2 Ağustos 1990'da Irak'ın Kuveyt'i işgal ve ilhak etmesi ile başlayan Körfez Krizi kısa zamanda uluslararası bir boyut kazanarak Körfez Savaşı'nı başlatmıştır. Irak'ın Kuveyt'e girmesini takiben önce Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi kararı ile Irak'a yönelik ambargolar konulmuş, daha sonraki kararlarla da deniz ve hava ablukası uygulanmasına karar verilmiştir (Yılmaz, 2004: 277). Irak'ın kendisine verilen zamanda Kuveyt'ten çekilmemesi üzerine 1991 yılının Ocak ayında kriz, bir savaşa dönüşmüş ve ABD önderliğindeki koalisyonun silahlı kuvvetleri Irak'a girmiştir. ABD Başkanı Bush'un 1991'de Kuveyt'in kurtarıldığını bildirmesi ile de Irak'a yönelik Çöl Fırtınası Operasyonu sona ermiştir.

Irak Kuveyt'i işgal ettiğinde Ürdün Kralı Hüseyin derhal krizde arabulucu rol oynamak üzere girişimde bulunmuştur. Cezayir, Moritanya, Libya, Fas, Sudan, Tunus ve Yemen gibi ülkelerin diplomatik temsilcilikleri arasında mekik diplomasisi yürütmüştür. Savaşın ölçeğinin küresel düzleme yayılmasıyla birlikte Kral Hüseyin'in diplomatik çabaları da Fransa, İtalya, Almanya, İspanya ve İngiltere gibi Avrupa ülkelerini ve ABD'yi içerecek şekilde

genişlemiştir. Şüphesiz ki bu durum, Körfez Krizi'nin Ürdün'ün güvenlik algısında ne denli önemli bir tehdit oluşturduğunun göstergesi niteliğindedir (Ryan, 2009: 128-129).

Söz konusu diplomatik girişimler sırasında ve krizin savaş dönüşmesini takip eden süreçte Ürdün, toprak işgalini kabul edilemez bulmakla birlikte, dış müdahaleye karşı bir duruş sergilemiştir. Kral Hüseyin'e göre sorun bölge-dışı devletlerin müdahalesi ile değil, Arapların kendi arasında çözülmeli idi (Morris, 1993: 29). Kısacası, işgal gerçekleştiğinde Kral Hüseyin'in tepkisi iki şey yapmak olmuştur: arabuluculuk etmeye çalışmak ve meseleyi bir Araplar-arası mesele olarak ilan etmek (Robins, 2019: 189). Bu bağlamda Ürdün, ABD önderliğinde oluşturulan koalisyona katılmayı reddetmiştir. Ürdün'ün bu savaştaki pozisyonun temelleri, ülkenin ekonomik sıkıntıları ve iç politik dengelerinde yatmaktadır.

İç politik dengeler düşünüldüğünde, Kral Hüseyin'in hem Ürdünlülerin hem de Ürdün vatandaşı Filistinlilerin Körfez Krizi'nde Irak yanlısı bir tutum takınması ve bunun toplumsal muhalefete dönüşmesi ile Kral Hüseyin'in popülaritesine gölge düşürmemek için Irak'a karşı sert bir tutum izleyemediği görülmektedir (Cunningham, 1998: 195). Ürdün, IMF ile olan ilişkisi çerçevesinde 1989 yılında demokratikleşme ve liberalleşme programı uygulamaya başlamıştı. Bu program bağlamında basına yönelik baskılar bir nebze gevşetilmiş ve parlamento seçimlerine müsaade edilmişti. Hem parlamento hem de Ürdün halkı Körfez Krizi sırasında Irak yanlısı bir tutum takınmıştı ve liberalleşme programının yarattığı görece özgürlük ortamında sokak gösterileri ve gazete ve dergilerde yayınlanan makalelerle bu tutumlarını dile getirmekte ve gözler önüne sermiştir (Ryan, 2000: 41). Bunun yanı sıra, Ürdün vatandaşı Filistinlilerin çoğu da Irak'ı ve Irak lideri Saddam'ı desteklemiştir (Tessler, 1994: 737).

Ürdün'ün Körfez Savaşı sırasında izlediği politikayı belirleyen bir diğer faktör olarak ülkenin ekonomi durumuna bakıldığında ise ülke içinde devam etmekte olan ekonomik krizin ve Ürdün'ün ekonomik açıdan Irak'a bağımlı olmasının, Ürdün rejimini en önemli ticaret ortağı olan Irak'ın yanında yer almaya sevk ettiğini söylemek mümkündür. O dönemde Ürdün petrol arzının %82,5'i Irak'a bağlıydı. Ayrıca daha önce de bahsedildiği üzere Irak, Ürdün'ün bir numaralı ticaret ortağıydı. Bu durumda, eğer Ürdün'ün ABD önderliğindeki koalisyonda yer alarak Irak'a yönelik ambargoları desteklemesi Ürdün'ün bir numaralı ticaret ortağı ile olan ihracatını sekteye uğratacağı (Brand, 2001: 150).

Kısacası, Ürdün olayların başında her iki taraftan bağımsız bir politika izlemeye çalışmışsa da bunu başaramamıştır. Ülke içinde devam etmekte olan ekonomik kriz ve Ürdün'ün ekonomik açıdan Irak'a olan bağımlılığı gibi ekonomik faktörlerin Ürdün'ün içindeki Irak yanlısı toplumsal muhalefet ile çakışması Ürdün'ü Irak'ın yanında yer almaya itmiştir.

Bu politika Ürdün'e pahalıya mal olmuştur. Ürdün'ün ABD liderliğindeki Batı koalisyonu karşısında Irak'ın yanında yer alması, Ürdün'ü ABD'den uzaklaştırmış; Körfez ülkelerinin ekonomik yardımlarını ve finansal desteklerini durdurmalarına ve Suudi Arabistan

ve Kuveyt'in Ürdün vatandaşı işçilerini sınır dışı etmelerine yol açmıştır. Bölge ülkeleri Ürdün'ü, bir Arap devletini işgal eden başka bir Arap devletinin yanında yer aldığı için suçlamışlardır (Sütalan, 2011: 194).

Bu krizden önemli dersler çıkararak Kral Hüseyin, 1990'lı yılların kalan kısmında Körfez ülkeleri, İsrail ve Batı ile ilişkilerini düzeltmek için çaba sarf etmiş; olası bir ekonomik çöküntüyü bu yolla elde edeceği yardımlarla engellemeye çalışmıştır (Yeşilyurt, 2009: 52). Nitekim 1990'lar Ürdün'ün ilgisinde Irak'tan ABD ve daha az ölçüde de olsa İsrail'e doğru bir yön değişimine sahne olmuştur. Kral Hüseyin, Madrid Barış Görüşmeleri'ne katılmış ve 1994 yılında İsrail ile resmi barış antlaşması imzalamıştır (Sasley, 2002: 40).

3.4. ABD'nin Irak'ı İşgali (2003-2011)

ABD'nin Irak'ı işgaline giden süreçte, 2002 yılı başlarında ABD Başkanı George W. Bush'un Irak'ta rejim değişikliğinden bahsetmesiyle birlikte, 1999 yılında Kral Hüseyin'in vefatından sonra tahta geçen Kral II. Abdullah, sorunun savaşa varmadan diplomatik yollarla çözülmesi üzerinde durmuştur. Ürdün'ün temel endişeleri olan bir yanda ülkenin güvenlik ve ekonomik kırılganlığı, diğer yanda ise ülke içindeki siyasi güçler arasındaki hassas dengenin korunması, ABD'nin Irak'ı işgalinin gerçekleşmesi ile körüklenmiştir (Lasensky, 2006: 3).

2000 yılında İkinci İntifadanın patlak vermesi ve bu olayın hâlihazırda devam etmekte olan etkisiyle ülke içindeki Filistin kökenli muhalefetin alevlenmesini göz önünde bulunduran Kral Hüseyin, gerek ulusal platformda gerekse uluslararası platformda mümkün olduğu kadar işgal karşıtı bir tavır takınmaya çalışmıştır (Yeşilyurt, 2009: 52). Bu duruma ek olarak Ürdün, Irak'ta gerçekleşecek muhtemel bir savaşın kendisine istikrarsızlık getireceğini hesap etmekteydi. Irak'a ilişkin bir savaş Ürdün için siyasi karmaşa, ekonomik sıkıntıların büyümesi ve yeni bir mülteciler sorunu demektir.

Esasında, ABD'nin Irak'ı işgali, Ürdün dış politikası açısından bir test niteliğindedir. Ürdün, Körfez Savaşı sırasındaki yanlışlarını tekrarlamadan, ABD'yi karşısına almadan bu durumu atlamanın yolunu bulmak durumundaydı. Bu nedenle Ürdün, ABD ve Irak'a mesafeli durmuş, açıkça taraf olmaktan ve bir seçim yapmaktan mümkün olduğu kadar çekinmiştir. Kral II. Abdullah bir taraftan Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi kararlarına uygun olarak diplomatik yollardan çözümü desteklerken diğer taraftan da Irak'a bu kararlara uyma çağrısında bulunmuştur. Yani, Ürdün, söylemleriyle Amerika'nın politikalarına mesafeli durmuş ama aynı zamanda da muhtemel bir sonucun sorumluluğunu Saddam Hüseyin'e yüklemiştir (Hinnebusch ve Quilliam, 2006: 518-519).

Ancak savaşın yaklaşmasıyla beraber, Ürdün topraklarını Amerikan birliklerine açmıştır. Ürdün, hem İsrail'in emellerine karşı korunmak hem de ekonomik iyiliği adına ABD'siz yapamayacağını Körfez Savaşı sırasında anlamış ve bu nedenle Irak ile olan ekonomik bağlarını, Saddam sonrası dönemde Amerikan hâkimiyeti olan bir Irak'ta telafi etmek üzere feda etmiştir (Hinnebusch ve Quilliam, 2006:519). Ülkedeki Amerikan karşıtı muhalefet karşısında Kral birtakım sert önlemler alma yoluna gitmiş, çoğu halk gösterisi yasaklanmış-

tır. Medyaya sınırlamalar getirilmiş ve Amerika'nın Ürdün'deki askeri faaliyetleri ile ilgili yayın yapılmaması konusunda baskı uygulanmıştır (Lasensky, 2006: 4-5).

Savaş sonrası dönemde Ürdün'ün Irak politikasındaki önceliği, Irak'ın toprak bütünlüğünün sağlanması, Irak'ta Sünnilerin etkin olduğu bir yönetim ve Batı yanlısı bir rejim kurulması olmuştur (Ayhan, 2010: 54). Ürdün, Irak'ın savaş sonrasında yeniden istikrara kavuşmasından ekonomik ilişkilerin ve petrol akışının artması açısından ve savaş sırasında ve sonrasında ülkeye akın eden mültecilerin evlerine dönmesi açısından büyük bir kazanç olacağını hesap etmiştir. Buna paralel olarak da Ürdün Irak'ın istikrarlı bir ülke olması için işgal sonrası Irak'taki ekonomik, diplomatik ve güvenlik alanında yeniden yapılandırma çalışmalarına doğrudan destek vermiştir (Ayhan, 2010: 55).

3.5. Arap Halk Hareketleri ve Suriye İç Savaşı

2010 yılının sonlarında başlayan ve “Arap Baharı” olarak adlandırılan Arap Halk Hareketleri, Tunus, Mısır, Libya ve Yemen'de iktidar değişimine sebep olurken, Suriye'de Esad rejimi ile muhalefet hareketi arasında iç savaş ve sonrasında da uluslararası krize dönüşen çatışmalara yol açmıştır. Arap halk hareketleri hem bölgesel hem de özgün nitelikler taşımaktadır. Ayaklanmalar ülkelerin özgün tarihleri ve nitelikleri bağlamında gelişmeleri itibarıyla özgün nitelik taşıırken, olayların birbirinin tetikleyicisi olması, muhalif gruplar arasında bölgesel dayanışma ağlarının ortaya çıkması ve temelinde ülkelerindeki ekonomik eşitsizlik, yolsuzluk ve siyasi yozlaşma gibi benzer şikâyetleri dile getirmeleri itibarıyla de bölgeseldirler (Altunışık, 2012).

Arap dünyasındaki bu toplumsal hareketler, Ürdün'de de reform yanlısı hareketin liberalleşme taleplerini ortaya koymalarına imkân tanımıştır. 7 milyon nüfuslu Ürdün, 2011 yılından itibaren Suriye, Yemen ve Bahreyn'deki gibi olmazsa da daha çok küçük çaplı gösterilere sahne olmuştur. Ülkede gerçekleşen yönetim karşıtı gösteriler, Ürdün Kralı Abdullah'ı da harekete geçirmiş ve sınırlı sayıda anayasal reformlara onay verilmiştir (NTV, 2011). Muhalefetin bu sınırlı reformlarla tatmin olduğunu söylemek mümkün değilse de Ürdün'ündeki halk hareketinin kaynama noktasına gelmediğini söylemek yanlış olmayacaktır. Birçok Arap ülkesindeki aksine, “Ürdün Baharı” kapsamı ve sonucu itibarıyla sınırlı olmuştur. Kilit siyasi aktörler rejim değişikliği çağrısında bulunmamışlardır. Ürdün'deki mevcut siyasi durumun savunulamaz olduğu düşünmüş ancak Ürdünlüler rejimi değiştirmek değil onu onarmak için sokaklara dökülmüştür (Barari ve Satkowski, 2012: 43).

Arap halk hareketleri çerçevesinde, Mısır ve çok büyük ölçüde de Suriye'deki olaylar Ürdün için ayrı bir önem teşkil etmiştir ve etmektedir. Mısır'ın Ürdün için önemi iki ülke arasındaki doğalgaz sevkiyatından ileri gelmektedir. Ürdün, doğalgaz ihtiyacını Mısır'da yaptığı ithalat ile karşılamaktadır ve bu açıdan Mısır'dan doğalgaz sevkiyatının güvenliği Ürdün için oldukça önemlidir. Buna paralel olarak, Mısır'daki halk hareketleri ve sonrasında oluşacak muhtemel güç boşluğu, Ürdün üzerinde yaratabileceği domino etkisi kadar iki ülke arasındaki doğalgaz sevkiyatının devamlılığı ve güvenliğine tehdit teşkil etmesi açı-

sından Ürdün'ü endişelendirmiştir. Nitekim Mısır'da Mübarek rejiminin sona erdiği Şubat 2011'den Mart 2012'ye kadar Ürdün'e Mısır doğalgazını taşıyan boru hattına on üç defa saldırı düzenlendiği rapor edilmiştir. Boru hatlarına yapılan saldırılar, Ürdün'de başta doğalgaz olmak üzere elektrik fiyatlarında artışlara sebep olmaktadır (İnternet Haber, 2012). Bu durum göz önüne alınarak değerlendirildiğinde, Ürdün'ün Mısır'daki halk hareketleri sırasında ve sonrasında doğalgaz hatlarının korunarak doğalgaz arzının devamlılığının sağlanmasını öncelik olarak belirlediğini söylemek mümkündür.

Suriye'deki ayaklanmalar başladığında ise Ürdün, yansız bir tutum yakınmaya çalışmış ve Suriye'de olanların ülkenin iç işleri ile ilgili olduğunu düşünerek kendisine olaylardan uzak tutmaya çalışmıştır. Ürdün bir taraftan Arap Birliği'nin Suriye'de katliamları kınayan kararlarının tamamını desteklemiş, Arap Birliği'nde Suriye muhalefetine temsil hakkı verilmesini savunmuştur. Diğer taraftan ise Suriye Büyükelçisinin Amman'dan gönderilmesi gibi adımlar atmaktan geri durmuştur. Yönetim Ürdün'de hem Suriye rejimi karşıtı ve hem de rejim yanlısı gösterilerin düzenlenmesine izin vermiştir (Orhan, 2016: 56). Ürdün'ün önceliği Suriye'deki rejimin ne olduğu ya da olacağı değil, Suriye'deki krizin Suriye'nin toprak bütünlüğüne uygun ve barışçıl bir şekilde çözülmesi olmuştur (Al-Weshah, 2014: 197).

Suriye'deki çatışmaların bir iç savaşa dönüşmesi ile beraber durum Ürdün'ü birçok açıdan tehdit eder hale gelmiştir. Siyasi açıdan ve güvenlik açısından, Ürdün Suudi Arabistan gibi diğer Sünni Arap monarşiler ile Esad rejimine karşı muhalefeti destekleme noktasında aynı yerde durmaktaydı. Fakat diğer devletler jeopolitik olarak İran'ın Suriye'nin yanında yer alarak arttıracığı bölgesel etkisinin önünü kesmekle ilgilirken, Ürdün'ün endişeleri daha kısa vadeli ve acildi (Sharp, 2012: 10-11). Şüphesiz ki bu durumda, Suriye ve Ürdün'ün sınır komşusu olmaları önemli bir faktördür. İki ülkenin halkları arasında aile bağları da mevcuttur. Bu nedenle, Esad rejiminin saldırılarından kaçan yüzbinlerce Suriyeli Ürdün'e sığınmaktadır. Ürdün'deki Suriyeli göçmen sayısı, BM tarafından Haziran 2018 itibari ile 666,294 olarak belirlenmiştir (UNHCR, 2018).

Mülteciler sorununa ek olarak, iki ülkenin sınır komşusu olması, Suriye güçleri kontrolü ele geçirmek için çaba sarf ederken, Esad'ın ordusu ve Ürdünlü sınır muhafızları arasında çatışmalar çıkmasına da sebep olmuştur (Sharp, 2012: 11). Zaman zaman Suriye'den Ürdün'e atılan roketler de gerginlikleri tırmandırmıştır. 2012 yılının Ağustos ayında Ürdün Enformasyon Bakanı, Suriye'den atılan dört roketin sınırlarındaki Turra bölgesine isabet etmesi ve onlarca kişinin yaralanmasından dolayı Suriye'ye nota verdiklerini belirtmiştir (NTV, 2012).

İŞİD'in bölgedeki varlığı Suriye iç savaşının Ürdün'ün güvenliği üzerindeki etkisini arttıran bir başka gelişme olmuştur. Ürdün, ABD öncülüğünde İŞİD'e karşı saldırı düzenleyen koalisyonun bir üyesi olmuş ve hava harekâtlarına katılmıştır. Saldırıya katılan pilotlardan birisinin uçağının Suriye'de düşmesi ve İŞİD'in de pilotu alıkoyarak ardından öldürmesi üzerine Ürdün, Irak ve Suriye'deki İŞİD hedeflerini bombalamıştır (Sputnik, 2015).

Sonuç olarak Ürdün'ün Suriye'ye ilişkin önceliklerini, radikal hareketlerin sınırlarına yaklaşmaması ve Suriye'de bölge kontrolü elde edememesi, Suriye'nin parçalanmaması, Suriye devletinin tamamen çökmemesi, mülteci akınının önlenmesi, Suriye sınırının güvenliğinin sağlanması olarak sıralamak mümkündür (Orhan, 2016: 57).

4. VERİLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Vaka olarak seçilen Ürdün'ün, coğrafi özellikleri, siyasi tarihi, ekonomik durumu, demografik yapısı ve rejim tipi ile bölgesel sorunlara yönelik dış politikasının incelenmesinin ardından, çalışmanın başlangıcında ortaya konulan hipotezlerle ilgili şu değerlendirmeleri ortaya koymak mümkündür:

Değerlendirme 1: Coğrafi özellikler, dış politika üzerinde etkisi görülen iç dinamiklerden bir tanesidir. Ürdün'ün kendisinden daha güçlü ve daha saldırgan komşularla çevrili coğrafi sınırları, ülkenin güvenlik çıkarlarını büyük ölçüde etrafını çevreleyen komşuların istikrarına bağlı kılmaktadır. Çünkü Ürdün, dış kaynaklı ani bunalımlara karşı kendisini koruyabilecek stratejik derinliğe sahip değildir.

Ürdün'ün coğrafi açıdan içinde bulunduğu bu konuma bağlı olarak Ürdün'ün temel endişesi, Orta Doğu'da, özellikle de Sünni-Şii tansiyonunun yükseldiği Irak ve anlaşmazlıkların hiç bitmediği İsrail ve Filistin topraklarında, bir güvenlik boşluğudur (Samaan, 2012: 15). Bu endişe, genel olarak Ürdün'ü bölgesel sorunlarda mümkün olduğu kadar tarafsız bir politika izlemeye sevk etmektedir. Ürdün'ün Körfez Savaşı'nda sorunun bölge dışı ülkelerin müdahalesi olmadan çözülmesini istemesini; Irak Savaşı sonrasında Irak'ın güçlü bir şekilde yeniden yapılandırılmasına katkıda bulunma girişimlerini; Suriye iç savaşında Suriye'deki rejimin ne olacağından ziyade Suriye'nin toprak bütünlüğünü ve bir güç boşluğunun oluşmasının engellenmesini önceleyen politikalar takip etmesi bu durumun örneklerindedir.

Değerlendirme 2: Ülkelerin siyasi tarihi, dış politika eğilimlerini şekillendirmektedir. Ürdün'ün yabancı bir devletin ve taht arayan bir prensin çıkarlarını korumak adına oluşturulan, bu özelliği itibarıyla de siyasal bir toplum olarak geçmişi olmayan yapay bir devlet olması, Ürdün rejiminin dış politika eğilimlerini yönlendirebilmektedir. Bağımsızlığını İngiltere'den alan Ürdün, bir bağımsız mücadelesi vermemiş ve bu anlamda siyasi ve ekonomik bağımsızlığı önceleyen bir dış politika gündemi egemen olmamıştır. Bu durum Ürdün'ün bölgesel sorunlardaki dış politika kararlarında Batı ile uyumlu kararlar alabilmesini kolaylaştırmıştır. Ürdün'ün Irak Savaşı'nda ve Suriye iç savaşı sırasında ABD'nin politikaları ile uyumlu politika adımları atabilmesinde bunun etkisi olduğu değerlendirmesini yapmak mümkündür.

Değerlendirme 3: Ekonomik durum, ülkelerin dış politika kararlarını etkileyen önemli bir unsurdur. Dış yardım ve yatırıma bağımlı olması ve petrol ihtiyacı ile tanımlanan ekonomik durum ve koşullar, Ürdün'ün bölgesel politikalarını, özellikle de ittifak davranışını belirleyen ana faktörler olmaktadır. Bu durum Ürdün'ü, bölgesel ve küresel krizlerde sistem-

deki büyük güçlerle uyumlu politikalar izlemeye sevk etmektedir. Körfez Savaşı sonrasında ABD'nin tepkisi sonucu darbe alan ekonomisini toparlamak amacıyla İsrail ile barış imzalaması; İran-İrak Savaşı'nda temel ticaret ortağı olan Irak'ı desteklemesi; Körfez Savaşı'nda benzer bir sebeple Irak'a kolaylıkla cephe alamaması; Mısır'daki halk hareketleri sırasında önceliğinin doğalgaz akışının güvenliği olması Ürdün'ün ekonomik durumunun dış politika kararlarını etkilemesinin örneklerini oluşturmaktadır.

Değerlendirme 4: Ülkelerin demografik yapıları dış politika karar alma sürecinde belirleyici rol oynayabilmektedir ancak bu rol zaman zaman rejim tipinin ve ekonomik koşulların sınırlandırıcı etkisine maruz kalabilmektedir.

Büyük bir Filistinli nüfusa sahip olan Ürdün'den dış politika kararlarını alırken bu nüfusu da dikkate alarak davranması beklenmektedir. Körfez Savaşı sırasında Irak karşıtı hareket edilememesinde Saddam Hüseyin'in Filistinlilerin davasını savunan söylemlerinin ve desteğinin Ürdün'deki Filistinliler arasında sempati yarattığından önceki satırlarda bahsedilmişti. Bu sempatinin, Ürdün yönetiminin Körfez Savaşı'ndaki politikasını belirlerken hesaba kattığı unsurlardan bir tanesi olduğu görülmektedir. Ancak Körfez Savaşı sonrası İsrail ile masaya oturulması ve 2003'te başlayan Irak Savaşı'nda tüm muhalefete rağmen ABD'ye topraklarını açması göz önünde bulundurulduğunda rejimin, farklı grupların çıkarlarını ve taleplerini dilediğinde göz ardı edebileceği görülmektedir. Bu noktada ülkenin monarşi ile yönetilmesi itibarıyla rejimin hesap verebilirliğinin öncelikli olmaması ve ülkenin içinde bulunduğu ekonomik durumdan dolayı dışa bağımlı olması belirleyici olmaktadır.

Değerlendirme 5: Rejim tipi ile dış politika karar alma süreci arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Ürdün'ün demokratik kurumların ve değerlerin tam anlamıyla oturmadığı ve benimsenmediği bir ülke olması, dış politika kararları alınırken farklı siyasi ve toplumsal grupların çıkarlarının temsilinden ziyade rejim güvenliğinin öncelenmesini beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla rejim, gerekli gördüğü durumlarda basın ve medyanın denetim altında tutulması, siyasi katılımın kısıtlanması gibi uygulamalarla kamuoyunun karar alma sürecine dâhil olmasını engelleyebilmektedir. 1994 yılında seçim yasasının muhalefetin rolünü kısıtlayacak şekilde yeniden düzenlenmesinin İsrail ile imzalanacak barış anlaşmasının onaylanmasından hemen öncesine denk gelmesini bunun örneği olarak değerlendirmek mümkündür. Yine Amerikan karşıtı muhalefete rağmen Irak Savaşı'nda ABD ile uyumlu politikalar izlenmesi bu durumun örneklerindedir.

SONUÇ

Sonuç olarak bu çalışmada iç dinamiklerin, ülkelerin dış politika kararları üzerinde belirleyici rol oynadıkları, Ürdün örneği üzerinden ortaya konulmuştur. Kurulduğu günden itibaren Haşimi Ürdün Krallığı'nın temel hedefi rejimin sürekliliğini garanti altına almak ve bununla ilişkili olarak Ürdün ekonomisinin güçlenmesini sağlamak olmuştur. Ülkenin bölgesel dış politikası da bu hedeflere hizmet etmek üzere belirlenmektedir. Ürdün'ün bölgesel dış politikası, ekonomisini idame ettirmek için yardımlarına ve hamiliğine bağımlı olduğu

ABD ve Batı ile ilişkilerini koparmadan, Batı ile parçası olduğu ve yine ekonomik olarak finansal yardımlarına ve ticaret bağlarına ihtiyaç duyduğu Arap dünyası arasında bir denge oluşturma çabası etrafında şekillenmektedir. Bölgesel politikaların belirlenmesi sürecinde ülkenin ekonomik durumuna ve koşullarına ek olarak, Ürdün'ün coğrafi özellikleri, siyasi tarihi ve rejim tipi belirleyici etkiye sahiptir.

Coğrafya, siyasi tarih, ekonomik durum, demografik yapı ve rejim tipi gibi dinamikler dış politika yapım sürecini etkilemekle birlikte bu etkinin her zaman aynı yoğunlukta ve doğrudan olmayacağını altını çizmekte fayda görülmektedir. Ürdün örneğinde demografik yapının belirleyiciliğinin rejim tipi ve ülkenin ekonomik durumunun sınırlayıcı etkisine maruz kalması bu durumun göstergesi olmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akbaş, Z. (2012). Ürdün Dış Politikasının Temel Bileşenleri: Belirsizlik Sorunu ve Tehdit Algılaması, *International Journal of Social Science*, 5 (2), 439-459.
- Al-Madfai, M. R. (1993). *Jordan, the United States and the Middle East Peace Process 1974-1991*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Alpay, Y. & Ertürk, Y. M. Ürdün Ülke Analizi, http://www.turkarap.org/tr/dokuman_indir.php?id=33&fileType, (12.11.2012).
- Altunışık, M. (2012). Arap Ayaklanmalarını Anlamak-1, <http://www.orsam.org.tr/tr/yazigoster.aspx?ID=3996>, (18.11.2012).
- Al-Weshah, A. (2014). Jordan Diplomacy Towards Syria and the 2011 Syrian Crisis 2011-2013, <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/...2014...11/c/11636-11399.pdf>, (12.05.2019).
- Anadolu Ajansı. (07.09.2017). Ülke Profilleri: Ürdün, <https://www.aa.com.tr/tr/ulke-profilleri/urdun/903484>, (30.04.2020).
- Armaoğlu, F. (1989). *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1986)*, 1. Baskı, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ayhan, V. (2010). Ürdün Dış Politikası ve Türkiye ile İlişkiler: Irak Savaşı Sonrası Dönem, *Orta Doğu Analiz*, 2 (13), 48-58.
- Barari, H. A. & Satkowski, C. A. (2012). The Arab Spring: The Case of Jordan, *Orta Doğu Etütleri*, 3 (2), 41-57.
- Beinin, J. & Hajjar, L., Palestine, Israel and the Arab-Israeli Conflict: A Primer, https://web.stanford.edu/group/sper/images/Palestine-Israel_Primer_MERIP.pdf, (13.03.2018).
- Blackwell, S. (2009). *British Military Intervention and the Struggle for Jordan: King Hussein, Nasser and the Middle East Crisis 1955-1958*, New York; London: Routledge.
- Brand, L. A. (2001). In Search of Budget Security: A Reexamination of Jordanian Foreign Policy, L. Carl Brown (Ed.) *Diplomacy in the Middle East: the International Relations of Regional and Outside Powers* (içerisinde), London; New York: I.B. Tauris, 139-158.
- Catherwood, C. (2006). *A Brief History of the Middle East: from Abraham to Arafat*, New York: Carroll&Graff Publishers.
- Central Bank of Jordan. (2008), Central Bank of Jordan Yearly Statistical Series (1964-2008), http://www.cbj.gov.jo/pages.php?menu_id=136&local_type=0&local_id=0&local_details=0&local_details1=0&localsite_branchname=CBJ%3E, (18.11.2012).
- Cleveland, W. L. (2008). *Modern Orta Doğu Tarihi*, (Çev. Mehmet Harmancı), İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Cunningham, K. J. (1998). The Causes and Effects of Foreign Policy Decision Making: An Analysis of Jordanian Peace with Israel, *World Affairs*, 160 (4), 192-201.
- Dessouki A. E. H. & Abul Kheir, K. (2008). Foreign Policy as a Strategic National Asset: The Case of Jordan, (Bahgat Korany & Ali E. Hillal Dessouki (Eds.) *The Foreign Policies of*

- Arab States: The Challenge of Globalization* (içerisinde), Cairo; New York: The American University in Cairo Press, 253-282.
- Entessar, N. (1984). External Involvement in the Persian Gulf Conflict, *Conflict Quarterly*, 4 (4), 41-56.
- Halliday, F. (2005). *The Middle East in International Relations: Power, Politics and Ideology*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hinnebusch, R. & Quilliam, N. (2006). Contrary Siblings: Syria, Jordan and the Iraq War, *Cambridge Review of International Affairs*, 19 (3), 513-528.
- İnternet Haber. (06 Mart 2012). Mısır'dan İsrail ve Ürdün'e Doğalgaz Taşıyan Boru Hattına Roketli ve Bombalı Saldırı Düzenlendi, <http://www.internethaber.com/misir-israil-urdun-dogalgaz-saldiri--405697h.htm>, (18.11.2012).
- Jarrah, S. (2009). Civil Society and Public Freedom in Jordan: The Path of Democratic Reform, *The Saban Center for Middle East Polict at the Brookings Institution*, Working Paper No: 3.
- Lasensky, S. (2006). Jordan and Iraq: Between Cooperation and Crisis, *United States Institute of Peace*, Special Report No: 178.
- Library of Congress. (2006). Country Profile: Jordan, <https://www.loc.gov/rr/frd/cs/profiles/Jordan-new.pdf>, (30.04.2020).
- Milton-Edwards, B. & Hinchcliffe, P. (2009). *Jordan: A Hashemite Legacy*, London; New York: Routledge.
- Morris, M. E. (1993). *New Political Realities and the Gulf: Egypt, Syria and Jordan*, USA: Rand.
- Nasur, N. I. M. B., Al-Fawwaz, A. A & Al-Afif, A. K. (2012). Jordanian Foreign Policy toward the Palestinian Issue, *British Journal of Art and Social Sciences*, 8 (1), 1-16.
- NTV. (20.08.2012). İç Savaş Bu Kez Ürdün'ü Vurdu, <https://www.ntv.com.tr/dunya/ic-savas-bu-kez-urdunu-vurdu,QObzwjVAnECQeWVqIqrHxg>, (24.11.2012).
- _____(15.08.2011). Arap Baharı Ürdün'ü de Etkiledi, <http://www.ntvmsnbc.com/id/25241471/>, (18.11.2012).
- Orhan, O. (2016). Suriye İç Savaşı ve Ürdün, *Orta Doğu Analiz*, 8 (73), 54-57.
- Robins, P. (2019). *A History of Jordan*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Ryan, C. (2000). Between Iraq and a Hard Place: Jordanian-Iraqi Relations, *Middle East Report*, 215, 40-42.
- _____(2009). *Inter-Arab Alliances: Regime Security and Jordanian Foreign Policy*, Gainesville; Tallahassee: University Press of Florida.
- Saleh, H. A. K. (1991). Water Resources and Food Production in Jordan, Rodney Wilson (Ed.) *Politics and the Economy in Jordan* (içerisinde), London; New York: Routledge, 14-54.
- Samaan, J. L. (2012). Jordan's New Geopolitics, *Survival: Global Politics and Strategy*, 54 (2), 15-26.
- Sasley, B. E. (2002). Changes and Continuities in Jordanian Foreign Policy *Middle East Review of International Relations*, 6 (1), 36-48.

- Sharp, J. M. (2012). Jordan: Background and U.S. Relations, <https://fas.org/sgp/crs/mideast/RL33546.pdf>, (16.11.2012).
- Shlaim, A. (2000). *The Iron Wall: Israel and the Arab World*, New York: London: W. W. Norton&Company.
- Sütalan, Z. (2011). Ürdün'de Değişimi Anlamak, *Orta Doğu Etütleri*, 2 (2), 191-206.
- Sputnik. (06.12.2015). Ürdün, IŞID'i Irak'ta Pilotun Adıyla Vurdu, <https://tr.sputniknews.com/ortadogu/201502061013827105/>, (02.06.2019).
- Tell, T. M. (2013). *The Social and Economic Origins of Monarchy in Jordan*, New York: Palgrave Macmillan.
- Tessler, M. (1994), *A History of the Israeli-Palestinian Conflict*, Bloomington; Indianapolis: Indiana University Press.
- Tınas, M. (2019). Devlet, Mehmet Şahin (Ed.) *Ortadoğu: Aktörler, Unsurlar, Sistemler* (içerisinde), İstanbul: Bilnet Matbaacılık ve Yayıncılık, 239-270.
- UNHCR. (2018). Jordan Fact Sheet, <http://reporting.unhcr.org/sites/default/files/UNHCR%20Jordan%20Fact%20Sheet%20-%20June%202018.pdf>, (02.06.2019).
- Yeşilyurt, N. (2009). II. Abdullah Dönemi Ürdün Dış Politikası Üzerine Genel Bir Değerlendirme, *Orta Doğu Analiz*, 1 (6), 48-56.
- Yılmaz, T. (2004). *Uluslararası Politikada Orta Doğu: Birinci Dünya Savaşından 2000'e*, Ankara: Akçağ Yayınları.

KURUMLAR VE EKONOMİK BÜYÜME: PANEL VERİ ANALİZİ (2002-2018)^{*,**}

INSTITUTIONS AND ECONOMIC GROWTH: PANEL DATA ANALYSIS (2002-2018)

Araştırma Makalesi
Research Paper

Muharrem Akın DOĞANAY***
Mustafa Kemal DEĞER****

Öz:

Günümüzde ekonomik büyüme ve ekonomik büyümeyi etkileyen faktörler, önemli tartışma konularından biridir. Bu bağlamda kurumların, ülkelerin ekonomik büyümesini açıklamadaki rolüne giderek artan bir vurgu vardır. Ancak, hangi kurum ve yönetim göstergelerinin daha önemli olduğuna dair bir görüş birliğine varılamamıştır. Bu çalışmanın amacı, tüm gelir grubundaki ülkelerde kurumların ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini ampirik olarak incelemektir.

Bu çalışmada, Dünya Bankası Dünya Çapında Yönetişim Göstergelerinden elde edilen veriler ile 2002-2018 dönemi için 23 az gelişmiş, 63 gelişmekte olan ve 48 gelişmiş ülke örneği ele alınmış ve iki aşamalı sistem genelleştirilmiş momentler yöntemi kullanılmıştır. Ampirik sonuçlar, kurumların ülkelerin ekonomik büyümesi için önemli olduğunu göstermektedir. Kurumsal göstergeler arasında, idari kaliteyi ülkelerdeki kişi başı GSYH artışının açıklanmasında en önemli faktör olarak yorumlamak mümkündür. Bunun yanında hükümetin etkinliği de ekonomik büyüme için oldukça önemlidir. Hukukun üstünlüğü, ifade özgürlüğü ve hesap verebilirlik ile yolsuzluğun kontrolü ise ekonomik büyümeyi pozitif ve anlamlı bir şekilde etkilerken, diğer göstergelere göre etkileme katsayıları düşüktür. Siyasi istikrar ve şiddetsizlik ise beklenenin aksine ülkelerde ekonomik büyümeyi oldukça az bir şekilde etkilemektedir. Ancak, ekonomik büyüme için yalnızca kurumların kalitesinin yeterli olamayacağına dikkat etmek gerekmektedir. Çalışma kurumlarla birlikte, hükümet harcamaları, gayri safi sermaye birikimi, nüfus artış hızı, enflasyon ve ticaretin serbestleşmesi gibi yapısal faktörlerin de ülkelerin ekonomik büyümesinde önemli bir etkisi olduğunu ortaya koymaktadır.

Çalışmanın bulguları kurumların ekonomik büyümede önemli olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla istikrarlı ve kalıcı bir büyüme için ülkelerin kurumları güçlendirici politikalara öncelik vermesi gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kurumlar, Yönetişim, Ekonomik Büyüme, GMM Yöntemi.

* Makale Geliş Tarihi: 12.04.2020

Makale Kabul Tarihi: 20.06.2020

** Bu çalışma, Prof. Dr. Mustafa Kemal DEĞER danışmanlığında yürütülen Muharrem Akın DOĞANAY tarafından hazırlanan ve Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde kabul edilen "Gelişmekte Olan Ülkelerde Kurumlar ve Ekonomik Büyüme: Dinamik Panel Veri Analizi" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

*** Arş. Gör. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, makindoganay@ktu.edu.tr, orcid.org/0000-0002-3985-2222

**** Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, mkdeger@ktu.edu.tr, orcid.org/0000-0001-6425-9052

Abstract:

Today, economic growth and the factors of economic growth are one of the important topics of discussion topics. In this context, there is an increasing emphasis on the role of institutions in explaining the economic growth of countries. However, there is no consensus on which institutions and governance indicators are more important. The aim of this study is to examine empirically the effects of institutions on economic growth in all income group countries.

In this study, the data obtained from World Bank World-wide Governance Indicators for the 23 less developed, 63 developing and 48 developed countries are examined in the 2002-2018 period and analysed two-stage system generalized moments method. Empirical results show that institutions are important for economic growth of countries. Among the institutional quality indicators, regulatory quality appears to be the most important factor for explaining the increase in GDP per capita in all countries. In addition, government effectiveness is very important for economic growth. While the indicators of voice and accountability, rule of law and the control of corruption affect economic growth positively and significantly, the effects of coefficients are low compared to other indicators. Political stability and However, it is important to note that only the quality of institutions cannot be sufficient for economic growth. The study reveals that structural factors such as government expenditures, gross capital accumulation, population growth rate, inflation and liberalization of trade have an important impact on economic growth.

The findings of the study show that institutions are important in economic growth. Therefore, for a stable and permanent growth, countries should give priority to institutional strengthening policies.

Keywords: Institutions, Governance, Economic Growth, GMM Method.

GİRİŞ

Son yıllarda kurumlar, sadece iktisadi alanda değil sosyal bilimlerin diğer alanlarında da giderek daha fazla tartışılan ve ele alınan bir konudur. Uluslararası kuruluşlar ve ülkeler devletin ekonomik, sosyal ve siyasal performansını ölçmek ve değerlendirmek için kurumların kalitesini bir araç olarak kullanmaktadır. Bununla birlikte ekonomik büyüme, beşeri ve ekonomik kalkınmayı teşvik etmek isteyen ülkeler için önemli bir hedef olmuştur ve olmaya devam etmektedir. Ayrıca, hükümetlerin ve uluslararası kuruluşların ekonomik ve beşeri kalkınmayı destekleme isteği, kurumsal kalitenin ve ekonomik büyümenin önemini açıklamaya yardımcı olmaktadır. Bu nedenle 1960'lı yıllardan itibaren ekonomi literatüründe önemini yitiren kurumlar, 1990'lı yıllardan itibaren tekrar öne çıkmaya başlamıştır. Başta North olmak üzere Coase, Williamson, Acemoğlu, Ostrom gibi iktisatçıların literatüre katkıları ile Yeni Kurumsal İktisat ekonomik, siyasal ve sosyal olayların açıklanmasında kapsamlı bir perspektif yaratarak, popüler bir açıklama biçimi olmaya başlamıştır.

Yeni Kurumsal İktisat'ın bu öne çıkışı ile birlikte büyüme teorisine olan ilgi artmış ve çoğu iktisatçının ekonomik büyümenin belirleyicilerini çalışma şekli değişmiştir. Bu değişim ile birlikte Yeni Kurumsal İktisadın amacı, Neoklasik teoriye meydan okumanın aksine Neoklasik teoriyi kendi sınırlarının ötesinde bir dizi meseleyi ele almasına izin verecek şekilde geliştirmek, değiştirmek ve genişletmektir. Bu doğrultuda çalışmanın amacı, az gelişmiş (AGÜ), gelişmekte olan (GOÜ) ve gelişmiş ülke (GÜ)'lerde kurumların ekonomik büyüme üzerinde bir etkisi olup olmadığını yönetim göstergeleri yardımı ile incelemektir.

Bu amaç doğrultusunda çalışmanın birinci bölümünde kurumlar ve ekonomik büyüme kavramı açıklanacaktır. Takip eden bölümde kurumları ölçen kuruluşlar ile literatür taramasına yer verilecektir. Üçüncü bölümde çalışmada uygulanan yöntem, kullanılan veri setleri tanımlandıktan sonra bulgular sunulacaktır. Sonuç kısmında da elde edilen bulgular yorumlanıp, öneriler tartışılacaktır.

1. KURUMLAR VE EKONOMİK BÜYÜME

Kurumlar ve ekonomik büyüme arasındaki teorik bağlantı, her biri farklı aktarım mekanizmalarını vurgulayan, büyüme teorileri ile açıklanabilmektedir. İletim kanallarının vurgulanmasındaki bu farklılıklar, çeşitli ampirik yaklaşımlara ve dolayısıyla kurumların büyüme üzerindeki etkilerine ilişkin farklı sonuçlara yol açmıştır. Aralarındaki ilişkiyi açıklayabilmek için öncelikle ekonomik büyüme kavramının iyi analiz edilmesi gerekmektedir.

1776'da Adam Smith ile başlayan ekonomik büyüme sürecinin dinamik analizi üzerine çalışmalar, Keynes ile farklı bir boyut kazanmıştır. Keynes'e göre çarpan mekanizması ile yatırımlar dolayısıyla milli gelir arttığında, tam istihdam seviyesine ulaşılacak ve iktisadi büyüme de gerçekleşmiş olacaktır.

1950'li yıllarda Solow tarafından ortaya konan Neoklasik büyüme teorisi ile de önemli bir aşama kat edilmiştir. Solow'a göre fiziki sermaye birikimi ile teknolojik gelişmeler ekonomik büyümenin önemli faktörleridir. Bu modelin önemli varsayımlarından biri teknolojik gelişmenin dışsal olmasıdır. Ayrıca üretime katılan her bir emek veya sermaye azalan verimler kanuna tabidir. Yakınsama hipotezi de Neoklasik büyüme teorisinin ekonomi literatürüne kazandırdığı önemli kavramlardan biridir.

İçsel büyüme teorileri ise, 1980'lerin başlarında Neoklasik büyüme modelindeki eksikliklere doğrudan bir cevap olarak popülerlik kazanmaya başlamıştır. Neoklasik büyüme modelinin, ölçeğe göre sabit getiri varsayımı, ölçeğe göre artan getiri olarak değiştirilmiş ve ekonomik büyüme modelindeki değişkenler tarafından harekete geçirilen bir durum olarak görülmeye başlanmıştır. Bu nedenle, beşeri sermaye ve teknoloji gibi faktörler, dışsal olarak varsayıldıkları Neoklasik modelden farklı olarak, bu modelde içsel olarak algılanmışlardır. Daha da önemlisi, tasarruf ve yatırımı etkileme eğilimi gösteren bir politika seçeneği olarak düşünülmüştür (King ve Rebelo, 1990:130).

Dışsal büyüme modelinin karşı karşıya kaldığı temel zorluk, firmalar için ölçeğe göre artan getirilerin dışsal olarak varsayılmasıdır. Bu durum Romer (1987), Lucas (1988) ve Barro (1992)'nin sonraki çalışmalarında da bir sorun olarak devam etmiştir. Ayrıca hem dışsal hem de içsel büyüme modellerinin önemli bir zayıflığı da üçüncü dünya ülkelerinin içsel koşullarını tam olarak yansıtamamasıdır (Gomez, 2008: 20).

2000'li yıllara yaklaştıkça benzer koşullara sahip bazı ülkelerin diğer ülkelere göre çok daha iyi büyüme performansı göstermesinin dar ekonomik analizler ile açıklanamayacağı görülmeye başlanmıştır. Bu farklılığı açıklayabilmek için ülkelerin tarihinin, siyasal ve ku-

rumsal yapısının da anlaşılması ve analiz edilmesi gerektiği görüşü öne çıkmıştır. Rodrik ve Subramanian (2003), coğrafya, entegrasyon ve kurumları büyümenin temel belirleyicileri olarak nitelendirmiştir. İlerleyen dönemde kültür de bu belirleyicilere eklenmiştir. Son dönemlerde ekonomik büyüme üzerine yapılan çalışmaların çoğu bu alanları kapsamaktadır. North, Olson, Acemoğlu ve Rodrik gibi araştırmacılar bu alanda önemli çalışmalar yapmışlardır.

Ekonomik büyümeyi pozitif etkileyen bir kurum, büyümeyi destekleyici kurum olarak adlandırılırken, etkisi olmayan ya da ekonomik büyümeye zarar veren kurum ise büyümeyi engelleyici kurum olarak nitelendirilmektedir. Büyümeyi engelleyen ve büyümeyi destekleyen kurumlar için genel bir sınıflandırma yapmak mümkün değildir. Çünkü bir kurumun ekonomik etkisi diğer kurumlar, tarih, coğrafya, ekoloji, ekonomik gelişme düzeyi vb. birçok etmene bağlıdır. Ayrıca bir ülkede büyümeyi destekleyen bir kurumun başka bir ülkede büyüme oranı üzerinde farklı bir etkisi olabilmektedir. Bununla birlikte, eşit başlangıç koşulları varsayıldığında belirli kurumsal özellikler genel olarak büyümeyi destekleyici olarak kabul edilebilmektedir. Bu kurumlar, tespit edilen etkileri karışık olmasına rağmen, mülkiyet hakları, bağımsız bir yargı, hukukun üstünlüğü, siyasi katılım ve demokrasi vb. olarak sıralanabilir.

Örneğin mülkiyet hakları, iki şekilde destekleyici büyümeye yol açmaktadır. İlk olarak, bir metanın olası kullanım alanını genişletir. Daha açık bir ifade ile bir yaşam alanı, ofis, üretim tesisi, tarım arazisi gibi doğrudan kullanıma imkân sağlar. Bunun yanı sıra varlığı teminat olarak kullanılabilir ve böylece yeni sermaye yaratabilir (De Soto, 2000: 156). İkincisi, açıkça tanımlanmış mülkiyet hakları, mal sahibinin varlığını kendi çıkarlarına en uygun şekilde kullanabilmesine imkân vermesi nedeniyle bireysel fayda maksimizasyonunu garanti eder. Bu nedenle, güvenli mülkiyet haklarına daha yüksek büyüme oranları eşlik edebilir (Acemoğlu ve Johnson, 2005: 23). Ancak, bağımsız bir yargı tarafından güvence altına alınmayan mülkiyet hakları, tek başına büyümeyi sağlayacak yeterli bir unsur değildir.

Diğer taraftan, yargının bağımsızlığı ve anayasanın üstünlüğünü inceleyen La Porta vd. (2004), bağımsız bir yargının ekonomik özgürlüğün kazanılmasında en önemli unsurlardan biri olduğunu iddia etmektedir. Bununla birlikte, siyasi katılım, kurumsal yapı içerisinde meşrulaştırılmış bir azınlığın kontrolündeki iktidarın ortaya çıkmasını engellemektedir. Yani siyasi katılım, çıkar gruplarının fiili siyasi iktidarı sadece kendi çıkarlarına uygun olarak kullanmasına engel olmaktadır (Acemoğlu ve Johnson, 2005; Rodrik, 2007). Enformel düzeyde ise, toplumsal yapı, kader ve önyargıya ilişkin hükümler ile öteki insanlara saygı düzeyinin ekonomik büyümeyi desteklediği de ifade edilmektedir (Knowles ve Weatherston, 2006: 16).

1.1. Yeni Kurumsal İktisat

Kurumların ekonomik büyüme yazınındaki öneminin yaygın bir biçimde kabul görmesi, son yirmi yıl içinde gerçekleşmiştir. Bu, kurumların rolüyle ilgilenen iktisatçıların bir

kolu olan Yeni Kurumsal İktisat okulunun yeniden ortaya çıkması ile olmuştur. 1990'ların başından itibaren kurumlar, ülkeler arasındaki kalkınma farklılıklarının açıklanmasında güçlü bir argüman olarak kullanılmıştır. Bu doğrultuda GÜ'de piyasa verimliliğinin yüksek olması ve özel mülkiyet haklarının sıkı bir şekilde korunması, kurumsal yapının önemli olduğunu göstermektedir. Bu nedenle, herhangi bir ülkenin gelişmesi için bu kurumların sağlam bir şekilde oluşturulmasının, piyasa verimliliği ve daha hızlı büyüme için bir önkoşul olması gerektiği sonucuna varılmıştır.

Yeni Kurumsal İktisadın yükselişi, North (1990)'un ekonomik kalkınmadaki kurumların önemine yer verdiği çalışması ve North'u destekleyen diğer çalışmalar ile başlamıştır. North (1990: 1)'a göre, "Kurumlar bir toplumdaki oyunun kurallarıdır veya daha formal olarak insan etkileşimini şekillendiren insan yapımı kısıtlamalardır. Bu kurumlar ister politik ister sosyal, ister ekonomik olsun, insanların etkileşimlerini uyaran faktörlerdir". Dolayısıyla kurumlar, sosyal etkileşimi düzenleyen kurallardır. Amsden (1992)'e göre ise "kurumlar, bir örgütün ya da bir toplumdaki bireylerin eylemlerini şekillendiren yasal olarak yazılmış kurallar ile geleneksel olarak enformel kurallar ve uygulama mekanizmaları" olarak tanımlanabilmektedir.

Öte yandan kurumları dört seviyeye ayıran Williamson (2000), Tablo 1'de görüldüğü üzere kurumların makul bir planını sunmaktadır. Birinci seviye kurumlar, North'un (1990) enformel kurumlarına karşılık gelen "normlar, töreler, gelenekler" gibi sosyal hayatta yerleşmiş yapılardır. Ayrıca "din, bu düzeyde büyük bir rol oynar". Bir üstte yer alan seviyeyi alttaki seviye ile bağlayan bütünleşik oklar, üstteki seviyenin alttaki seviyede kısıtlamalara yol açtığını göstermektedir. Kesikli oklar ise alt seviyeden üst seviyeye doğru geri bildirimlerin olduğunu belirtmektedir (Williamson, 2000: 596).

Birinci düzey kurumlar, sağlamlıkları ve dayanıklılıkları ile dikkat çekmektedir. Bu düzeydeki kurumsal değişim, çok yavaş yani yüzyıllar hatta binlerce yıl boyunca gerçekleşmektedir. İkinci seviyeye ise "kurumsal ortam" denir. Kurumsal ortam kavramı ise formal kurumlar olarak değerlendirilen mülkiyet hakları, yargı, yasa veya anayasalar gibi formal kuralları tanımlamaktadır. Formal kurallar, enformel kurumlardan daha hızlı değişim göstermektedir. Williamson (2000)'a göre bu kurallar, yaklaşık on ile yüz yıl arasında değişmektedir. Williamson'un yaklaşımının ilk iki seviyesi North'un (1990) formal ve enformel kurumlar olarak tanımladığı yapılara karşılık gelmektedir. Ancak Williamson, bu yapılara iki ek seviye sunarak kurumsal analizi daha da derinleştirmektedir.

Üçüncü seviye, "yönetişim" olarak adlandırılır ve "oyun" burada oynanır. Yönetişim seviyesinde sözleşmelerin iyi uygulanması ve yönetim yapılarının doğru kurulması gerekmektedir (Williamson, 2000: 599). Bu seviyedeki değişimin gerçekleşmesi bir ila on yıl arasında bir zaman almaktadır. Bununla birlikte dördüncü seviye, ekonomiyi makro düzeyde değerlendirmekte, kaynak tahsisi ve istihdam analizi ile ilgilenmektedir. Ülkelerdeki kurumların ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini ele alan bu çalışmada, üçüncü ve dördüncü seviye ile ilgilenilmektedir.

Tablo 1: Kurumsal Değişimin Seviyeleri

	<u>Seviye</u>	<u>Değişim Süresi (Yıl)</u>	<u>Amac</u>
1. Seviye Sosyal Teori	Yerleşiklik: Enformel kurumlar, normlar, töreler, gelenekler	100 ile 1000 yıl arası	Genellikle hesaplanamayan spontane değişimler.
2. Seviye Mülkiyet Hakları Ekonomisi / Pozitif Politik Teori	Kurumsal Ortam: Formel kurumlar, özellikle de mülkiyet hakları, politika, yargı ve bürokrasi	10 ile 100 yıl arası	Kurumsal ortamın oluşması. 1. derecede ekonomik
3. Seviye İşlem Maliyetleri Ekonomisi	Yönetişim: Oyunun oynanması Sözleşme (yönetişim yapılarını işlemlerle uyumlu hale getirmek)	1 ile 10 yıl arası	Yönetişim yapılarının oluşması. 2. derecede ekonomik
4. Seviye Neoklasik İktisat / Vekâlet Teorisi	Kaynak dağılımı ve istihdam (fiyatlar ve miktarlar; teşvik edici sıralama)	Sürekli bir değişim vardır.	Diğer yapıların oluşması. 3. derecede ekonomik

Kaynak: Williamson, 2000: 597

Roland (2005), Williamson (2000)'in kurumlar üzerine yapmış olduğu sınıflandırmaya benzer bir sınıflandırma yaparak kurumları tanımlamıştır. Çalışmasında yavaş ve hızlı hareket eden kurumlar kavramını ortaya koymuştur. Kurumlar yavaş ve sürekli olarak veya hızlı ve düzensiz olarak değişebilmektedir. Kültür, tipik bir yavaş hareket eden enformel kurum örneğidir. Böylece kültür, zaman içinde pek değişmeyen din ya da diğer inançlardan meydana gelmektedir. Kültür, toplumun kimliğini oluşturan bir kurum olduğu için sadece marjinal değişim mümkündür. Bu nedenle yavaş ama sürekli değişen bir kurumdan bahsedilebilir. Aksine politik kurumlar, hızla ve düzensiz olarak değiştirilebilir. Bir askeri darbe veya bir isyan, devletin güç yapısını bir gecede ya da en azından birkaç hafta veya ay içinde değiştirebilir.

Öte yandan Acemoğlu ve Robinson (2015) kurumları farklı bir şekilde sınıflandırmıştır. Yazarlara göre İngiltere’de Sanayi Devrimi’nin başlaması bir rastlantı değildir. İngiltere’nin geliştirdiği kapsayıcı ekonomik kurumlar, kapsayıcı siyasal kurumların üzerine inşa edilmiştir. Bu kurumlar merkezileşmiş bir devlet ve monarşi ile yönetim üzerinde kısıtlamalar sağlayan koalisyonlardır. Ancak birebir aynı kurumlara sahip iki toplum mevcut değildir. Bazı ülkeler sömürücü kurumlara sahipken, bazıları kapsayıcı kurumlara sahip olmuştur. Siyasal ve ekonomik kurumlardaki küçük farklılıklar, Batı’da kurumsal gelişime, Doğu’da ise kurumsal çöküşe neden olmuştur. Ekonomik ve siyasal kurumlar, değişime direnen elitler ile bu gücü azaltmak isteyenler arasındaki mücadele sonucu ortaya çıkar. Bu kurumlar bir kez ortaya çıktığında kalıcı hale gelmesini sağlama eğiliminde olurlar. Çoğulcu siyasi kurumlar bir diktatör, fraksiyon ya da iyi niyetli bir başkanın yetkilerini sınırlandırır. Çoğulculuk, hukukun üstünlüğü ilkesini yüceltir. Bu tarz verimli mekanizmalar, kapsayıcı kurumların kalıcı hale gelmesine, tehditlere direnmesine ve yayılmalarına güçlü bir destek sağlar. Kısır döngüler ise sömürücü kurumların devamını sağlayacak kuvvetler meydana getirirler. Sömürücü kurumlar, elitlerin zenginleşmesine, bu zenginlik de hâkimiyetlerine dayanak oluşturur. Sömürücü kurumlara dayalı büyüme, mevcut teknoloji ile bir büyüme sağlar. Ancak ekonomik teşvik ve teknolojik gelişime yok denecek kadar azdır. Ayrıca yaratıcı yıkımın meydana getireceği siyasal sonuçlardan çekinilir. İç savaş ve istikrarsızlık sömürücü kurumlarda sıklıkla karşılaşılan durumlardır. Kapsayıcı büyüme ise teknolojik değişimi beraberinde getirir ve sürdürülebilir bir büyüme sağlar.

19. yüzyıl ve sonrasında yeni teknolojilerin ortaya çıkmasını teşvik eden kurumlara sahip ülkeler hızla gelişirken, bunu başaramayan veya bilinçli bir şekilde başarmak istemeyen sömürücü siyasal ve ekonomik kurumlara sahip ülkeler ise kalkınamamıştır. Bir ülkenin sanayileşmesi kurumların yapısı ile birebir bağlantılıdır. 19. yüzyılda nispeten kapsayıcı kurumlara sahip olan Avustralya ve Amerika Birleşik Devletleri (ABD) hızla büyürken, diğer Avrupa devletleri tarafından sömürgeci kurumların oluşturulduğu ülkeler bu büyümeyi sağlayamamıştır. Acemoğlu ve Robinson (2015), bir ülkenin başarısız olmasını, o ülkenin sömürücü kurumlarının insanlara tasarruf, yenilik ve yatırım için ihtiyaç duydukları teşvikleri sağlamamasına bağlamıştır. Çözüm olarak ise bu sömürücü siyasal ve ekonomik kurumların kapsayıcı kurumlara dönüştürmelerini söylemektedirler. Kapsayıcı ekonomik kurumlar mülkiyet haklarını koruyan, eşit rekabeti sağlayan ve yatırım yapmayı teşvik eden formel yapılardır. Siyasal gücün adil bir şekilde dağılmasını, yasa ve düzen ile siyasal merkeziyetin başarılmasını sağlayan siyasal kurumların da destekçisi olan bu formel yapılar çalışmada tartışılacaktır.

1.2. Formel Kurumlar

Enformel kurumlar öznel bir konu olduğu için her zaman rasyonel bir şekilde açıklanamaz ve genel kabul görmüş birimlerle ölçülemez. Bu nedenle ekonomik modellerde enformel kurumları incelemek zordur. Doğrudan gözlem yapmak mümkün olmadığından,

bunun yerine temsili değişkenler kullanılmaktadır. Yani bir toplumun teşkilat yapısı, inançları ve değerlerine ilişkin çıkarımı sağlayan veriler, doğrudan gözlemlenmeyen kültürel değişkenlerin yerine kullanılmaktadır. Enformel kurumlar ile ilgili önemli bir sorun, kayıt dışı kurumları ölçmek ve ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin analiz edilebileceği somut özelliklere dikkat çekebilmektir. Bu nedenle çalışmada formel kurumlar ve bu kurumlar üzerinden elde edilen veriler ile çalışılacaktır.

Kurumlar, belirli kategorilere göre sınıflandırılabilir. Örneğin politik, hukuki ve sosyal kurumlar rejim tipine, seçim kurallarına, iş yönetmeliklerine göre farklılık gösterdiğinden bu gibi formel kurumların sınıflandırılması birbirinden tamamen farklıdır. Bununla birlikte bazı formel kurumlar, genel olarak bireyleri destekleyici bir gelişme olarak ortaya çıkmaktadır.

Özetle, 1990'lara kadar olan dönemde kurumlar ve ekonomik performans arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmaların çoğu tarih üzerine teorik çalışmalardır. Bu çalışmalar, kurumları ölçen değişkenler ile ilgili verilerin yetersizliğinden dolayı büyük ölçüde gerçeklikten uzaktı. Kurumların ölçümündeki son gelişmeler, hem siyasi hem de ekonomik kurumlar olmak üzere kurumlara odaklanan ampirik araştırmalarda önemli bir artışa neden olmuştur. Artık hem siyasi hem de ekonomik kurumların ölçülebildiği çeşitli alternatif veriler mevcuttur. Bu geniş alandaki veri kaynaklarını (siyasi kurumlar, ekonomik kurumlar ve demografik özellikler) ekonomik sonuçlarla ilgili kapsamlı verilerle birleştirmek, daha önce yalnızca tarihsel olarak veya yüzeysel olarak tartışılan konuyu artık ampirik olarak ele alınabilecek soru türlerinde önemli bir genişlemeye olanak sağlamıştır.

2. KURUMLARIN ÖLÇÜLMESİ VE İLGİLİ LİTERATÜR

Günümüzde kurumların ekonomik büyüme üzerindeki etkisi hakkında bir teori oluşturmak çok mümkün görünmemektedir. "Formel ve Enformel Kurumlar" terimi, 1990 yılında North'un çalışmasından beri bilinmektedir. Buna rağmen, kurumlar hakkında yapılan ampirik çalışmalar ve ölçümler genellikle formel kurumları şekillendiren faktörler üzerinden yapılmıştır. Çünkü değerler, normlar, ahlak, tutumlar, alışkanlıklar ve davranış kuralları gibi belirleyiciler kolayca ölçülemezdir.

Bu bölümde, ağırlıklı olarak formel kurumların ölçümünü yapan önemli kuruluşlar değerlendirilecektir. Takip eden kısımda konu hakkında günümüze kadar yapılan teorik ve ampirik çalışmalara yer verilecektir.

2.1. Kurumlar ile İlgili Ölçüm Yapan Kuruluşlar

1990'lı yıllardan itibaren kurumlara duyulan ilginin artması ile birlikte pek çok kuruluş ülkelerdeki kurumların seviyesi ile ilgili kapsamlı analizler yapmaya ya da var olan analizlerini geliştirmeye başlamıştır. Tablo 2'de kurumlar ile ilgili değişkenleri derleyen belli başlı veri kaynakları sunulmuştur.

Tablo 2: Kurumlar ile İlgili Başlıca Veri Setleri

Veri	Başlangıç Yılı – Veri Yayınlama Aralığı	Çalışma Alanları	Kapsadığı Ülke Sayısı
I. Politik Kurumlar			
The Center for Systemic Peace - Polity IV	1800 yılından itibaren – Yıllık	(1) Kurumsallaşmış demokrasi, (2) Kurumsallaşmış otokrasi, (3) Rejim dayanıklılığı.	167
Freedom House - Dünyada Özgürlük Endeksi	1955 yılından itibaren – Yıllık	(1) Siyasi haklar (seçim süreçleri, siyasi katılım ve çoğulculuk, hükümetin işleyişi), (2) Sivil özgürlükler (ifade ve inanç özgürlüğü, örgütlenme hakkı, hukukun üstünlüğü, kişisel özerklik ve bireysel haklar).	195
II. Ekonomik Kurumlar			
Fraser Institute - Dünyanın Ekonomik Özgürlüğü Endeksi	1970 yılından itibaren – Yıllık	(1) Hukuki yapı ile mülkiyet hakları, (2) Güçlü paraya erişim, (3) Uluslararası ticaret serbestisi, (4) Devletin faaliyet alanının genişliği, (5) Kredi, işgücü ve iş âlemi konusunda yasal düzenlemeler.	141
Heritage Foundation - Ekonomik Özgürlük Endeksi	1994 yılından itibaren – Yıllık	(1) Mülkiyet Hakları, (2) Hukuksal Etkinlik, (3) Hükümetin Bütünlüğü, (4) Vergi Yüğü, (5) Kamu Harcamaları, (6) Mali Sağlık, (7) İş Özgürlüğü, (8) Emek Özgürlüğü, (9) Parasal Özgürlük, (10) Ticaret Özgürlüğü, (11) Yatırım Özgürlüğü, (12) Finansal Özgürlük.	161
The PRS Group - Uluslararası Ülke Risk Endeksi	1984 yılından itibaren – Yıllık	(1) Ekonomik risk, (2) Politik risk ve (3) Finansal Risk.	140
World Bank - Dünya Çapında Yönetişim Göstergeleri	1964 yılından itibaren - 2002'den itibaren yıllık	(1) İfade özgürlüğü ve hesap verebilirlik, (2) Siyasi istikrar ve şiddetsizlik, (3) Hükümet etkinliği, (4) İdari kalite, (5) Hukukun üstünlüğü, (6) Yolsuzluğun kontrolü.	213

Kaynak: Lam, 2010: 15

2.2. Kurumlar ile İlgili Teorik ve Ampirik Literatür

Ekonomik kurumların uzun vadeli ekonomik performansın belirleyicileri olarak öneme ilişkin çağdaş araştırmalar büyük ölçüde Douglass North ve diğer bazı iktisatçıların çalışmalarıyla ilişkilendirilmektedir.

1980'ler ve 1990'lardaki diğer araştırmalar, North'un kurumların önemine yaptığı vurguyu desteklemiştir. Örneğin De Soto (1989), AGÜ ve GOÜ'lerdeki ekonomik büyümenin, aşırı düzenlemeler ve bürokrasi tarafından engellendiğini ve işlem maliyetlerinin yüksekliği basit girişimci faaliyetlerin gerçekleşmesini bile engellediğini savunmuştur. De Soto (2000), fakir ülkelerin, mülkiyet hakları sistemi gibi piyasa ekonomilerinin temellerinden yoksun olduklarını, 19. yüzyılda zengin ülkelerin ise açık bir mülkiyet hakları sistemine sahip olması nedeniyle geliştiğini öne sürmüştür. Böylesine açık kurumsal temellerin olmaması, fakir ülkelerdeki bireylerin kayıt dışı ya da hukuk dışı mülkiyet varlıklarını daha üretken bir ekonomik faaliyette kullanmasını engellediğini savunmuştur. Rosenberg (1994: 133) bu görüşü, Batı'daki ekonomik kalkınmanın denemeyle başarılı olan, yavaş ve aşamalı bir süreç olduğu iddiasıyla desteklemektedir. Ayrıca Rosenberg (1994)'e göre "Sistemin temel unsurları, deneme için gerekli olan otoritenin ve kaynakların geniş bir şekilde yayılması, deneme üzerinde politik ve dini kısıtlamaların olmaması ve başarı için ödülleri birleştiren teşvikler" olarak nitelendirilmiştir. Bu bağlamda firmaların önemi, sözleşme (Coase, 1937; 1960; Williamson, 1985) ve fiyat sistemi (Hayek, 1945) ile ilgili araştırmalar, kurumların ekonomik büyüme için neden önemli, belki de en önemli faktör olduğunu açıklayan geniş bir çalışma grubunun oluşmasına yol açmış ve literatür hızla gelişmiştir.

2000'li yılların başlarında iktisatçılar, kurumların makroekonomik performans üzerindeki önemini ampirik olarak incelemeye başlamışlardır. Bu araştırma alanındaki iki önemli makale 2001 ve 2002 yıllarında Acemoğlu, Johnson ve Robinson tarafından yazılmıştır. Bu çalışmalar, ampirik makroekonomi alanında en çok atıf alan ve ilgi duyulan çalışmaların başında gelmektedir. Dolayısıyla bu ilgi, kurumları karşılaştırmalı politik ekonomi alanının temel bir araştırma alanı olarak ele alınmasını sağlamıştır. Polity III veri setinden faydalanarak hazırladıkları çalışmalarında Acemoğlu vd. (2001; 2002), mevcut koşulların Avrupa kolonilerindeki kurumların kurulmasını nasıl sağladığını ve kurumların bu eski sömürgelerde uzun vadeli büyümeyi nasıl etkilediğini araştırmıştır. Her iki çalışma da, hastalık ortamı ve iklim gibi coğrafi faktörlerin bugünkü ekonomik performansı doğrudan etkilediğini iddia eden Jeffrey Sachs (2003)'in argümanı ile çelişmektedir. Bunun yerine Acemoğlu vd. (2001) doğal koşullardan etkilenmiş olabilecek mülkiyet hakları gibi ekonomik kurumların aslında bugünkü ekonomik performansın temel belirleyicileri olduğunu savunmuştur.

Acemoğlu vd. (2001), yaptıkları çalışmada ekonomik kurumlar için bir araç olarak sömürge yerleşimcilerin ölüm oranını kullanmıştır. Yazarlar, mevcut ekonomik performansı kolonizasyon döneminden başlayarak günümüze kadar izlemiştir. Yazarlara göre mevcut ekonomik performans, mevcut formel kurumlara bağlıdır. Mevcut formel kurumların kalitesi ise ilk oluşturulan kurumların kalitesine bağlıdır. Bu nedenle geçmişte büyümeyi

engelleyen formel kurumlara sahip olan bir ülke, günümüzde hala büyümeyi engelleyen formel kurumlara sahip demektir. Ancak ilk oluşturulan kurumların kalitesi, sömürgeleştirme stratejisine bağlıdır. Batı Avrupalılar yerleştikleri bölgelerde, Avrupa kurumlarını kopyalamış, mülkiyet haklarına vurgu yapmış ve devlet gücünü kısıtlamışlardır. Acemoğlu vd. (2001)'e göre Avrupalıların yerleşemediği alanlarda kaynakları sömürmeye yardımcı olan ancak mülkiyeti korumayan veya hükümeti kısıtlamayan dışlayıcı kurumlar kurulmuştur. Avrupalıların sömürgelere yerleşip yerleşmeyecekleri, hayatta kalma olasılıklarına bağlıdır. Yazarlar, eski Avrupa sömürgelerindeki asker, piskopos ve denizcilerin ölüm oranlarına ilişkin kayıtları kullanmışlar ve daha sonra bu verileri mevcut durumu açıklamada bir araç olarak dikkate almışlardır. Bu verileri kullanmalarının nedeni, 17. ve 19. yüzyıllardaki yerleşimci ölümlerinin kurumlar dışındaki mevcut ekonomik performans üzerinde hiçbir etkisi olmamasıdır.

Her iki çalışma sömürge araçları, ölüm oranları ve nüfus yoğunluğunun günümüz kurumlarının iyi birer tahmin edicileri olduğunu ve mülkiyet haklarının gücü ile mevcut ekonomik performans arasında güçlü bir nedensel ilişki olduğunu göstermiştir. Bu çalışmalar, kurumsal faktörlerin hastalık ortamı gibi mevcut coğrafi faktörleri dikkate alarak ekonomik performans üzerinde doğrudan etkisi bulunmadığını göstermiştir. Dahası bu çalışmalarda, ekonomik kurumların çoğu zaman, kolayca değişmesi zor olabilecek derin tarihsel köklere sahip oldukları da ifade edilmektedir.

Geçtiğimiz yirmi yıl boyunca, Diamond (1997), Sachs (1998) ile başlayıp, Acemoğlu vd. (2001, 2002)'un çalışmaları ile oldukça dikkat çekici bir hal alan coğrafya konusuna, kalkınma ekonomisi alanında artan bir vurgu yapılmıştır. Coğrafyanın büyümeyi etkilemede bir rol oynadığı genel olarak kabul görmektedir. Ancak ne kadar önemli olduğu bir tartışma konusudur. Örneğin Rodrik vd. (2004)'e göre üç ana başlık büyümeyi etkilemektedir. Bunlar coğrafya, ticaret ve kurumlardır. Her üçü de büyümenin önemli belirleyicileri olsa da, etkileşim ve göreceli etki ile ilgili tartışmalar halen devam etmektedir. Coğrafi faktörler, ulusal sınırlar haricinde, dışsaldır. Bu nedenle, “Coğrafya Okulu”nun, bu etkiyi kanıtlaması daha kolaydır. “Ticareti savunanlar ve Kurumsal iktisatçılar, tercih ettikleri determinant için nedensellik göstermek zorunda oldukları ve aynı zamanda büyümeyi etkileyen kanalları saptamaları gerektiğinden, bu ilişkiyi saptamaları çok daha zor olmaktadır” (Rodrik vd., 2004: 134).

Chang (2007) ise iyi yönetim ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi teorik olarak incelemiştir. Çalışmanın bulguları, ekonomik büyümenin iyi kurumlara daha fazla ihtiyaç duyduğunu (örneğin, daha fazla kontrol ve dengeye sahip siyasi kurumlar gibi) ortaya koymuştur. Bunun nedeni, kurumların, ancak belirli bir ekonomik refah seviyesine ulaşıldıktan sonra işleyebilmesidir. Dolayısıyla kurumların ekonomik kalkınma için bir ön koşula sahip olmaları beklenir. Bir dizi tarihsel kanıt, ekonomisinde kurumların çoğuna sahip olan zengin ülkelerin, belirli bir ekonomik refah seviyesine ulaştıktan sonra değil ekonomik kalkınmaya varmadan önce, hukukun üstünlüğü, özel mülkiyet hakkı ve demokrasi gibi kurumları kalkınma için bir ön koşul olarak kabul ettiklerini göstermektedir.

Khan (2009) ise AGÜ ve GOÜ'lerin karşılaştığı sorunların başında siyasi parçalanmanın geldiğini belirtmiştir. Yazar, siyasi istikrarı sağlamak için bu parçalanmanın nasıl üstesinden gelineceğinin de tam olarak biliniyor olmadığını iddia etmiştir. Sorunlar, demokratik hesap verebilirlik kavramının ötesine geçmektedir. Çünkü demokratik hesap verebilirlik kolayca ulaşılabilecek bir şey değildir. Khan (2012), serbest piyasa ekonomisini savunanlara göre pazarları daha verimli kılan iyi yönetim uygulamalarının üstünlüğünü sorgulamaktadır. Khan (2012), iyi yönetim verileri ampirik olarak incelendiğinde, yönetim ve büyüme arasındaki nedensel bağlantının varsayılmasının hatalı olduğunu, çünkü göstergelerin açıkladığı durumun ekonomik büyüme performansı değil artan gelir olduğunu belirtmiştir. Khan (2012), AGÜ ve GOÜ'lerin iyi bir yönetim kurumunu etkin bir şekilde uygulayabilmeleri için büyük miktarda ekonomik kaynağa ihtiyaç duyduğunu savunmuştur. Özel mülkiyet haklarının GÜ'lerdeki varlığı, tüm üretken sektörlerinin kayda değer düzeyde teknolojik ilerleme elde etmesi sonucu meydana gelmiştir.

Benzer şekilde Fadakinte (2013), sivil özgürlük göstergeleri, hukukun üstünlüğü ve mülkiyet hakkı gibi yönetim göstergelerini 1999-2012 döneminde Nijerya için kullanmıştır. Bulgular, sivil özgürlüğün ekonomik büyüme ile güçlü bir şekilde ilişkili olduğunu ortaya çıkarmıştır. Omoteso ve Mobolaji (2014) ise 2002 - 2009 dönemi için yönetim endekslerinin özellikle de yolsuzluğun kontrolünün ekonomik büyüme üzerindeki etkisini inceleme konusu yapmıştır. Çalışmanın bulgularına göre, siyasi istikrar ve idari kalite endeksleri, bölgedeki ekonomik büyümeyi önemli ölçüde olumlu etkilerken, hükümet etkinliği ise bölgedeki ekonomik büyümeyi olumsuz etkilemektedir. Bölgedeki bazı yolsuzlukla mücadele politikalarına rağmen, yolsuzluğun kontrolünün ekonomik büyümeye etkisi çok açık değildir. Çalışma aynı zamanda hesap verebilirlik uygulamalarının ve hukuk devleti göstergelerinin bölgedeki ekonomik büyümeyi daha olumlu yönde etkilediğini de ortaya koymuştur.

Çalışmanın İkinci Bölümünde yer alan teorik ve ampirik literatürden elde edilen genel bulgulardan da görüldüğü üzere, kurumlar ve ekonomik büyüme ilişkisi ile ilgili evrensel bir doğrudan bahsetmek mümkün görünmemektedir. Bu farklılaşmayı meydana getiren ise ele alınan ülke, dönem ve değişkenlerin fazlalığıdır. Çalışmanın takip eden kısmında, literatürde son zamanlarda sıklıkla kullanılarak kurumları ölçmedeki en önemli veri setlerinden biri haline gelen Dünya Çapında Yönetişim Göstergeleri (WGI)'dan derlenen kurumsal değişkenler yardımı ile ülkelerdeki kurumlar ve ekonomik büyüme ilişkisi analiz edilecektir. Bu yolla, özellikle Türkçe literatürdeki boşluk doldurulmaya çalışılacaktır. Tablo 3'te kurumlar ve ekonomik büyüme ile ilgili ampirik literatür, özet bir şekilde sunulmuştur.

Tablo 3: Kurumlar ile Ekonomik Büyüme İlişkisi Hakkında Literatür

Yazar Adı ve Yayın Yılı	Ülkeler ve Kapsadığı Dönem	Yöntem ve Veri Seti	Bulgular
La Porta vd. (1999)	152 Seçilmiş Ülke (1975-1996)	Panel EKK Yöntemi - EFW, ICRG	Devlet performansı ile bireylerin geliri arasında pozitif bir ilişkinin mevcut olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.
Campos ve Nuggets (1999)	Latin Amerika ve Doğu Asya Ülkeleri (1982-1995)	Panel EKK Yöntemi - CRG	Yönetişimin kurumsal özelliklerinden yöneticilerin hesap verebilirliği dışındakiler, ekonomik büyümede artışa neden olmaktadır.
Ades ve Tella (1999)	Hindistan (1980-1992)	EKK ve İki Aşamalı EKK Yöntemi - FIW	Müdahaleci endüstriyel büyüme politikalarının en büyük yolsuzluk kaynağı olduğunu ortaya koymaktadır.
Rodrik vd. (2004)	137 Seçilmiş Ülke (1995-2002)	Panel EKK ve IV Yöntemi - WGI	AGÜ'lerin iyi yönetimdeki varsayımın tersini gösterdiğini ve bazı durumlarda bu düzenlemelerin etkisinin bulunmadığını ya da kötü bilgilendirildiğini belirtmişlerdir.
Feng (2005)	Doğu Asya Ülkeleri (1960-1998)	Panel EKK Yöntemi -FIW ve ICRG	Doğu Asya ülkelerinin başarısının ardında güvenilir hükümet taahhütlerin ve uygun hükümet politikaların bir kombinasyonu olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Ronconi (2012)	Latin Amerika Ülkeleri (1985-2009)	Panel EKK Yöntemi	Siyasal özgürlükteki iyileşmenin büyüme oranını iki katına çıkardığı ve sivil özgürlüklerle ekonomik büyümenin yüksek oranda pozitif ilişkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Chansukree (2012)	Doğu Asya ve Latin Amerika Ülkeleri (1990-2009)	GMM Yöntemi - WGI	Kişi başına düşen GSYH'deki artışı önemli ölçüde etkileyen kurumsal faktörün hukuk devleti olduğu tespit edilmiştir.
Fadakinte (2013)	Nijerya (1999-2012)	WGI	Sivil özgürlüğün ekonomik büyüme ile pozitif bir şekilde ilişkili olduğu ortaya koyulmuştur.
Autio ve Fu (2015)	18 Asya-Pasifik Ülkesi	Panel EKK Yöntemi - FIW	Sivil özgürlüklerin, ekonomik büyüme üzerinde önemli ve pozitif etkilere sahip olduğu görülmüştür.
Ftoreková ve Mádr (2017)	Balkan Ülkeleri (2000-2015)	GMM Yöntemi - WGI ve EFW	Hukuk devletinin iyileştirilmesi, büyüme üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etki göstermemektedir.

3. DİNAMİK PANEL VERİ ANALİZLERİ

Çalışmada, 23 AGÜ, 63 GOÜ ve 48 GÜ'yi kapsayacak şekilde panel veri analizlerine yer verilecektir. Bu çalışma aşağıdaki sorulara cevap vermeyi amaçlamaktadır:

- Kurumlar, ülkelerde ekonomik büyüme için önemli midir?
- Ülkelerde büyüme için önemli olan kurumsal özellikler nelerdir?

Bu çalışmada, iki aşamalı sistem Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi (Two-Stage System Generalized Methods of Moments-TSGMM) ile panel veri analizleri yapılmıştır. Ekonometrik analizlerde kullanılan tüm değişkenler için, verilerine eksiksiz bir şekilde ulaşılabilen 23 AGÜ, 63 GOÜ ve 48 GÜ seçilmiş ve çalışmanın dönemi olarak 2002-2018 arası

dikkate alınmıştır. Veriler Dünya Bankası (DB) Kalkınma Göstergelerinden ve WGI'dan elde edilmiştir. DB, 2002 yılına kadar WGI göstergelerini iki yılda bir yayınlamıştır. Bu tarihten itibaren ise her yıl düzenli bir şekilde veriler kamuoyuna sunulmuştur. Bu nedenle çalışmanın başlangıç yılı 2002 olarak alınmıştır. Modeller Stata – 14 programı yardımı ile tahmin edilmiştir.

Kurumların kalitesini ölçmek için, WGI veri setinden büyümeyi etkileyen ve kurum tanımına uyan göstergeler kullanılmıştır. Bu göstergeleri ifade özgürlüğü ve hesap verebilirlik (VA), hükümet etkinliği (GE), idari kalite (RQ), hukukun üstünlüğü (RL), siyasi istikrar ve şiddetsizlik (PS) ve yolsuzluğun kontrolü (CC) şeklinde sıralamak mümkündür.

Bunun dışında ekonomik büyümenin önemli belirleyicileri olarak, literatürde sıklıkla ele alınan, diğer açıklayıcı değişkenlere de yer verilmiştir. Bunlar ise gayri safi sermaye birikimi (FIX), hükümet harcamaları (GOV), ticari açıklık (TRD) ve enflasyon (INF)'dur. Bağımlı değişken olarak kişi başı gayri safi yurtiçi hâsıla (GSYH)'daki artış oranı (GDP) alınmıştır.

3.1. Yöntem

Uygun tahmin yönteminin seçimi, sağlam tahminlerin gerçekleştirilmesi için çok önemli bir konudur. Bu çalışmada kurumların ülkelerde ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini incelemek için panel veri analiz yöntemi kullanılmaktadır. Panel veri analiz yöntemleri, daha güvenilir, geçerli ve sağlam çıkarımlar sağladığı için verimli analitik yöntemler olarak kabul edilirler.

Çalışmada, kullanılacak olan Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi (GMM) yöntemi, Arellano & Bond (1991), Arellano & Bover (1995) ve Blundell & Bond (1998) tarafından EKK yöntemindeki zayıflıkları gidermek için ortaya konulmuştur. GMM yöntemi şu durumlar mevcut olduğunda uygulanabilmektedirler (Roodman, 2009: 86):

- “küçük T, büyük N” panelleri (zaman boyutunun kısa ve kesit sayısının fazla olduğu paneller) için tasarlanmış genel tahminçilerdir.
- Doğrusal bir fonksiyonel ilişki mevcut olmalıdır.
- Kendi geçmiş gerçekleştirmelerine bağlı olarak dinamik olan bir bağımlı değişken var olmalıdır.
- Kesin olarak dışsal olduğu söylenemeyecek bağımsız değişkenler olmaları, yani hatalarının geçmişteki ve mevcut gerçekleştirmeleriyle ilişkili olmaları gerekir.
- Sabit kesitlere ait heterojenlik olmalıdır.
- Kesitler arasında heteroskedastisite ve otokorelasyon olmamalıdır. Ancak bu durum kesitlerde olmalıdır.

Arellano-Bond Tahmini'nde, modelin genellikle birinci farkı alınarak başlanılır ve genelleştirilmiş momentler yöntemini (GMM) kullanılır (Hansen, 2008). Buna “fark GMM” denmektedir. Arellano – Bover / Blundell-Bond tahminçisi, değişkenlerin birinci farklılık-

larının sabit etkilerle ilişkisiz olduğuna dair ek bir varsayımda bulunarak Arellano-Bond'u güçlendirir. Bu, daha fazla enstrümanın kullanılmasına izin vermektedir ve tahminin etkinliğini önemli ölçüde artırabilmektedir. Orijinal denklem ve dönüştürülmüş sistem olan iki eşitlikten oluşan bir sistem oluşturulmaktadır ve buna "sistem GMM" adı verilmektedir.

Aşağıda temel bir dinamik regresyon denklemi verilmiştir:

$$y_{it} - y_{it-1} = (a - 1)y_{it-1} + X'_{it}\beta + \mu_i + \gamma_i + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Denklemden y reel kişi başı GSYH'yi, X farkı alınmış kişi başı GSYH dışındaki açıklayıcı değişkenleri, μ_i gözlemlenemeyen kesit etkilerini, γ_i gözlemlenemeyen zamana bağlı etkileri, ε hata terimini, i ve t ise sırası ile ülke ve zamanı temsil etmektedir. Eşitlik (1) aşağıdaki şekilde de yazılabilmektedir:

$$y_{it} = ay_{it-1} + X'_{it}\beta + \mu_i + \gamma_i + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

Böylece gözlemlenemeyen kesit etkiler ortadan kaldırılmış olmaktadır. Eşitlik (2)'nin farkını aldığımızda ise denklem şu şekilde formüle edilebilir:

$$\Delta y_{it} = a\Delta y_{it-1} + \Delta X'_{it}\beta + \Delta\mu_i + \Delta\gamma_i + \Delta\varepsilon_{it} \quad (3)$$

Araç değişkenleri kapsayan bu yöntemde model içindeki araçların ilk olarak açıklayıcı değişkenlerin muhtemel içselliğini ve ikinci olarak da yeni hata teriminin oluşturulmasından kaynaklanan sorunu ele alması gerekir. Bu yöntemde hata terimi şu şekilde yazılabilmektedir:

$$\Delta\varepsilon_{it} = \varepsilon_{it} - \varepsilon_{it-1} \quad (4)$$

(3)'no.lu eşitlik gecikmeli bağımlı değişkenle ilişkilidir. Gecikmeli bağımlı değişken ise şu şekilde yazılabilir:

$$\Delta y_{it-1} = y_{it-1} - y_{it-2} \quad (5)$$

GMM dinamik panel veri tahmincisi, hata teriminin (ε)seri olarak ilişkilendirilmediği ve açıklayıcı değişkenlerin (X) zayıf şekilde dışsal olduğu varsayımları altında (yani açıklayıcı değişkenlerin hata teriminin gelecekteki gerçekleştirmelerine ortogonal olduğu varsayıldığında) aşağıdaki moment koşullarını kullanmaktadır:

$$E[y_{it-s}\Delta\varepsilon_{it}] = 0 \text{ tümü için } s \geq 2, t = 3, \dots, T \quad (6)$$

$$E[X_{it-s}\Delta\varepsilon_{it}] = 0 \text{ tümü için } s \geq 2, t = 3, \dots, T \quad (7)$$

Bu nedenle en az iki kere gecikmeli açıklayıcı değişken seviyeleri, denklemin araçları olacaktır. Bu moment koşullarına dayanan GMM tahmincisi, fark tahmincisi (veya fark GMM) olarak bilinmektedir.

Bununla birlikte, fark tahmin denkleminde kavramsal ve istatistiksel eksiklikler vardır. Alonso-Borrego & Arellano (1999) ile Blundell & Bond (1998), açıklayıcı değişkenlerin kalıcı olduğu, modelde var olan gecikmeli değişkenlerin sayıca çok olduğu ve kesitlere özgü heterojeniteye ait varyansın, hata terimine ait varyansa olan oranının büyük olduğu durumlarda fark

GMM tahmincisinin yetersiz kaldığını belirtmektedirler. Bu durumda asimptotik olarak katsayıların varyansı artmakta ve küçük örneklemede, zayıf araçlar yanlı katsayılar üretebilmektedir.

Fark GMM tahmincisi ile ilişkili potansiyel önyargıları ve hassasiyeti azaltmak için, seviyesindeki regresyonu farkındaki regresyonla birleştiren yeni bir tahminci Arellano & Bover (1995) ile Blundell & Bond (1998) tarafından önerilmiştir. Bu yöntem, fark GMM yönteminden daha üstün olduğu kabul edilmektedir. Bond vd. (2001), GMM yöntemini çalışmalarında büyüme modelini tahmin etmek için uygulamaktadırlar. Yazarlar yöntemin, gözlemlenmemiş kesit heterojenitesini, ölçüm hatasını ve sıklıkla büyüme tahminini etkileyen potansiyel endojenliği düzeltebileceğini savunmaktadırlar.

Sistem GMM yöntemi, bir sistemde birinci farklarda ve seviyelerde ifade edilen ilgili regresyonları birleştirmektedir. Yöntem, gözlemlenmemiş kesit etkilerini ve ihmal edilen değişken yanlılığını ve ölçüm hatasının zamanla değişmeyen bileşenini kontrol etmektedir. Ayrıca, açıklayıcı değişkenlerin içsel yanlılığını (zamanla değişen bileşen) düzeltmektedir. Farkı alınmış denklemler için araçlar, en az iki kere gecikmeli açıklayıcı değişkenlerin değerlerinden (seviyelerinden) elde edilir. Seviye denklemleri için araçlar, değişkenin farkından çıkarılır. Bir sistem GMM'inde iki denklemin tahmin edilmesi, fark GMM tahmincisi ile ilişkili potansiyel önyargı ve yanlılığı azaltmaktadır (Arellano & Bover, (1995), Blundell & Bond (1998)).

Bu yöntemde, farkında yer alan araçlar aynı kalırken, seviyesindeki araçlara karşılık gelen değişkenlerin gecikmeli farkları alınacaktır. Kısaca, bu değişkenlerin farkları, açıklayıcı değişkenlerin seviyeleri ile kesit etki arasındaki olası korelasyona rağmen, Denklem 2'deki kesit etki ile ilişkilendirilmemelidir. Bu varsayım, aşağıdaki durağanlık özelliğinden kaynaklanmaktadır:

$$E[y_{it+p}\mu_i] = E[y_{it+s}\mu_i] = E[X_{it+p}\mu_i] = E[X_{it+s}\mu_i] \text{ tüm } p \text{ ve } s' \text{ ler için} \quad (8)$$

Bu nedenle, sistemin ikinci kısmı için ek moment koşulları şu şekildedir (seviyesinde):

$$E[\Delta y_{it-s}(\mu_i + \varepsilon_{it})] = 0 \quad s = 1 \text{ için} \quad (9)$$

$$E[\Delta X_{it-s}(\mu_i + \varepsilon_{it})] = 0 \quad s = 1 \text{ için} \quad (10)$$

Böylece eşitlik (6), (7), (9) ve (10)'da olduğu gibi moment koşulları kullanılmaktadır. Bu yolla tutarlı ve verimli tahmin edicilerin üretilmesi için sistem GMM prosedürü uygulanmaktadır.

GMM tahmincisinin tutarlılığı, uygulanacak testlerin geçerliliğine bağlıdır. Hata terimlerinin kendine özgü kısıtları, serilerin korelasyon derecesine bakarak incelenebilmektedir. Arellano & Bond (1991), Arellano & Bover (1995) ve Blundell & Bond (1998) tarafından önerildiği gibi, iki spesifikasyon testi kullanılmaktadır. İlk grupta, Sargan testi (Sargan, 1958) ve Hansen test (Hansen, 1982) istatistikleri yer almaktadır. Bu testler değişkenlerin genel geçerliliğini test etmektedir. Bu testin genel varsayımı, grup olarak tüm değişkenlerin dışsal olduğu şeklindedir ($H_0 = red$). İkinci test, farklı denklemlerin hata terimlerinin, özellikle ikinci dereceden ilişkili olmadığını belirten boş hipotezi incelemektedir (AR2). Uygu-

lamada, AR2 yakından izlenir ve hipotez reddedilmemelidir. Bu arada, kısıtlar AR1 testine göre seri olarak ilişkili olduğundan AR1 reddedilmelidir.

Bu çalışmada değişkenler için bir araç olarak AGÜ ve GOÜ'lerde bağımlı değişkenin birinci gecikmesi, GÜ'lerde bir ve ikinci gecikmesi modele eklenmiştir. Bu ekleme, tartışmalı içsel yanlılığı ortadan kaldırmak için sistem GMM yönteminde önemli bir varsayımdır. Man-kiw vd., (1992) ile Hall & Jones (1999)'a benzer bir şekilde aşağıdaki ampirik modeli kullanılarak, farklı kurumların ekonomik büyüme üzerindeki etkileri tahmin edilecektir. İlk modelde yönetim göstergeleri kullanılmadan bağımsız değişkenlerin büyüme üzerindeki etkisi incelenecektir. Takip eden modellerde her bir yönetim göstergesi ayrı ayrı modele dâhil edilmiştir.

$$\Delta GDP_{it} = \sigma_0 + \Delta GDP_{it-1} + \beta_3 FIX_{it} + \beta_4 TRD_{it} + \beta_5 INF_{it} + \beta_6 POP_{it} + \beta_7 GOV_{it} + \varepsilon_{it} \quad (11)$$

$$\Delta GDP_{it} = \sigma_0 + \Delta GDP_{it-1} + \beta_3 FIX_{it} + \beta_4 TRD_{it} + \beta_5 INF_{it} + \beta_6 POP_{it} + \beta_7 GOV_{it} + \theta_2 VAPR_{it} + \varepsilon_{it} \quad (12)$$

$$\Delta GDP_{it} = \sigma_0 + \Delta GDP_{it-1} + \beta_3 FIX_{it} + \beta_4 TRD_{it} + \beta_5 INF_{it} + \beta_6 POP_{it} + \beta_7 GOV_{it} + \theta_2 PSPR_{it} + \varepsilon_{it} \quad (13)$$

$$\Delta GDP_{it} = \sigma_0 + \Delta GDP_{it-1} + \beta_3 FIX_{it} + \beta_4 TRD_{it} + \beta_5 INF_{it} + \beta_6 POP_{it} + \beta_7 GOV_{it} + \theta_2 GEPR_{it} + \varepsilon_{it} \quad (14)$$

$$\Delta GDP_{it} = \sigma_0 + \Delta GDP_{it-1} + \beta_3 FIX_{it} + \beta_4 TRD_{it} + \beta_5 INF_{it} + \beta_6 POP_{it} + \beta_7 GOV_{it} + \theta_2 RQPR_{it} + \varepsilon_{it} \quad (15)$$

$$\Delta GDP_{it} = \sigma_0 + \Delta GDP_{it-1} + \beta_3 FIX_{it} + \beta_4 TRD_{it} + \beta_5 INF_{it} + \beta_6 POP_{it} + \beta_7 GOV_{it} + \theta_2 RLPR_{it} + \varepsilon_{it} \quad (16)$$

$$\Delta GDP_{it} = \sigma_0 + \Delta GDP_{it-1} + \beta_3 FIX_{it} + \beta_4 TRD_{it} + \beta_5 INF_{it} + \beta_6 POP_{it} + \beta_7 GOV_{it} + \theta_2 CCPR_{it} + \varepsilon_{it} \quad (17)$$

3.2. Ampirik Bulgular

Çalışmanın bu kısmında 23 AGÜ, 63 GOÜ ve 48 GÜ'ye ait veriler TSGMM yöntemi ile analiz edilecektir. Ardından elde edilen bulgular değerlendirilecektir.

3.2.1. Azgelişmiş Ülkeler İçin Tahmin Sonuçları

Ele alınan 23AGÜ'nün TSGMM yöntemi ile gerçekleştirilen analiz sonuçları Tablo 4'te sunulmuştur. Elde edilen katsayılar yorumlanmadan önce, modelde otokorelasyon sorunu olup olmadığı, kullanılan araç değişkenlerin geçerli olup olmadığı ve modelin genel olarak anlamlı olup olmadığına bakılacaktır. Tabloda yer alan otokorelasyon testi sonuçlarına göre AGÜ'ler için tüm modellerde birinci dereceden otokorelasyon (AR1) varken, ikinci dereceden otokorelasyon (AR2) mevcut değildir. Dolayısıyla çalışmada uygulanan modellerin tümünde otokorelasyon sorunu içermediği kanaatine varılmıştır.

Çalışmadan elde edilen Hansen testi bulgularına göre modellerde aşırı tanımlama kısıtlamaları vardır. Hansen test istatistiği sonuçları modellerde kullanılan araç değişkenlerin geçerli olduğunu göstermektedir. Ayrıca tüm modellerde uygulanan Sargan test sonuçlarına göre de H_0 reddedilmektedir. Elde edilen bu sonuç aşırı tanımlama kısıtlamalarının modellerde geçerli olduğuna işaret etmektedir. Elde edilen Wald istatistiği sonucuna göre, modellerin tümü genel olarak anlamlıdır.

Kurumların ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin, düşük gelir grubunda olan ülkeler için olumlu olduğu görülmektedir. Kurumlara ait sonuçlar genel olarak değerlendirildiğinde,

elde edilen bulgulara göre AGÜ'lerde, hükümet etkinliği ile idari kalitenin ekonomik büyüme için daha önemli olduğu görülmektedir. İfade özgürlüğü ve hesap verebilirlik ile hukukun üstünlüğü göstergeleri de pozitif ve anlamlı bir şekilde büyümeyi etkilemekle birlikte ağırlıkları daha azdır. Bununla birlikte, GOÜ'lerde siyasi istikrar ve şiddetsizlik ekonomik büyümeyi en az etkileyen değişken olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Kurumların tümünün ekonomik büyümeyle olan etkisinin de pozitif ve anlamlı olduğu görülmektedir. Görüldüğü üzere, tüm kurumsal kalite ölçütleri AGÜ'lerde ekonomik büyümeye önemli ölçüde katkıda bulunmaktadır.

Tablo 4: Azgelişmiş Ülkelere Ait Analiz Sonuçları

Değişkenler	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)
L.GDP	0.205* (0.034)	0.381* (0.086)	0.266* (0.061)	0.205* (0.040)	0.299* (0.085)	0.341* (0.093)	0.283* (0.061)
GOV	-0.085* (0.017)	-0.145* (0.016)	-0.146* (0.013)	-0.098* (0.014)	-0.140* (0.017)	-0.127* (0.017)	-0.125* (0.022)
TRD	0.031* (0.002)	0.033* (0.001)	0.037* (0.002)	0.029* (0.002)	0.035* (0.002)	0.034* (0.002)	0.030** (0.002)
INF	-0.012** (0.006)	-0.022* (0.004)	-0.026* (0.008)	-0.015 (0.009)	-0.014 (0.008)	-0.022** (0.009)	-0.016** (0.008)
FIX	0.043* (0.006)	0.033* (0.010)	0.012 (0.007)	0.042* (0.009)	0.024** (0.011)	0.023* (0.007)	0.039* (0.008)
CC		0.030* (0.006)					
GE			0.056* (0.007)				
PS				0.013* (0.004)			
RQ					0.031* (0.010)		
RL						0.026* (0.007)	
VA							0.021** (0.009)
Gözlem S.	368	368	368	368	368	368	368
Ülke S.	23	23	23	23	23	23	23
χ^2	6083	2586	2577	1557	2835	1453	2439
Sargan T.	122.6	122.2	122.6	121.9	121.8	120.8	123.1
Hansen T.	18.86	15.70	16.61	19.89	15.54	16.64	16.85
AR1	-2.294**	-3.107*	-2.601*	-2.287**	-2.655*	-2.732*	-2.377*
AR2	0.105	0.548	0.293	0.104	0.399	0.512	0.349

Not: *, ** sırasıyla %1, %5 anlamlılık düzeyini göstermektedir. Parantez içindeki değerler standart hataları vermektedir.

3.2.1. Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Tahmin Sonuçları

Ele alınan 63 GOÜ'nün TSGMM yöntemi ile gerçekleştirilen analiz sonuçları Tablo 5'te verilmiştir. Tablolarda yer alan otokorelasyon testi sonuçları modellerde 1. dereceden otokorelasyonun (AR1) mevcut olduğunu, 2. dereceden otokorelasyonun ise (AR2) mevcut olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla çalışmada uygulanan modellerin tümünde otokore-

lasyon sorunu içermediği kanaatine varılmıştır. Hansen testi bulgularına göre ise modellerde aşırı tanımlama kısıtlamaları mevcuttur. Hansen test istatistiği sonuçları modellerde kullanılan araç değişkenlerin geçerli olduğunu göstermektedir. Sargan test sonuçlarına göre ise H_0 reddedilememektedir. Elde edilen bu sonuç aşırı tanımlama kısıtlamalarının modellerde geçerli olmadığına işaret etmektedir. Elde edilen Wald istatistiği sonucuna göre, modellerin tümünün genel olarak anlamlı olduğu söylenebilmektedir.

Elde edilen bulgulara göre GOÜ'lerde idari kalite, hükümet etkinliği ile hukukun üstünlüğü ekonomik büyüme için daha önemli olduğu görülmektedir. İfade özgürlüğü ve hesap verebilirlik ile yolsuzluğun kontrolü göstergeleri de pozitif ve anlamlı bir şekilde büyümeyi etkilemekle birlikte ağırlıkları daha azdır. Bununla birlikte, GOÜ'lerde siyasi istikrar ve şiddetsizlik ekonomik büyümeyi çok az bir oranda olumlu yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Kurumların tümünün ekonomik büyümeye olan etkisinin de pozitif ve anlamlı olduğu görülmektedir.

Tablo 5: Gelişmekte Olan Ükelere Ait Analiz Sonuçları

Değişkenler	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)
L.GDP	0.339* (0.009)	0.342* (0.007)	0.350* (0.004)	0.341* (0.007)	0.336* (0.007)	0.351* (0.006)	0.349* (0.007)
GOV	-0.091* (0.006)	-0.115* (0.006)	-0.110* (0.008)	-0.089* (0.006)	-0.131* (0.006)	-0.111* (0.006)	-0.114* (0.006)
TRD	0.011* (0.001)	0.010* (0.001)	0.010* (0.001)	0.010* (0.001)	0.009* (0.001)	0.010* (0.001)	0.011* (0.001)
INF	-0.015* (0.003)	-0.014* (0.002)	-0.017* (0.002)	-0.019* (0.003)	-0.016* (0.003)	-0.014* (0.003)	-0.020* (0.003)
FIX	0.102* (0.001)	0.098* (0.004)	0.090* (0.003)	0.100* (0.002)	0.096* (0.004)	0.092* (0.003)	0.096* (0.004)
CC		0.015* (0.001)					
GE			0.017* (0.002)				
PS				0.004* (0.001)			
RQ					0.022* (0.001)		
RL						0.017* (0.002)	
VA							0.015* (0.002)
Gözlem S.	1,008	1,008	1,008	1,008	1,008	1,008	1,008
Ülke S.	63	63	63	63	63	63	63
χ^2	23344	20247	31530	15909	16497	11646	19152
Sargan T.	307.2*	307.3*	307.6*	307.5*	310.9*	307.8*	309.2*
Hansen T.	59.57	58.85	60.02	60.58	61.30	58.86	58.25
AR1	-5.119*	-5.170*	-5.137*	-5.145*	-5.121*	-5.165*	-5.187*
AR2	-1.179	-1.140	-1.063	-1.132	-1.197	-1.096	-1.061

Not: *, ** sırasıyla %1, %5 anlamlılık düzeyini göstermektedir. Parantez içindeki değerler standart hataları vermektedir.

3.2.3. Gelişmiş Ülkeler İçin Tahmin Sonuçları

Ele alınan 48 GÜ'nün TSGMM yöntemi ile gerçekleştirilen analiz sonuçları Tablo 6'da sunulmuştur. GÜ'ler için elde edilen otokorelasyon testi sonuçları modellerde 1. dereceden otokorelasyonun (AR1) var olduğunu, 2. dereceden otokorelasyonun ise (AR2) mevcut olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla çalışmada uygulanan modellerin tümünde otokorelasyon sorunu içermediği kanaatine varılmıştır.

Tablo 6: Gelişmiş Ülkelere Ait Analiz Sonuçları

Değişkenler	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)
L.GDP	0.395* (0.006)	0.396* (0.007)	0.395* (0.008)	0.393* (0.009)	0.398* (0.006)	0.396* (0.006)	0.382* (0.005)
L2.GDP	-0.250* (0.007)	-0.252* (0.006)	-0.251* (0.004)	-0.237* (0.008)	-0.245* (0.006)	-0.249* (0.005)	-0.255* (0.007)
GOV	-0.081* (0.005)	-0.126* (0.007)	-0.129* (0.008)	-0.100* (0.008)	-0.142* (0.007)	-0.126* (0.009)	-0.140* (0.007)
TRD	0.006* (0.000)	0.004* (0.000)	0.004* (0.000)	0.004* (0.000)	0.002* (0.001)	0.004* (0.001)	0.005* (0.000)
INF	0.047* (0.010)	0.031 (0.016)	0.051* (0.016)	0.047* (0.018)	0.034* (0.013)	0.041** (0.020)	0.041* (0.010)
FIX	0.095* (0.004)	0.073* (0.006)	0.063* (0.004)	0.075* (0.007)	0.049* (0.006)	0.068* (0.005)	0.078* (0.004)
CC		0.019* (0.002)					
GE			0.022* (0.002)				
PS				0.014* (0.002)			
RQ					0.031* (0.003)		
RL						0.020* (0.003)	
VA							0.022* (0.001)
Gözlem S.	720	720	720	720	720	720	720
Ülke S.	48	48	48	48	48	48	48
χ^2	23151	17047	25803	10581	13491	13783	14779
Sargan T.	396.1*	398.1*	396.8*	398.3*	400.7*	397.9*	398.1*
Hansen T.	45.21	45.76	45.35	45.55	46.72	43.90	46.68
AR1	-3.857*	-3.945*	-3.929*	-3.821*	-3.910*	-3.923*	-3.901*
AR2	-1.535	-1.472	-1.510	-1.628	-1.524	-1.503	-1.460

Not: *, ** sırasıyla %1, %5 anlamlılık düzeyini göstermektedir. Parantez içindeki değerler standart hataları vermektedir.

Hansen testinden elde edilen bulgularına göre ise modellerde aşırı tanımlama kısıtlamaları mevcuttur. Hansen test istatistiği sonuçları modellerde kullanılan araç değişkenlerin geçerli olduğunu göstermektedir. Sargan test sonuçlarına göre ise H0 reddedilememektedir. Elde edilen bu sonuç aşırı tanımlama kısıtlamalarının modellerde geçerli olmadığına işaret

etmektedir. Elde edilen Wald istatistiği sonucuna göre, modellerin tümü genel olarak anlamlı olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Elde edilen bulgulara göre GÜ'lerde öncelikle idari kalite olmak üzere, hükümet etkinliği ile ifade özgürlüğü ve hesap verebilirliğin ekonomik büyüme için daha önemli olduğu görülmektedir. Hukukun üstünlüğü ile yolsuzluğun kontrolü göstergeleri de pozitif ve anlamlı bir şekilde büyümeyi etkilemekle birlikte ağırlıkları daha azdır. Bununla birlikte, GÜ'lerde diğer gelir gruplarından elde edilen bulgulara benzer şekilde siyasi istikrar ve şiddetsizlik ekonomik büyümeyi en az oranda olumlu yönde etkileyen kurumsal değişken olmuştur. Kurumların tümünün ekonomik büyümeye olan etkisinin de pozitif ve anlamlı olduğu görülmektedir.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Son yirmi yılda, sürdürülebilir ekonomik büyümenin gerekli bir şartı olarak iyi kurumların oluşturulmasına ve geliştirilmesine büyük önem verilmiştir. Ekonomik büyümenin belirleyicileri üzerinde çalışırken mülkiyet hakları, siyasi istikrar, idari kalite, yargının niteliği ve bağımsızlığı ile ifade özgürlüğünün göz ardı edilemeyeceği görülmüştür. Ayrıca bu yapıların ekonomik büyümeyi başlatmak ve sürdürmek için büyük önem taşıdıkları açıkça ortaya konulmuştur. Bu kurumların, ekonomik büyümenin bir yan ürünü olarak içsel ve zahmetsiz bir şekilde ortaya çıkacakları iddiası zayıflarken, büyümenin temel ön koşulları ve belirleyicileri oldukları görüşü giderek güçlenmiştir. Kurumların ekonomik büyüme açısından önemi nedeniyle, kurumların anlamı, özellikleri, işlevleri ve ölçümleri günümüzde de sıklıkla tartışılan konulardan olmuştur.

Bu çalışmadan elde edilen analiz sonuçlarına göre idari kalitenin ülkelerin ekonomik büyümesinde en önemli ve pozitif etkiye sahip kurumsal değişken olduğunu söylemek mümkündür. İdari kalite, yönetim sürecinde ve ileride oluşabilecek bir kriz anında riski en aza indirmede önemli bir faktördür.

Hükümet etkinliği ise özellikle AGÜ'lerde ekonomik büyümeyi pozitif ve anlamlı bir şekilde etkilemektedir. Çalışmadaki en yüksek katsayıya sahip kurumsal değişkendir. Bu sonuç, hükümet etkinliğinin ekonomik büyümeyi desteklemedeki önemini göstermektedir. AGÜ'ler hükümet etkinliğini artırmak için, kamu hizmetlerinin kalitesi, bu hizmetlerin siyasi baskılardan bağımsızlık derecesi, politika oluşturabilme ve uygulayabilme yeteneği ile hükümetlerin bu politikalara bağlılığını yükseltmesi gerekmektedir.

İfade özgürlüğü, hukukun üstünlüğü ve yolsuzluğun kontrolü ile kişi başına GSYH arasındaki ilişki, tüm ülkelerde önemli bir etkiye sahiptir. Bu, daha çok demokratik ilkeler ile daha çok ifade özgürlüğüne sahip olunan, mülkiyet ile telif haklarının korunduğu, iyi işleyen bir adli sistemin bulunduğu ve insanların siyasi karar alma sürecinde daha çok etkisi olan ülkelerde ekonomik büyümenin bu durumdan olumlu etkilendiğini göstermektedir.

Bununla birlikte çalışmadan elde edilen bulgulara göre, siyasi istikrar ve şiddetsizliğin (PSPR) kişi başına GSYH'nin artışı üzerinde oldukça az bir etkisi vardır. Genel olarak

bakıldığında, GÜ'lerde siyasi sistemler istikrarlıdır. Hükümetler sık değişse bile ekonomik yapı bundan olumsuz etkilenmez. Buna karşın, GOÜ'lerde uzun süre iktidarda kalan hükümetler yolsuzluk, rüşvet gibi olumsuzlukları arttırabilmektedir. Ayrıca hükümetin uzun süre iktidarda kalması otoriterleşmeyi de beraberinde getirmektedir. Bu durumda siyasi istikrar, ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkileyebilmektedir.

Elde edilen tüm bu bulgulara göre, tüm kurumsal göstergelerin kişi başı GSYH üzerindeki etkileri, Kurumsal iktisat literatürüyle tutarlıdır. Çoğu çalışma, bir ülkenin kurumsal kalitesinin, o ülkenin kalkınma düzeyine önemli ölçüde etki ettiği konusunda hemfikirdir. Bu sonuçlara göre, ülkelerde kurumların ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediğini iddia etmek mümkündür. Bu nedenle, ülkelerinin sürdürülebilir beşeri ve ekonomik kalkınmaya sahip olması için, yüksek ekonomik büyümeye paralel olarak yönetim kalitesini iyileştirmeye devam etmeleri gerekmektedir. Ülkelerin ekonomik performansını arttırmaya yönelik politikalar, kurumları temel alarak şekillendirilmelidir. Bu bağlamda büyümenin bir ön koşulu olarak inşa edilecek kaliteli kurumlar, ekonomik büyümenin gerçekleştirilmesi ve sürdürülebilmesinde önemli bir aktör olacaktır.

KAYNAKÇA

- Acemoğlu, D., Johnson, S. & Robinson, J. A. (2002). Reversal of Fortune: Geography and Institutions in the Making of the Modern World Income Distribution, *The Quarterly Journal of Economics*, 117(4), 1231-1294.
- _____(2001). The Colonial Origins of Comparative Development: An Empirical Investigation, *American Economic Review*, 91(5), 1369-1401.
- Acemoğlu, D. & Johnson, S. (2005). Unbundling Institutions, *Journal of Political Economy*, 113(5), 949-995.
- Acemoğlu, D. & Robinson, J. A. (2015). *Ulusların Düşüşü, Güç, Zenginlik ve Yoksulluğun Kökenleri*, (Çev. Faruk Rasim Velioğlu), İstanbul: Doğan Kitap.
- Ades, A. & Di Tella, R. (1999). Rents, Competition, and Corruption, *The American Economic Review*, 89(4), 982-993.
- Alonso-Borrego, C. & Arellano M. (1999). Symmetrically Normalized Instrumental-variable Estimation Using Panel Data, *Journal of Business & Economic Statistics*, 17(1), 36-49.
- Amsden, A. H. (1992). *Asia's next Giant: South Korea and Late Industrialization*, New York: Oxford University Press.
- Arellano, M. & Bond, S. (1991). Some Tests of Specification for Panel Data: Monte Carlo Evidence and an Application to Employment Equations, *The Review of Economic Studies*, 58(2), 277-297.
- Arellano, M. & Bover, O. (1995). Another Look at the Instrumental Variable Estimation of Error-Components Models, *Journal of Econometrics*, 68(1), 29-51.
- Autio, E. & Fu, K. (2015). Economic and Political Institutions and Entry into Formal and Informal Entrepreneurship, *Asia Pacific Journal of Management*, 32(1), 67-94.
- Barro, R. J. & Sala-i-Martin, X. (1992). Convergence, *Journal of Political Economy*, 100(2), 223-251.
- Blundell, R. & Bond, S. (1998). Initial Conditions and Moment Restrictions in Dynamic Panel Data Models, *Journal of Econometrics*, 87(1), 115-143.
- Bond, S., Hoeffler, A. & Temple, J. (2001). GMM Estimation of Empirical Growth Models, *CEPR Discussion Papers*, No. 3048.
- Campos, N. F. & Nugent, J. B. (1999). Development Performance and the Institutions of Governance: Evidence from East Asia and Latin America, *World Development*, 27(3), 439-452.
- Chang, H. (2007). Understanding the Relationship between Institutions and Economic Development Some Key Theoretical Issues, Ha-Joon Chang (Ed.), *Institutional Change and Economic Development*, içinde (17-37), Londra: United Nations University Press.
- Chansukree, P. (2012). *The Impact of Politico-Economic Institutions on Economic Performance: Evidence from East Asia and Latin America, 1990-2009*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Thailand National Institute of Development Administration.

- Coase, R. H. (1937). the Nature of the Firm, *Economica*, 4(16), 386–405.
- Coase, R. H. (1960). the Problem of Social Cost, *Journal of Law and Economics*, (3), 1–44.
- De Soto, H. (1989). *The Other Path: The Invisible Revolution in the Third, World*, New York: Harper and Row.
- ____ (2000). *The Mystery of Capital: Why Capitalism Succeeds in the West and Fails Everywhere Else*, New York: Basic Books.
- Diamond, J. (1997). *Guns, Germs, and Steel: the Fates of Human Societies*, New York: WW Norton & Company.
- Fadakinte, M. (2013). Civil Society, Democracy and Good Governance in Nigeria: 1999-2012, *International Journal of Modern Social Sciences*, 2(2), 133-154.
- Feng, Y. (2005). *Democracy, Governance, and Economic Performance: Theory and Evidence*, Massachusetts: MIT Press.
- Ftoreková, M. & Mádr, M. (2017). The Rule of Law and Economic Growth in the Balkan States, *European Journal of Business Science and Technology*, 3(1), 13-20.
- Gómez, M. (2008). Convergence Speed in the AK Endogenous Growth Model with Habit Formation, *Economics Letters*, 100(1), 16-21.
- Hall, R. & Jones, C. (1999). Why do some Countries Produce So Much More Output Per Worker than Others?, *The Quarterly Journal of Economics*, 114(1), 83-116.
- Hansen, L. P. (2008). Generalized Method of Moments Estimation, *the New Palgrave Dictionary of Economics*, içinde (2428-2435), Chicago: Palgrave Press.
- ____ (1982). Large Sample Properties of Generalized Method of Moments Estimators, *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 1029-1054.
- Hayek, F. (1945). The Price System as a Mechanism for Using Knowledge, *American Economic Review*, 35(4), 519-30.
- Khan, M. (2009). Is “Good Governance” an Appropriate Model for Governance Reforms? The Relevance of East Asia for Developing Muslim Countries, *Development Models in Muslim Contexts; Chinese, ‘Islamic’ and Neo-Liberal Alternatives*, içinde (195-230), Edinburgh: Edinburgh University Press.
- ____ (2012). Governance and Growth: History, Ideology and Methods of Proof, *Good Growth and Governance in Africa: Rethinking Development Strategies*, içinde (51-79), Oxford: Oxford University Press.
- King, R. G. & Rebelo, S. (1990). Public Policy and Economic Growth: Developing Neoclassical Implications, *Journal of Political Economy*, 98(5:2), 126-S150.
- Knowles, S. & Weatherston, C. (2006). Informal Institutions and Cross-Country Income Differences, *Credit Research Paper*, No. 06/06.
- La Porta, R., Lopez-de-Silanes, F., Shleifer, A. & Vishny, R. (1999). The Quality of Government, *The Journal of Law, Economics, and Organization*, 15(1), 222-279.

- La Porta, R., Lopez-de-Silanes, F., Pop-Eleches, C. & Shleifer, A. (2004). Judicial Checks and Balances, *Journal of Political Economy*, 112(2), 445–470.
- Lucas, R. E. (1988). On the Mechanics of Economic Development, *Journal of Monetary Economics*, 22(1), 3-42.
- Mankiw, N. G., Romer, D. & Weil, D. N. (1992). A Contribution to the Empirics of Economic Growth, *Quarterly Journal of Economics*, 107(5), 407-437.
- North, D. (1990). *Institutions, Institutional Change, and Economic Performance*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Omotoso, K. & Mobolaji, H. I. (2014). Corruption, Governance and Economic Growth in Sub-Saharan Africa: a Need for the Prioritisation of Reform Policies, *Social Responsibility Journal*, 10(2), 316-330.
- Rodrik, D. (2007). *One Economics, Many Recipes: Globalization, Institutions, and Economic Growth*, New Jersey: Princeton University Press.
- Rodrik, D., Subramanian, A. & Trebbi, F. (2004). Institutions Rule: the Primacy of Institutions over Geography and Integration in Economic Development, *Journal of Economic Growth*, 9(2), 131-165.
- Rodrik, D. & Subramanian, A. (2003). The Primacy of Institutions, *Finance and Development*, 40(2), 31-34.
- Roland, G. (2005). Understanding Institutional Change: Fast-Moving and Slow-Moving Institutions, *Nanjing Business Review*, (2), 1-34.
- Romer, P. (1987). Growth Based on Increasing Returns due to Specialization, *The American Economic Review*, 77(2), 56-62.
- Ronconi, L. (2012). Globalization, Domestic Institutions and Enforcement of Labor Law: Evidence from Latin America, *Industrial Relations: A Journal of Economy and Society*, 51(1), 89-105.
- Roodman, D. (2009). How to do xtabond2: An Introduction to Difference and System GMM in Stata, *The Stata Journal*, 9(1), 86-136.
- Rosenberg, N. (1994). *Exploring the Black Box: Technology, Economics and History*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Sachs, J. (2003). Institutions Don't Rule: Direct Effects of Geography on Per Capita Income, *National Bureau of Economic Research*, (No. w9490).
- Sargan, J. D. (1958). The Estimation of Economic Relationships Using Instrumental Variables, *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, (26), 393-415.
- Williamson, O. (1985). *The Economic Institutions of Capitalism*, New York: The Free Press.
- Williamson, O. (2000). The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead, *Journal of Economic Literature*, 38(3), 595–613.

OSMANLI POLİS TEŞKİLATINDA İNSAN KAYNAKLARI YÖNETİMİ: SELANİK VİLAYETİ ÖRNEĞİ* **

HUMAN RESOURCES MANAGEMENT IN THE OTTOMAN POLICE ORGANIZATION: THE CASE OF THESSALONIKI PROVINCE

Araştırma Makalesi
Research Paper

İbrahim YILMAZ***

Öz:

Bu çalışmada Osmanlı dönemi Selanik vilayeti polis teşkilatının personel yapılanması incelenmektedir. Personelin sayısal yeterlilik durumu, sahip olduğu nitelikler ile vilayetin merkez ve taşrasındaki dağılımı, idarenin personel yönetim süreçleri, ortaya çıkarılması hedeflenen konulardandır. Çalışma XIX. yüzyıl ikinci yarısıyla XX. yüzyıl başlarını kapsamakta olup ikinci el kaynaklar ile Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi belgelerinden faydalanılmıştır. Çalışmanın sonunda; polis teşkilatının XIX. yüzyılın ikinci yarısında ikinci kez hayat bulması ve ülke çapında kurumsallaşmaya başlamasıyla, personel niteliklerinin geliştirilmesinin gündeme geldiği, hizmet içi eğitim faaliyetleriyle başlayan sürecin, ilki Selanik'te olmak üzere polis okullarının açılmasıyla devam ettiği anlaşılmıştır. Polis okulları müfredatı incelendiğinde, teşkilat mensuplarının görevin gerektirdiği her türlü bilgi, beceri düzeyine sahip olmalarını sağlayacak zenginlikte olduğu tespiti yapılmıştır. Personel nitelikleri konusundaki başarılı çalışmalara rağmen personelin sayısal yeterliliği konusunda gerekli iyileştirmelerin bir türlü gerçekleştirilemediği, personel mevcudunun görevin gerektirdiği sayının oldukça altında kaldığı belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Selanik, Polis, Personel, İnsan Kaynakları.

Abstract:

In this study, the personnel structure of the police organization of the Thessaloniki province during the Ottoman period is examined. The study aims to investigate several issues such as the quantitative sufficiency status of the personnel, their qualifications, their distribution within the central and rural areas of the province, and the personnel management processes of the administration. Study involves the second half of the XIXth century and the early XXth century. Second-hand sources as well as documents of the Presidential Ottoman Archives were utilized. As a result of the study, it is concluded that with the revitalization of the police organization for the second time in the second half of the XIXth century and with the starting of organization throughout the country, the development of personnel qualifications came into the agenda and the process, which started with in-service training activities, continued with the opening of police schools, the first in Thessaloniki. When the curriculum of police schools was examined, it was determined that its content was rich enough to provide the members of the organization with all required knowledge/skills. It is also determined that despite the successful efforts on the qualifications of the personnel, the necessary improvements regarding the quantitative sufficiency of the personnel could just not be realized and that the number of personnel stayed well below the number required by the mission.

Keywords: Ottoman, Thessaloniki, Police, Personnel, Human Resources.

* Makale Geliş Tarihi: 12.07.2019

Makale Kabul Tarihi: 18.06.2020

** Bu makale yazarın doktora tezinden hazırlanmıştır.

*** Dr., Emniyet Genel Müdürlüğü, ibrahim.yilmaz70@hotmail.com, orcid.org/0000-0002-5332-1663

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda, iç ve dış etkenlerin sonucunda yaşamış olduğu değişim sürecinin önemli ayaklarından birisi iç güvenlik alanında gerçekleşmiştir. Bu döneme kadar iç güvenlik hizmetleri askeri bir hizmet olarak görülmüş ve Tanzimat'a kadar bu usulde yerine getirilmiştir (Alyot, 2008: 9). Ülkenin acilen çözülmesi gereken önemli sorunlarından birisi olan asayişin sağlanması ihtiyacı, Tanzimat'ın can ve mal teminatının sağlanması yolundaki vaadiyle birleştiğinde yeni bir iç güvenlik teşkilatını zorunlu kılmaktaydı. Bu yönde ilk adım mülki idarenin emrinde görev yapacak olan zaptiye teşkilatının kurulmasıyla atılmıştır (Sönmez, 2005: 260, 261). Taşra vilayetlerinde asayişin sağlanması görevi zaptiye teşkilatına emanet edilirken İstanbul'da polis teşkilatı kurma kararı verilmiştir. 20 Mart 1845 tarihli Polis Nizamnamesi, 30 Mart 1845'te bir müzekkere-i umumi ile yayınlanarak yeni modele geçilmiştir (Yağar, 2002: 643). Sefaretlerin bulunduğu, yabancıların yaşadığı, Osmanlının batıya açılan kapılarından birisi konumundaki Galata ve Beyoğlu bölgesinin asayişinden Tophane-i Amire Müşirliği sorumlu idi. Fakat bölgenin asayişi ile ilgili devamlı şikayetler gelmekteydi. İşte yeni polis teşkilatı öncelikle bu bölgede görev yapacaktı. Söz konusu nizamnamenin getirdiği yeniliklerden birisi de Polis Meclisi'nin kurulması olmuştur (Sönmez, 2005: 261, 262).

Nizamnameye göre Polis Meclisinin temel görevi yeni kurulan polis teşkilatını idare etmek olmakla birlikte ülke genelindeki asayiş işleriyle ilgili olarak da çalışacaktı (Alyot, 2008: 75-79). Polis kelimesi ilk defa bu dönemde kullanılmış olup yeni teşkilat Tophane-i Amire müşiri Mehmet Ali Paşa'nın emrine verilmiştir. Dolayısıyla Mehmet Ali Paşa ilk polis müdürü olarak kabul edilebilir (Birinci, 1999: 10).

Büyük ümitlerle kurulan polis teşkilatı kendisinden beklenenleri veremediği gerekçeyle bir yıl sonra kapatılarak yerini tekrar zaptiye teşkilatına bırakmıştır. Polis teşkilatı ve meclisi kapatılmış olsa da bu süreçte göreve başlayan polisler talepleri halinde zaptiye teşkilatı içerisinde devam edebileceklerdi (Sönmez, 2005: 269).

1879'a gelindiğinde ise Zaptiye Müşirliğinde yapılan bir takım düzenlemelerle polis teşkilatı yeniden hayat bulmuştur. Bu süreçte Zaptiye Müşirliğinin ismi Zaptiye Nezaretine çevrilmiş, içerisinde bulunan Zaptiye İdaresi ise Seraskerliğe bağlanmıştır. Böylece yeni nezaretin görevi sadece polisiye hizmetleri yürütmek olarak belirlenmiş oldu. Bu dönüm noktasından itibaren ülkedeki iç güvenlik hizmetleri zaptiye ve polis kurumları eliyle yürütülmüştür (Alyot, 2008: 92). Dolayısıyla yeni kurulan Zaptiye Nezareti, kurulduğu 3 Aralık 1879'dan lağvedildiği 4 Ağustos 1909'a kadar günümüzdeki Emniyet Genel Müdürlüğü'nün görevlerini icra etmiştir (Alyot, 2008: 182).

Bu süreç, taşrada da polisin kurulmasıyla devam etmiş olup 1894'te 15 vilayette, H.1316 (M.1898/99) yılına gelindiğinde ise Selanik'in de içinde bulunduğu pek çok vilayette polis teşkilatı görev başındaydı (Alyot, 2008:184; Tongur, 1940: 167).

Buna rağmen Selanik'te polisin varlığı 1876 yılına kadar takip edilebilmektedir (Mazower, 2013: 224). Polis teşkilatının tüzel kişiliğinin ortaya çıkmasından önce polis görevlilerinin bulunması nasıl açıklanmalıdır? Bu durum 1845'te kurulan ilk polis teşkilatı kapatılmasına rağmen mevcut polislerin devam edebilmesi uygulamasının, süreç içerisinde zaptiye teşkilatı içerisine yeni polislerin alınması şeklinde devam etmiş olabileceğini göstermektedir (Yılmaz, 2017: 96).

İnsan, kurumların en önemli kaynağı olup onların görünen yüzü ve görevlerinin ifasında temel öğedir. Dolayısıyla kurumların tam olarak anlaşılıp doğru olarak değerlendirilebilmeleri için onların personel kaynaklarını temin etme usulleri, yönetim tarzları, personelin nitelik ve nicelik olarak yeterlilik durumları bilinmelidir. Bu çalışmada Osmanlı dönemi Selanik vilayeti polis teşkilatı personel yönünden incelenecektir. Selanik, sosyo-kültürel özellikleri, siyasal ortamı, ekonomik potansiyeli, ulaşım imkanları ile İstanbul'dan sonra Osmanlı'nın önemli vilayetlerindedir. Bu özellikleriyle Osmanlı polis teşkilatının taşradaki önemli yapılanmalarından birisine sahip olmalıdır. Çalışmada, bu önemli yapılanmanın vilayet merkezi, sancak, kaza ve nahiyelerdeki polis sayısı, personelin nitelikleri, teşkilatın personel yönetim ilkeleri gibi hususlar ortaya konmaya çalışılacaktır.

1. PERSONEL NİTELİK VE NİCELİKLERİ

Personelin görevin gerektirdiği vasıflara sahip olup olmadığı ve sayısal yeterlilikleri kurumların kendilerinden beklenen görevleri tam olarak yerine getirip getiremeyeceklerini belirleyen temel unsurlardandır. Osmanlı polis teşkilatı, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren iç güvenlik alanında başlayan yenileşme ve modernleşme arayışının bir sonucudur. Dolayısıyla personel sisteminin de bu sürece uygun yapılandırılmış olması gerekir.

1.1. Personel Nitelikleri

Selanik polis teşkilatı insan kaynaklarını nasıl oluşturmuştur? Bu personelin sahip oldukları vasıflar ve yerine getirdiği görevler nelerdir ve sayısal yeterlilikleri ne durumdadır? Gibi sorulara cevaplar arayarak personel yapısı genel hatlarıyla ortaya konulabilir. 1845 yılında yayımlanan ve Osmanlı Devleti'nde polis teşkilatının kuruluşunu düzenleyen *Polis Nizamı*'nda polisin vazife ve haiz olduğu yetkileri belirlenmesine rağmen personel temin etme usulleri ve personelin sahip olması gereken özellikler konusunda herhangi bir kayıt yoktur (Yılmaz, 2015: 106, 107). Personel konusunda ilk düzenlemeler için 1907 yılının beklenilmesi gerekmektedir. Bu yılda yayımlanan nizamnamede konu detaylı olarak düzenlenmiştir. Buna göre adaylar Osmanlı vatandaşı, 25-40 yaş arasında, sağlık problemi ve sabıkası olmayan, düzgün ahlaklı ve Türkçe okuyup yazabilen kişilerden olmalıdır. Bu şartları taşıyan adayların bir komisyon marifetiyle yapılacak sınavda başarılı olmaları gerekmektedir. Bu sınavda başarılı olan aday polis olarak atanmaktaydı.

Polis okulundan mezun olma şartı ise ancak 1913 nizamnamesiyle getirilebilmiştir (Çe-bitürk, 2009: 22-24, 75).

Adayların polis okulundan mezun olma şartı 1913 tarihli nizamnamede getirilmesine rağmen, polislerin bir takım bilgilere sahip olmaları gerektiğinin ortaya çıkmasıyla 1891'de İstanbul'da hizmet içi eğitim tarzında bir dersane açılarak adli soruşturmaların yapılış tarzına yönelik olarak hukuk dersleri verilmiştir. Bir irade-i seniyyeye dayanılarak başlanılan bu eğitimler haftada iki gün ve birer buçuk saat sürmekteydi. Söz konusu iradede eğitimlerde başarılı olan personelin taltif edileceği ve eğitim alanların sayısı yeterli miktara ulaştığında vilayet polis komiserliği gibi önemli hizmetlere atanacakları belirtilmektedir (Birinci, 1999: 11). Polis eğitiminin kurumsallaştırılması adına 1907'de polis okulları açılmaya başlanmıştır. İlk Selanik'te açılan bu okullar başlangıçta hizmet içi eğitim kurumu olarak görev yapmış, dolayısıyla Selanik polisleri bu okulda hizmet içi eğitimden geçirilmişlerdir. Osmanlı polis okullarının ders programları süreç içerisinde incelendiğinde, hukuka giriş, ceza hukuku, ceza muhakemeleri hukuku, idare hukuku gibi hukuk dersleri, jimnastik, eskrim gibi beden eğitimine yönelik dersler, silah bilgisi ve atış, otomobil şoförlüğü, bisiklet kullanımı, parmak izi ve fotoğrafçılık, telefon ve telgraf muhaberesi, resmi yazışma usulleri, kroki (olay yerlerinin krokisini çizmeye yönelik) gibi mesleki uygulama dersleri bulunduğu görülmektedir (Yılmaz, 2015: 106, 107, 111). Selanik polis teşkilatı memurları da dahil olmak üzere bu okullarda eğitim gören polislerin bu alanlarda belli yeterliliklerinin olacağı açıktır.

1.2. Personelin Sayısal Durumu

Asayişin tam olarak sağlanabilmesi sorumluluk alanında kesintisiz hizmet verilmesine bağlıdır. Bunu sağlayabilmek için ise temel şart yeterli personelin bulunmasıdır. Selanik polis teşkilatının personel mevcudu incelenirken vilayet merkezi ve taşra personel mevcudunun yıllar içindeki değişimi incelenecektir. Personel sayısını detaylı bir biçimde incelemeye geçmeden önce genel durumu görmek faydalı olacaktır. Aşağıda 1327 yılında (M.1911/1912) Osmanlı polis teşkilatının vilayetlerdeki personel sayısı görülmektedir.

Tablo 1: Vilayetlerin Personel Mevcudu (1911/1912)

Vilayet	Müdür	Birinci komiser	İkinci komiser	Üçüncü komiser	Komiser Muavini	Polis memuru	Toplam
İstanbul	3	40	0	0	220	2372	2635
Edirne	1	1	6	16	30	182	236
Erzurum	1	0	2	8	13	117	141
İşkodra	1	0	3	4	4	40	52
Adana	1	0	2	9	10	90	112
Ankara	1	0	3	9	15	90	118
Aydın	1	1	6	35	38	353	434
Bitlis	1	0	3	11	13	80	108
Basra	1	0	1	4	0	40	46
Bağdat	1	0	3	14	0	100	118
Beyrut	1	1	5	16	25	189	237
Cezair-i Bahri Sefid	1	0	2?	10	18	74	105
Halep	1	0	4	9	13	85	112
Hicaz	1	0	1	0	2	45?	49
Hüdavendigar	1	0	5	11	20	122	159
Diyarbakir	1	0	2	6	10	60	79
Selanik	1	1	4	28	28	318	380
Suriye	1	1	3	8	14	140	167
Sivas	1	0	5	13	26	110	155
Trablusgarp	1	0	2	6	10	70	89
Trabzon	1	0	2	6	10	72	91
Kastamonu	1	0	1	6	17	80	105
Kosova	1	0	4	20	20	205	250
Konya	1	0	4	7	21	91	124
Mamurat'ülaziz	1	0	1	7	12	72	93
Manastır	1	0	5	19	19	175	219
Musul	1	0	0	4	5	40	50
Van	1	0	3	7	9	60	80
Yanya	1	0	3	6	11	70	91
Yemen	1	0	2	2	1	25	31
Toplam	32	45	87	301	634	5567	6666

Kaynak: BOA.DH.EUM.MH.31/79

Tablo 1’de görüldüğü üzere 1911/1912 yılında vilayetlerde, değişik rütbelerde toplam 6666 polis bulunmaktadır. Vilayetlerin nüfus, etnik çeşitlilik, dini, kültürel ve siyasi yapı, ekonomik durum, stratejik önem, suç potansiyeli, suç çeşitleri vb. farklılıkları dolayısıyla, karşılaştırmalar yapılarak vilayetlerin polis mevcudu hakkında hükümler oluşturmak doğru olmayacaktır. Yine de Selanik polis mevcudunun, ortalamanın üzerinde olduğu görülmektedir. En çok personel doğal olarak başkent İstanbul’da olup en az personel ise Yemen’dedir. Selanik vilayetinde 1876-1912 arası polis mevcudu aşağıdaki gibidir.

Tablo 2: Selanik Vilayeti Personel Mevcudu (1876-1912)

Yılı	Müdür	Baş komiser	Komisier	İkinci komiser	Üçüncü komiser	Polis Çavuşu	Polis memuru	Toplam
1876			1?				20	21
1885/86		1	22				71	94
1889/90			22		2		107	131
1892/93		1	21	2	3		83	110
1893/94		1	23	1	5		110	140
1894/95		1	20	1	3		114	139
1895/96		1	21	1	4		111	138
1897/98	1			3	21		115	140
1900/01	1	1		5	34		127	168
1904/05	1			5	40	15	200	261
1906/07	1	1		4	40	5	200	251
1907/08	1	1	20	4	13	11	187	237
1911/12	1	1	2	28	28		318	380

Kaynaklar: Mazower, 2013:224; H.1303 Selanik Salnamesi, 500-503; H.1307 Selanik Salnamesi, 106,131-197; H.1310 Selanik Salnamesi 38, 91-195; H. 1311 Selanik Salnamesi, 101,102, 333-518; H. 1312 Selanik Salnamesi, 78,74-489; H. 1313 Selanik Salnamesi, 78, 180-443; H.1315 Selanik Salnamesi, 176; H.1318 Selanik Salnamesi, 116; H. 1322 Selanik Salnamesi, 92; H. 1324 Selanik Salnamesi, 146; H. 1325 Selanik Salnamesi, 142, 143, 210-450, BOA.DH.EUM. MH.31/79

Tablo 2’de görüldüğü gibi 1876-1912 yılları arasında Selanik polis mevcudu en az 21, en çok ise 380 olmuştur. 1885/86 yılında Selanik’te görevli 94 personelin vilayetteki dağılımı ise aşağıdaki gibidir.

Tablo 3: Personelin Vilayet Genelinde Dağılımı (1885/86)

Şehri	Serkomisier	Komisier	Polis memuru	Toplam
Selanik merkez	1	1	19	21
Yenice-i Vardar kazası		1	2	3
Karaferye kazası		1	2	3
Aynaroz //		1	3	4
Avrethisar //		1	3	4
Vidin //		1	4	5
Doyran //		1	1	2
Kisendire //		1	4	5
Istiranca //		1	2	3
Köprülü //		1	3	4
Tikveş //		1	2	3
Drama sancağı		1	4	5
Piraveşte nahiyesi		1	1	2
Kavala kazası		1	2	3
Sarışaban //		1		1
Siroz sancağı		1	8	9
Nevrekep kazası		1	4	5
Cuma-i Bala //		1	2	3
Menlik //		1	2	3
Zihne //		1	1	2
Demirhisar //		1	1	2
Petriç //		1	1	2
Genel toplam			94	

Kaynak: 1303 Selanik Salnamesi, 500

Tablo 3'te görüldüğü gibi vilayet polis teşkilatının başında bir serkomiser (başkomiser) görev yapmakta olup vilayet merkezinde 21, taşrada ise 73 personel istihdam edilmiştir. Kazalarda 1 ile 6 arasında personel bulunmakta olup ayrıca taşra birimlerinde birer komiser görevlidir. Osmanlı polis teşkilatı vilayet, sancak ve kazaların yanı sıra nahiyelerde de görev başındadır. Selanik vilayeti dahilinde de 1895/96 yılında Arse ve Kisendire nahiyeleriyle (1313 Selanik Salnamesi, 294, 295), 1904/1905'te Menteşe, Ağustos ve İzvur nahiyelerinde (1322 Selanik Salnamesi 153, 163, 167) bu uygulamanın örneklerini görmek mümkündür.

Osmanlıda vilayet, sancak, kaza ve nahiye bazında teşkilatlanmış olan polis teşkilatının, tekil bir örnek olmakla birlikte Selanik'in bir köyünde de görev başında olduğu görülmektedir. Razlık kazasına bağlı 2.000 haneli Banko isimindeki köy Bulgar sınırında bulunmakta ve halkının büyük kısmı Bulgarlardan oluşmaktaydı. Bulgar milliyetçiliği yaygın olan köyde komitacılık faaliyetleri sıkça görüldüğünden 1901-1904 arasında Razlık'ta kaymakamlık yapan Tahsin Bey'in görev süresi içerisinde bu köye bir bölük askere ilaveten polis teşkilatı da kurulmuştur (Uzer, 1999: 79, 125).

Selanik polis teşkilatının 1885/86 yılında 94 olan toplam personel sayısı 1890/91 yılına gelindiğinde 1 başkomiser, 3 ikinci komiser, 21 üçüncü komiser, 107 polis memuru olmak üzere toplam 132'ye yükselmiştir. Aynı yıl 2 polis memuru daha istihdam edilerek Sarışaban ve Piraveşte kazalarında görevlendirilmiş, böylece toplam 134'e çıkmıştır. Bu yılda teşkilatın bürokratik yapılanmasında da bir değişiklik yapılarak serkomiserlikten polis müdürlüğüne yükseltilmiştir. (BOA.DH.TMIK.S.4/27). Buna rağmen tablo 2'de görüleceği üzere müdür görevlendirilmesi 1897/98'de yapılabilmıştır.

Görüldüğü üzere vilayet genelinde polis sayısı son derece yetersizdir. Personel sayısını artırmak adına merkezden talepte bulunulmaktaysa da polis yetersizliği ülkenin genel sıkıntısı olduğundan çözüm üretilememektedir. Ülke çapındaki bu sıkıntıyı gidermek adına zaman zaman padişah tarafından iradeler yayımlanmıştır. Bunlardan 11 Ağustos 1892'deki iradede ülkedeki polis mevcudunun yetersiz, jandarma mevcudunun ise ihtiyacın üstünde olduğu belirtilerek jandarmanın sayısının azaltılarak polisin artırılması, 13 Eylül 1897 tarihli başka bir iradede ise İstanbul'daki polis sayısının 1.464'ten 2.000'e çıkarılması emredilmekteydi (Engin, 2014: 74, 155). Selanik polis mevcudunu artırmak adına 31 Ağustos 1895 tarihinde İstanbul polis teşkilatından 20 personel Selanik'e tayin edildiyse de ilgili personel daha yeni yerlerinde göreve başlamadan bu sefer de İstanbul'un sıkıntıya düşeceği endişesiyle bu tayinler geri alınmıştır (BOA.DH.TMIK.S.4/27).

Personel sıkıntısını müfettiş raporlarından da takip etmek mümkündür. 1 Aralık 1896 tarihli raporunda Mülkiye Müfettişi Mahmud Hamdi Bey, Selanik merkezde 7 karakol bulunduğunu, nüfusu 100.000 aşkın bir şehirde bu sayının yetersiz olduğunu, şehrin sahil kısmıyla, iç taraflarında bulunan mahallelerin asayışı için ilaveten 12 karakol daha kurulması gerektiğini, bu konuyla ilgili polis müdüriyetinin merkezden personel talep eden yazılarının bulunduğunu, bu taleplerin yerinde olduğunu, mevcut 134 personele 66 daha ilave edilerek toplamın 200'e çıkarılmasının uygun olacağını kayda geçirmiştir (BOA.DH.TMIK.S.4/27).

Personel mevcudunun yetersizliği Selanik polis teşkilatının süreklilik arz eden önemli sorunlarından olmuştur. 1909'da bu soruna çözüm adına polis teşkilatına jandarmadan takviye yapılarak devriye görevinin birlikte ifası düşünülmüştür. 7 Temmuz 1909'da polis teşkilatı umumi müfettişliğe başvurarak bu talebini ilettiyse de (BOA. TFR.I.SL.212/21171) Jandarmanın itirazı nedeniyle vilayette bir sonuca bağlanamadığından 29 Ocak 1910'da talep Dahiliye Nezaretine ulaştırılmıştır. Nezarete yazılan yazıda vilayette asayişin gittikçe bozulduğunu, merkezde bir polis memurunun görevi başında şehit edildiğini, Serez'de bir polis memurunun ağır yaralandığını, jandarma komutanlığının fevkalade durumlarda polise takviye olabileceği, fakat devamlı surette takviye veremeyeceği şeklinde cevap verdiğini, konuyla ilgili çözüm üretilmesi talep edilmiştir (BOA.DH.MUİ.62-2/8).

Selanik polis teşkilatının bu talebinin ulaştığı Harbiye Nezareti ise Selanik jandarma komutanlığının itirazına katılarak, olağanüstü hallerde yardımda bulunulabileceği, fakat devamlı görevlerde bunun mümkün olamayacağını ifade etmiştir. Nezaret, yazısının devamında polisin adi olaylarda kendine yetecek güce kavuşturulmasının gerektiğini belirterek Selanik'teki polis mevcudunun Emniyet-i Umumiye Müdüriyetince artırılması gerektiğini belirtmiştir (BOA.DH.MUİ.62-2/8).

Yöneticilerin çabalarına rağmen personel sayısı bir türlü yeterli miktara yükseltilememiş, II. Meşrutiyet'ten sonra da bu ihtiyaç devam etmiştir. 17 Şubat 1910'da Selanik Valisi İbrahim Bey imzasıyla Emniyet-i Umumiye Müdüriyetine yazılan bir yazıda polis mevcuduna toplam 71 personelin ilave edilmesi talep edilmekteydi (BOA. DH.EUM.MH.12/52).

1906'da vilayet genelinde değişik rütbelerde 261 polis bulunmaktadır. Bunlardan 133'ü merkezde, 128'i ise taşrada görevlidir (BOA.TFR.I.M.13/1271). 1907/1908 yılına gelindiğinde ise Selanik polis teşkilatının mevcudu 122'si merkezde 125'i taşrada olmak üzere 237'ye düşmüştür. Dönemin personel durumu müdüriyet, vilayet merkezi ve taşra olarak incelenecektir. Müdüriyet personel durumu aşağıdaki gibidir.

Tablo 4: Müdüriyet Personel Durumu (1907/1908)

	Polis müdürü	Baş komiser	Komiser	İkinci komiser	Üçüncü komiser	Polis memuru
	1					
Müdüriyet Kalemi			1			3
Polis Meclisi		1			2	3
Heyet-i Tahkikat				2	1	2
Toplam	1	1	1	2	3	8
Genel toplam	16					

Kaynak: 1325 Selanik Salnamesi, 142

Tablo 4'te görüleceği üzere Selanik polis teşkilatının yönetim merkezi olan müdüriyet yapılanması, Müdüriyet Kalemi, Polis Meclisi ve Heyet-i Tahkikattan oluşmakta ve 16 mevcudu bulunmaktadır. Teşkilatın, Selanik merkezdeki personel durumu ise aşağıdaki gibidir.

Tablo 5: Selanik Merkez Personel Durumu (1907/1908)

Mevki	Komiser	İkinci komiser	Üçüncü komiser	Polis çavuşu	Polis memuru
Merkez komiserliği			1		10
Çarşı merkezi			1		7
Kolombo mevki			1		6
Beşçınar //				1	2
Yalılar //			1		6
Büyükdere //			1		3
Yassıyol //	1				7
Eskicuma //			1		5
Hamidiye //			1		4
Kale //				1	3
İskele //				1	4
Liman //		1		1	6
Şehir istasyonu mevki				1	2
Üsküp ve Manastır İstasyonu mevki			1		4
Üççeşmeler mevki				1	3
Yenikapı //				1	1
Soğukpınar //				1	2
Rüsumat (vergi) İdaresi			1		2
Hapishane-i umumi					1
Toplam	1	1	9	7	78
Genel toplam	96				

Kaynak: H.1325 Selanik Salnamesi, 143

Tablo 5’te görüldüğü üzere 1907/1908 yılında Selanik merkezde, müdüriyet personeli hariç, 96 polis görevlidir. Müdüriyette görevli 16 personel de eklendiğinde mevcut 112’ye çıkmaktadır. İdari yapılanma ise 1907 Nizamnamesi’ne uygun olarak merkez ve mevkilerden oluşmaktadır (Alyot: 2008: 194). Merkezler günümüzdeki polis merkezlerinin (karakol) karşılığı, mevkiler ise onlara bağlı daha küçük karakollar olarak nitelendirilebilir. Selanik merkezde 2 merkez ile 15 mevki bulunmaktadır. Aynı yıl 120.000 nüfusa sahip (1325 Selanik Salnamesi, 655) bir şehir için mevki sayısı fazla görünse de ulaşım imkanlarının yetersizliği sebebiyle alan hakimiyeti ancak bu şekilde sağlanabilmekteydi

1907/1908’de taşra personel durumuna gelindiğinde ise teşkilatın, vilayetin taşrasını oluşturan 3 sancak, 24 kaza ve 4 nahiyede görevde olduğu görülmektedir (1325 Selanik Salnamesi 210- 450). 1885/86’da 73 (tablo 3) olan taşra personel sayısı bu yılda 125’e çıkmıştır. Buna rağmen birim başına düşen personel sayısı 4 civarındadır. Asayiş hizmetlerinin

24 saat esasına göre yerine getirilmesi gerektiği göz önüne alındığında bu sayının yetersiz olduğu açıkça görülmektedir. Nahiyelele birlikte Ropçöz ve Piraveşte kazalarında sadece birer görevli bulunduğu göz önüne alındığında personelin sayıca yetersizliği açıkça ortaya çıkmaktadır.

2. TEŞKİLATIN YERİNE GETİRDİĞİ GÖREVLER

Teşkilatın görevleri aynı zamanda personelin görevleri ve onların günlük mesaieleri olduğundan önemlidir. Taşrada nüfus, polisiye olay ve personel sayısının az olması görevlerin çeşitliliğini sınırlandırmakta olup, muhtemeldir ki sancak ve kazalarda bulunan bir kaç personel meydana gelen suçlara müdahale ederek adliyeye sevklerini takip etmekte, bunun dışında ise personeli yeterli olan sancaklar ile birkaç kazada devriyeye çıkmaktadır. Diğer kaza ve nahiyelelerde bulunan 1 veya 2 personel ise müracaat üzerine olaya müdahale eden görevliler durumunda olmalıdırlar. Selanik merkez ise XX. yüzyıl başlarında 120.000 civarında nüfusu, kozmopolit yapısı, liman ve demiryolu gibi imkanlarıyla oldukça hareketli bir merkez konumundadır. Polis teşkilatının da buna uygun bir yapılanması ve personel görevlendirmesi zorunludur.

1907/1908 yılı itibariyle Selanik polis teşkilatı müdüriyet yapılanmasının Müdüriyet Kalemi, Polis Meclis ve Heyet-i Tahkikat isimli birimlerden oluştuğu Tablo 4'te görülmektedir. Bunlardan 1 komiser ile 3 polis memurundan oluşan müdüriyet kalemi, müdüriyete gelip-giden evrakların kaydı ve arşivlenmesi ile emir yazıların kayıt ve birimlere tebliği, 1 başkomiser, 2 üçüncü komiser ve 3 polis memurundan oluşan polis meclisi, karakollar ile adliyeden gelip-giden evrakların kaydı ve gereğinin takibi, mürur tezkeresi alanların kayıtlarını tutma ve hesap memurunun kayıtlarını tetkik etmekle görevlidir. 2 ikinci komiser, 1 üçüncü komiser ve 2 polis memurundan oluşan tahkikat heyetinde ise komiserlerden her birinin ayrı vazifeleri bulunmaktadır. 1906'da heyette görevli İkinci Komiser Naim Efendi Bulgarca bildiği için müdüriyete gelen Bulgarca yazıların tercümesinden sorumlu olup gerektiğinde Bulgarlarla ilgili meselelerin araştırılmasıyla görevlendirilmekteydi. Diğer bir İkinci Komiser Esat Efendi'nin, polis teşkilatının maaş işlemlerini takip ederek dağıtmak, üniforma ve teçhizat konularını takip etmek gibi vazifeleri vardır. Üçüncü Komiser Vefik Efendi ise sivil olarak görev yapmakta olup vilayete gelen yabancıların kayıtlarını tutarak onların durumlarını takip etmekle görevlidir. Polis memurları ise heyetin yazı işleriyle görevlidir (BOA.TFR. I.M.13/1271).

Tablo 4'te görülme de müdüriyet yapılanmasında bulunan ve 1 üçüncü komiser ile 8 polis memurundan oluşan nöbet odasından da bahsetmek gerekir. Nöbet odasının birkaç değişik görevi bulunmaktadır. Bunlar; polis idaresi veya diğer devlet daireleri tarafından hükümet binasında hazır edilmeleri istenilen şahısların celbi, başka hapisanelere sevk olunacak mahkumların sevk işlemlerinin yazışmalarını ve ödeneklerini takip, suçta kullanılan tabanca, bıçak vb. aletlerin yargılama sonuna kadar muhafazasını sağlama ve hükümet binasının nöbet hizmetlerini yerine getirmedir (BOA.TFR.I.M.13/1271). Nöbet odasının görevlerinden anlaşıldığı kadarıyla XX. yüzyıl başlarında polis, günümüzde ce-

zaevi idaresi tarafından yerine getirilen hükümlü sevki işlemlerinin sekretaryası ile adliye personeli tarafından yerine getirilen adli emanet memurluğu gibi görevleri de yüklenmiş durumdadır.

Müdüriyete bağlı olarak görev yapan karakol, mevki ve noktalar suç önleme ve olaylara müdahaleyle görevli temel birimlerdir. Doğal olarak personelin çoğunluğu buralarda görevlidir. Buraların dışında hastane, vergi dairesi, Osmanlı Bankası, telgraf ve posta idaresi ile hapisanede de görevliler bulunmaktadır. Hastanede görevli polislerin önleyici kolluk görevlerinin yanı sıra, oluşabilecek olaylara müdahale etme ve hastaneye tedavi için gelen adli olaylardan haberdar olarak el koyma gibi görevleri vardır. Hapishane polisi irtibat görevlisi olarak, banka, vergi dairesi, telgraf ve posta idaresindeki polisler ise koruma hizmeti için görevlendirilmiş olmalıdır. Ayrıca günümüzdeki sivil polislerin karşılığı olan tarassut memurları, fotoğraf memuru gibi görevliler merkezdeki diğer görevlilerdir (BOA.TFR.I.M.13/127;1325 Selanik Salnamesi, 143).

Selanik polis teşkilatı bünyesinde, yabancı kitaplar mütercimi olarak görev yapan ve II. Meşrutiyet'ten sonra vazifesine son verilen bir görevli de bulunmaktadır (BOA.TFR.I.SL.205/20500) Görevlinin belgede mütercim yerine yabancı kitaplar mütercimi olarak geçmesi vazifesinin şehre dışarıdan gelen kitapların denetimi olabileceğini göstermektedir. Meşrutiyetten sonra görevinin sonlanmış olması da bu görüşü güçlendirmektedir.

Demiryolunun yaygınlaşmasının şehirlerin asayişine de etkileri olmuştur. Potansiyel suçlular artık bölgesel hareket etme imkanı bulduklarından daha rahat suç işleyip polis takibinden kurtulabiliyorlardı. Bu durumun farkına varan Selanik polis teşkilatı Üsküp ve Manastır istasyonlarında polis görevlendirdiği gibi (BOA.TFR. I.M.13/1271) trenlere de polis bindirmektedir. Bu polisler vilayet sınırına kadar gitmekte ve uygun bir istasyonda görevi sonraki vilayet polisine devretmekteydi (BOA.DH.ID.65/19).

Bir liman şehri olan Selanik'te bu alanda da polise ihtiyaç duyulduğundan buna uygun bir yapılanma da bulunmakta olup liman ve denizlerdeki asayiş hizmetleri için, 1 başkomiser ve 4 polis memurundan oluşan liman polisi görev başındaydı (BOA. TFR.I.M.2/196).

Osmanlı polis teşkilatı görevleri konusunda belirtilmesi gereken bir husus da adliye teşkilatının kurulmadığı bir takım küçük kazalarda bir polisin vekaleten savcı yardımcılığı görevini de yerine getirmesidir. 1896 itibarıyla Selanik vilayetinin bazı kazalarında da umumiyetle bir üçüncü komiser, onun da bulunmadığı kazalarda bir polis memuru bu görevi üstlenmiş durumdadır (BOA.DH.TMIK.S.4/27).

3. PERSONEL POLİTİKALARI

Polis teşkilatının temel hedefi kamu düzenini sağlamak olup bu hedefi gerçekleştirilmede en önemli kaynağı personelidir. Selanik polis teşkilatı mevcut personelini hedeflere motive edebilmek, kurum içi düzeni sağlayabilmek amacıyla bir takım yönetim usullerini kullanmaktadır.

3.1. Teftiş ve Disiplin Uygulamaları

Osmanlı polis teşkilatında hizmetlerin ve personelin denetlenmesi amacıyla müfettişler de görev yapmaktadır. 1907 tarihli nizamnameyle sayıları artırılan müfettişler başkomiserler arasından atanmakta ve teşkilatı, personelin kurallara uyup uymadığı, hizmetlerin uygun şekilde yapılıp yapılmadığı ve kayıtların düzgün tutulup tutulmadığı gibi hususlarda denetlenmektedir. Ayrıca şehrin asayişin bozma potansiyeli olan konularda araştırmalar yaparak rapor düzenlemekte ve disiplin hükümlerini ihlal eden personel hakkında idari soruşturmalar yapmaktadırlar (Çebitürk, 2009: 221, 222).

Osmanlı polis teşkilatında görevli müfettişler günümüzden farklı olarak ülke genelinde değil vilayet düzeyinde görev yapmakta ve geceleri de dahil olmak üzere devamlı bir teftiş faaliyeti yürütmekteydiler. 1907/1908 yıllarında Selanik'te bu görevi yürüten Ahmet Edip Bey'in faaliyetleri incelendiğinde, gece-gündüz ayrımı yapmadan vilayet genelinde birimleri, devriyeleri, kayıtları denetlediği, disiplin soruşturmalarını yürüttüğü görülmektedir (BOA.TFR.I.SL.169/16898).

1907 tarihli polis nizamnamesinde her rütbeden polisin uyması gereken disiplin kuralları düzenlenmiştir. Bu hükümleri ihlal eden polis teşkilatı mensubuna, yapılacak tahkikat sonucunda, uyarma, sınıf indirme ya da başka cezalar verileceği hükme bağlanmıştır. Nizamname hükümlerine göre; umuma açık yerlerde iskambil vb. oyun oynamak, laubali davranışlarda bulunmak, üniforma ve teçhizatına dikkat etmemek, görev başında sigara içmek, izinsiz olarak görev yerini terk etmek, üstlerinin uyarılarını dinlememek, mazeretsiz olarak görevine gelmemek gibi eylemler disiplin suçudur. Nizamname hükümlerine göre, ağır cezalı bir suçtan mahkumiyet alanlar ile diğer suçlardan üç aydan daha fazla ceza alanlar, silah veya mühimmatını satanlar meslekten atılmalıdır (Çebitürk, 2009: 207, 221).

R.1327 Şubat (M.1912 Şubat/Mart) ayında Selanik polis teşkilatında disiplin hükümlerini ihlal eden 13 polis memuruna disiplin cezası verilmiştir. Bu memurlardan 11'ine yevmiye kesimi 2'sine ise ihtar cezası uygulanmıştır. Görev yerini mazeretsiz terk, görevde sigara içme, telefonla muhabere kurallarını ihlal suçlarına yevmiye kesimi, nöbette oturma ve mazeretsiz olarak zamanında görevine gitmeme suçlarına ise ihtar cezası uygun görülmüştür (BOA.DH.EUM.MEM.9/57). R.1328 Ağustos (M.1912 Ağustos/Eylül) ayında personele verilen ceza ve ödüller tablo 6'da gösterilmiştir.

Tablo 6: Ceza/Ödül Listesi (1912 Ağustos / Eylül)

Künyesi	İsmi	Memuriyeti	Ceza/ödül
81	İsmail Efendi	Polis memuru	Nokta görevinde oturduğundan 2 yevmiyesi kesilmiştir
218	Hafız Ziya Efendi	//	//
91	Mahmud Efendi	//	Nokta görevinde oturduğundan bu seferlik 1 yevmiyesi kesilmiştir.
210	Osman Efendi	//	Eldivensiz nöbet tuttuğundan 1 yevmiyesi kesilmiştir.
64	Muharrem Efendi	//	//
107	...Kemal Efendi	//	Tramvayda eldivensiz görüldüğünden 1 yevmiyesi kesilmiştir.
91	Mahmud Sabri Efendi	//	Nöbette kışlık eldiven giydiğinden 1 yevmiyesi kesilmiştir.
53	Celaleddin Efendi	//	Eldivensiz olarak valiliğe geldiğinden 1 yevmiyesi kesilmiştir
112	Halil Efendi	//	Gece nöbette yattığı, ayrıca eldivensiz olduğu, valiliğe geldiğinde de eldivensiz olduğu görüldüğünden 1 günlük yevmiye kesimi cezası verilmiştir.
112	//	//	Komiser Sabri'ye hakaret etmesinden dolayı kınama cezasına ilaveten 2 hafta memuriyetten uzaklaştırılmıştır.
200	Tevfik Efendi	//	Zihne kazasında gece görevdeyken uyduğundan bu seferlik uyarı cezasıyla cezalandırılmıştır.
88	--	//	Amirine karşı gelmesi ve arkadaşıyla tartışmasından dolayı Menlik Kazasına tayin edilmiştir.
203	Mustafa Efendi	//	Sivil olarak genelevine gittiği, Madam Elina ile genelevinde tartıştığı, gelen polisler hakaret ettiği, bu sırada beylik silahının başkasının eline geçtiği tespit edildiğinden bu seferlik 3 yevmiye kesimi cezası verilmiştir.
286	Feyzullah Efendi	//	Nokta görevinde oturup gazete okuduğu tespit edildiğinden bu seferlik uyarı cezasına ilaveten kınama ile cezası verilmiştir.
186	Murad Efendi	//	Valilik nöbetinde eldivensiz olması ve birileriyle sohbet etmesinden dolayı bu seferlik uyarılmıştır.
246	Halil Efendi	//	Nöbetçinin yanına oturup onu meşgul ettiği için 1 yevmiye kesimi ile cezalandırılmıştır.
197	Hasan Efendi	//	Nöbette iken birileriyle sohbet etmesinden dolayı 1 yevmiye kesimi ile cezalandırılmıştır.
103	İbrahim Efendi	//	Nöbetçiyi gereksiz yere meşgul etmesinden dolayı bu seferlik 1 yevmiye kesimi ile cezalandırılmıştır.
201	Sadeddin Efendi	//	Göreve geç gelip erken ayrılmasından dolayı 1 yevmiye kesimi ile cezalandırılmıştır.
8	Nadir Efendi	//	Devriye vazifesini öğretmek için yanına verilen askere gayri nizami surette görev yaptırdığından bu seferlik 1 yevmiye kesimi ile cezalandırılmıştır.
157	Celal Efendi	//	Görevde gazete okuduğundan 1 yevmiyesi kesilmiştir.
256	Hasan Eşref Efendi	//	Bir kişiyi silahla yaralayan sanığı yakalamadaki başarısından dolayı künyesine şerh verilmiştir.

Kaynak: BOA DH.EUM.MEM.18/42

Tablo 6’da görüleceği üzere bir ayda 21 polis memuruna disiplin cezası verilmiştir. En çok verilen ceza yevmiye kesimi olmuştur. Kurum içi disiplini sağlamanın ve personeli teşvik etmenin yollarından birisi de ödüllendirmedir. Fakat 1913 Nizamnamesine kadar Osmanlı polis teşkilatı mevzuatında bu konuda bir düzenleme olmadığından (Çebitürk, 2009: 84, 85) Selanik polis teşkilatı 256 numarada kayıtlı Hasan Eşref Efendi’nin başarılı çalışmasını siciline kaydetmekle yetinmiştir.

3.2. Personelle İlgili İş ve İşlemler

Selanik polis teşkilatında personelle ilgili olarak tayin, terfi, atama, meslekten çıkarma gibi bir takım işlemler de gerçekleştirilmektedir. 1912 Ağustos/ Eylül ayında gerçekleşen bu tür işlemler aşağıda gösterilmektedir

Tablo 7: Personelle İlgili İşlemler (1912 Ağustos/Eylül)

İsim	Rütbe	Yapılan İşlem
Arifan Efendi bin Necip	Polis memuru	Meslekten atılmıştır.
Ahmed Mevlüd Efendi	//	Canik Sancağı polislerinden Ramiz Efendi’yle karşılıklı yer değiştirmiştir.
Mahmud Kadı Efendi	//	Meslekten atılmışken geri dönmüştür.
Karistu Efendi	//	İstifa etmiştir.
Ramiz Efendi	//	Canik Sancağı’nda görevliken Selanik polislerinden Ahmed Mevlüd Efendi’yle karşılıklı yer değiştirerek Selanik’te göreve başlamıştır.
Abdurrahman bin Mustafa	//	Meslekten atılmışken geri dönmüştür.
Ahmed Mehdi Efendi	//	İstifa etmiştir.
Ahmed Efendi bin Ali	//	Aday sıfatıyla atanmıştır.
Süleyman Zerine Efendi	Komiser muavini	Polis memurluğundan terfi etmiştir.
Mehmed Kamil Efendi bin Hasan	Polis memuru	Eceliyle vefat etmiş ve kaydı silinmiştir.
Ali Efendi bin Battal	Aday memur	Aday sıfatıyla atanmıştır
Hafız Mahmud Efendi bin Mahmut	Polis memuru	Fuhuş yaptığından meslekten atılmıştır.
Talat Efendi bin Şakir	//	Aday sıfatıyla atanmıştır
İskender Efendi	//	Polis adayiyken istifa etmiştir.
Mümin Efendi bin Muhyiddin	//	Meslekten atılmışken geri dönmüştür.
Zekeriya Efendi bin Ali Osman	//	Aday sıfatıyla atanmıştır

Kaynak: BOA. DH.EUM. MEM.18/44

Tablo 7’de görüleceği üzere bir aylık sürede meslekten ihraç, ihraçtan geri dönme, tayin, terfi, istifa, karşılıklı yer değiştirme gibi işlemler olmuştur.

3.3. Kaybedilen Topraklardaki Polisler

Osmanlı Devleti'nin XX. yüzyıl başlarında Trablusgarp ve Balkan Savaşları'yla birtakım topraklarını kaybetmesi üzerine o bölgelerdeki polis teşkilatlarında görevli polisler çeşitli zorluklarla geri çekilmişler ve Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinin kendileri için uygun gördüğü vilayetlerde göreve başlamışlardır. Bu personel yeni görev yerine intikal ettiğinde görev yeri, polis teşkilatındaki özlük bilgileri, geri çekilirken yaşadıkları, vb. konularda bir beyanname vermektedirler. Personelin çektiği sıkıntıları göstermesi açısından dikkat çekici bilgiler içeren bu belgelerden, Selanik'in Ağustos nahiyesinde görevli iken Balkan Savaşları sonucu görev yerini terk ederek 6 Eylül 1913'te İstanbul'da tekrar göreve başlamak için başvuran Hasan Tahsin'in verdiği beyanname aşağıdadır.

Tablo 8: Selanik Komiser Muavinlerinden Hasan Tahsin'in Beyannamesi (6 Eylül 1913)

İsim ve şöhreti	Abdi Efendi Zade Hasan Tahsin (23 numaralı)
Memuriyet yeri	Selanik vilayeti Ağustos nahiyesi
Memuriyet sınıfı	Komiser Muavini
Maaş miktarı	600 kuruş
Son maaşını hangi ayda almıştır?	Eylül 328
Son maaşını nerede hangi tarihte almıştır?	Ağustos nahiyesinde, 15.10.1912
Memuriyet yerinden hangi tarihte, nasıl bir tebligat üzerine ayrılmıştır?	21.10.1912'de nahiye merkezine yaklaşan düşmandan dolayı ayrıldım ve orduya katıldım.
Memuriyet mahallinden ayrılmaya dair izin belgesi var mıdır?	Yoktur
Niçin geri çekilme mahalline gitmeyip İstanbul'a gelmiştir?	Doğrudan orduya katılarak harbe katıldım.
Hangi yoldan gelmiştir?	Dedeagaç üzerinden geldim. 2 Eylül 1913'e kadar savaştım. Üç yerimden yaralandım.
Kendisiyle birlikte gelen memur olmuş mudur? Varsa hangi daireye mensuptur?	Yoktur.
Nezinde göreviyle ilgili evrak, defter vb. var mıdır? Var ise ilgili makamlara teslim ettiği olmuş mudur? Hangileri yanındadır?	Yoktur
Nezinde devlete ait para veya evrak var mıdır?	Yoktur
<p>Memuriyet mahallimden ayrılma ve son aldığım maaş konusunda verdiğim bilgilerin doğru olduğunu, aksi durumda hakkımda yapılacak muameleye itiraz etmeden razı olacağıma dair bu beyannameyi takdim ederim. 6 Eylül 1913</p> <p>Mühür</p> <p>Selanik vilayeti komiser muavinlerinden 23 numaralı</p> <p>Adı geçenin Ağustos nahiyesinde komiser muavini olduğu tasdik olunur.</p> <p>Pasaport Komiseri</p>	

Kaynak: BOA.DH.EUM.MH.60/126

Tablo 8'de görüldüğü gibi Hasan Tahsin, özlük bilgileri, görev yerinden ayrılış ve İstanbul'a intikali gibi konularda bilgiler vermektedir.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Osmanlı Devleti'nde asayiş hizmetlerinin askeri bir hizmet olarak düşünülüp askeri yapı içerisinde yerine getirildiği dönemlerde personelin iyi bir asker olması yeterli olmalıdır. Fakat iç güvenliğinin sivil bir hizmet olduğunun düşünüldüğü polis modelinde personelin de bu yeni duruma uyumlu hale getirilmesi gerekmektedir. Bu durumun farkında olan idare, polis teşkilatının XIX. yüzyılın son çeyreğinde yeniden hayat bulmasıyla hizmet içi eğitim, XX. yüzyıl başlarından itibaren ise polis okulları yoluyla personeli bu yeni modele uyumlu hale getirmeye çalışmaktadır. Başlangıçta hizmet içi eğitim kurumu olarak açılan Osmanlı polis okullarının ilkinin kendi vilayetinde açılmış olması Selanik polis teşkilatı personelinin eğitimi için uygun bir ortam oluşturmuştur.

Osmanlı polis teşkilatının tarihi süreç içerisinde sıkıntılı alanlarından birisi personelin sayısal yetersizliği olmuştur. 1911/1912 yılına gelindiğinde bile Yemen'de 31, Basra'da 46 Hicaz'da 49, Musul'da 50, Van'da 80, Trablusgarp'ta 89 polis görevli olması bu yetersizliğin sonucudur. Bu vilayetlerin büyüklüğü, mevcut personelin sancak, kaza hatta nahiyelere paylaştırılması gerektiği ve asayiş hizmetinin devamlılığı göz önüne alındığında personel sıkıntısı daha iyi anlaşılabilir. Ülke çapında hissedilen bu sıkıntıyı Selanik polis teşkilatı da önemli ölçüde yaşamaktaydı. Öyle ki nahiyelerin geneli hatta kazaların bir kısmında sadece bir personel bulunmaktadır. Bu yerlerde 24 saat esasına göre kesintisiz ve etkin bir asayiş hizmeti verilmesi mümkün değildir. Valilik ve polis müdüriyeti bu sıkıntının giderilmesine yönelik devamlı bir çalışma içerisinde olmasına rağmen muhtemelen ülkenin içinde bulunduğu mali ve ekonomik zorluklar sebebiyle bir çözüm üretilmemektedir.

Selanik merkezde, demiryolu istasyonları, trenler, liman, bankalar, vergi dairesi, posta idaresi, hastane gibi yerlerde polis görevlendirilmesi, sayısal yetersizliğe rağmen şehrin asayişini tehdit eden risk unsurlarının doğru tespit edilerek eldeki personelden tam verimlilikle faydalandığını göstermektedir. Ayrıca Selanik'in bir köyünde polis görevlendirilebilmiş olması Osmanlı polis teşkilatının, bürokratik engellere takılmadan, ihtiyaçları gözeterek, idari sisteminde değişiklik yapabilen esnek bir yapısının olduğuna işaret eder.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

- BOA. BEO. (Bab-ı Ali Evrak Odası), 2147/161006.
- BOA. DH. (Dahiliye Nezareti) EUM. (Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti) MEM.(Memurin Kalemi), 9/57, 18/42, 18/44.
- BOA. DH. EUM. MH. (Muhasebe Kalemi), 12/52, 60/126, 31/79.
- BOA. DH. EUM. THR. (Tahrirat Kalemi Belgeleri), 51/69, 82/10.
- BOA. DH. ID. (İdari Kısım Belgeleri), 138/19.
- BOA. DH. MKT.(Mektubi Kalemi Defterleri), 2255/19.
- BOA. DH. MUİ. (Muhaberat-ı Umumiye İdaresi belgeleri), 62-2/8.
- BOA. DH. TMIK. S. (Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu), 4/27.
- BOA. TFR. I.M. (Rumeli Müfettişliği Müteferrik Evrakı), 2/196, 13/1271.
- BOA. FR. I.SL. (Rumeli Müfettişliği Selanik Evrakı) 205/20500, 169/16898, 212/21171.
- BOA. Y. PRK. (Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı) BŞK. (Mabeyn Başkıtabeti), 80/28.
- BOA. ZB. (Zaptiye Nezareti Belgeleri) 629/62.

2. Selanik Salnameleri

- 1303 Selanik Salnamesi, Defa 9.
- 1307 Selanik Salnamesi, Defa 10, Selanik Vilayet Matbaası.
- 1310 Selanik Salnamesi, Defa 11, Selanik Hamidiye Mekteb-i Sanayi Matbaası.
- 1311 Selanik Salnamesi, Defa 12, Selanik Hamidiye Mekteb-i Sanayi Matbaası.
- 1312 Selanik Salnamesi, Defa 13, Selanik Hamidiye Mekteb-i Sanayi Matbaası.
- 1313 Selanik Salnamesi, Defa 14, Selanik Hamidiye Mekteb-i Sanayi Matbaası.
- 1315 Selanik Salnamesi, Defa 15, Selanik Hamidiye Mekteb-i Sanayi Matbaası.
- 1318 Selanik Salnamesi, Defa 16, Selanik Hamidiye Mekteb-i Sanayi Matbaası.
- 1322 Selanik Salnamesi, Defa 18, Selanik Hamidiye Mekteb-i Sanayi Matbaası.
- 1324 Selanik Salnamesi, Defa 19, Selanik Hamidiye Mekteb-i Sanayi Matbaası.
- 1325 Selanik Salnamesi, Defa 20, Selanik Hamidiye Mekteb-i Sanayi Matbaası.

3. Basılı Eserler

- Alyot, H. (2008). *Türkiye’de Zabıta, Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durum*, Ankara: Kozan Ofset.
- Birinci, A. (1999). Türk Emniyet Teşkilatında İlkler, *Polis Bilimleri Dergisi*. 1(3), 9-16.
- Çebitürk, H. (2009). *Osmanlı’dan Cumhuriyete Polis Mevzuatı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi.
- Engin, V. (2013). *Asayiş, Sultan II. Abdülhamid’in İç Güvenlik Politikası*, İstanbul: Yeditepe Yayınları.

- Mazower, M. (2013). *Selanik Hayaletler Şehri Hıristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler*, (Çev: Gül Çağalı Güven), İstanbul: Alfa Yayınları.
- Sönmez, A. (2005). Polis Meclisinin Kuruluşu ve Kaldırılışı, *A.Ü.D.T.C.F. Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24(37), 1-17.
- Tongur, H. (1946). *Türkiye’de Genel Kolluk, Teşkil ve Görevlerinin Gelişimi*, Ankara: Kanaat Basımevi.
- Uzer, T.(1999). *Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Yağar, H.(2002). Osmanlı Polis Teşkilatı ve Yenileşme Süreci, *Türkler/Osmanlı*, (13), 629-652.
- Yılmaz, İ.(2015). Osmanlı Polis Okulları: Eğitim, *SÜTAD*, (38), 103-130
- (2017). *Selanik Polis Tarihi (1876-1912)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi

DIŞ KAYNAK KULLANIM MEMNUNİYETİNİ ENGELLEYEN SORUNLAR: NİTEL KARŞILAŞTIRMA İLE BİR ANALİZ*

OUTSOURCING SATISFACTION PROBLEMS: A QUALITATIVE COMPARATIVE ANALYSIS

Araştırma Makalesi
Research Paper

Meral DÜLGER**
İlker AKGÜN***

Öz:

Dış kaynak kullanımı, dinamik ve değişken piyasalarda şirketlerin rekabetçi kalabilmek ve müşteri kaybını önleyebilmek adına sıklıkla kullandıkları stratejilerden biri olmakla birlikte, yazında dış kaynak kullanımının doğurabileceği sorunlar hakkında birçok tespit bulunmaktadır. Fakat, bu sorunların sistematik bir çerçevede incelendiği çalışmalara pek rastlanmamaktadır. Dolayısıyla, bu makale, Bulanık Küme Nitel Karşılaştırmalı Analiz (fsQCA) yöntemini kullanarak Türkiye’de faaliyet gösteren uluslararası şirketlerden oluşan bir örneklem için hangi durumlarda dış kaynak memnuniyeti sağlanabileceğine ilişkin tespitleri incelemektedir. Bulgular, operasyonel sorunlarla karşılaşılmadığında, yanlış dış kaynak kullanım kararı verilmediğinde, sağlayıcıların karşılayamadığı beklentiler bulunmadığında ve sağlayıcılara tabi olmaktan kaynaklanan sorunlarla karşılaşılmadığında dış kaynak kullanımından memnuniyet duyulduğunu göstermektedir. Ayrıca, dış kaynak kullanımından memnuniyet duyulabilmesi için dış kaynak kullanımından kaynaklanan işlem ve değişim maliyetlerinin, sağlayıcıların karşılayamadığı beklentilerin ve müşterilerle yaşanan problemlerin şirketler tarafından hoş görülebildiğine işaret etmektedir. Diğer taraftan, şirketlerin operasyonel problemlere tahammül edemediği ve bu sorunların dış kaynak memnuniyetini önemli ölçüde azalttığı gözlenmiştir. Bu sonuçlar ışığında, şirketlerin en fazla tetikte olması gereken sorunların dış kaynak kullanım faaliyetlerinin uygulama basamağında oluşanlar olduğu söylenebilir. Bunlarla beraber, bu çalışma dış kaynak problemlerini değerlendirmek için yeni bir araştırma alanı açarak yazına katkıda bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dış Kaynak Kullanım Sorunları, Dış Kaynak Kullanım Memnuniyeti, Bulanık Küme Nitel Karşılaştırmalı Analiz (fsQCA)

Abstract:

Even though outsourcing is one of the strategies companies often use to remain competitive and prevent customer loss, the literature provides ample evidence on outsourcing problems. However, there are not many studies where these problems are examined within a systematic framework. Thus, outsourcing satisfaction is examined for a sample of international companies operating in Turkey using the fuzzy-set Qualitative Comparative Analysis (fsQCA) methodology. The findings suggest that outsourcing satisfaction is achieved when operational problems are not encountered, poor outsourcing decisions are not made, there is no disappointment with the vendor, and no problems

* Makale Geliş Tarihi: 02.08.2019

Makale Kabul Tarihi: 10.06.2020

** Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü, meral.dulger@marmara.edu.tr, orcid.org/0000-0002-8491-3522

*** Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü, iakgun@marmara.edu.tr, orcid.org/0000-0002-6300-2893

are encountered due to dependence on the vendor. Also, companies can tolerate transaction costs due to outsourcing, disappointment with the vendor and customer problems to be able to achieve outsourcing satisfaction. Furthermore, it is observed that operational problems significantly reduce outsourcing satisfaction. Considering these results, it can be said that the problems that companies should be most vigilant to are those that occur in the implementation stage of outsourcing activities. Accordingly, this study contributes to the literature by creating a new research stream for assessing outsourcing problems.

Keywords: Outsourcing Problems, Outsourcing Satisfaction, fuzzy-set Qualitative Comparative Analysis (fsQCA)

GİRİŞ

Günümüz piyasaların dinamik ve değişken ortamı, hızla dönüşen müşteri gereksinimleri ve sürekli artan maliyetler ile birleştiğinde şirketlerin esnek ve duyarlı olmalarını gereği ortaya çıkmaktadır. Rekabetçi kalabilmek ve müşteri kaybını önleyebilmek için ise dış kaynak kullanımı bu zorlu ortama karşı ortaya çıkan önemli stratejik cevaplardan biridir. Shekar (2008), dış kaynak kullanımını, şirket içinde daha önce yürütülen bir işlevin harici bir sağlayıcıdan (tedarikçiden) satın alınması olarak tanımlamaktadır. Bununla birlikte, akademik araştırmaların çoğunlukla dış kaynak kullanımının yararları ve/veya risklerinin (örn: Frost, 2000; Gonzalez vd., 2010) yanı sıra, dış kaynak kullanımına yol açan ve genellikle “yap veya satın al” olarak da bilinen karar sürecinin (örn: Dobler ve Burt, 1996) üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Örneğin, Jiang ve Qureshi (2006), 1990 ve 2003 yılları arasında yayınlanan dış kaynak kullanımı ile ilgili çalışmaları gözden geçirmiş ve yüzde yirmiden daha azının dış kaynak kullanımının sonuçları ile ilgili olduğunu, geriye kalan büyük kısmının ise dış kaynak kullanımına yol açan etkenler ve dış kaynak kullanımı süreci ile ilgili olduğunu belirlemiştir. Buna karşın, yazında firmaların karşılaştıkları sorunların sistematik bir çerçevede; örneğin, dış kaynak kullanım kararlarından memnuniyet derecesini inceleyen çalışmalar açısından bir boşluk olduğu gözlenmiştir. Dolayısıyla, dış kaynak kullanımı faaliyetleri sırasında ortaya çıkan sorunların değerlendirilmesinin ve bu sorunların genel dış kaynak kullanım memnuniyetini nasıl etkilediğini anlamının yazına önemli bir katkıda bulunacağı düşünülmektedir.

Bu çalışma, dış kaynak memnuniyetini değerlendirmek için bulanık küme teorisine dayanan nitel karşılaştırmalı analiz (Qualitative Comparative Analysis – QCA) yöntemi üzerine kurgulanmıştır. Bu çerçevede, Bulanık Küme Nitel Karşılaştırmalı Analiz (fsQCA) yönteminde dış kaynak kullanım memnuniyetini etkileyen değişkenler bulanık kümeler kullanılarak ifade edilmiş; sonrasında bu kümelerin nedensel hangi birleşimiyle sonuç kümesinin (dış kaynak kullanım memnuniyeti) bir alt kümesini oluşturduğu analiz edilmiştir. Söz edilen yöntemin bu çalışma için iki sebepten dolayı uygun bir yöntem olduğunu düşünülmektedir: İlk olarak, nitel karşılaştırmalı analiz, potansiyel nedensel durum değişkenleri ile bir sonuç arasındaki ilişkiyi araştırmak için belirlenmiş bir teorik tekniktir (Ragin, 1987). Amacı belirli bir değişkenin bir sonuç değişkeni üzerindeki etki-

sinin büyüklüğünü ve yönünü keşfetmek olan regresyon gibi geleneksel korelasyon analizinden farklı olarak Bulanık Küme Nitel Karşılaştırmalı Analiz, dış kaynak memnuniyeti için hem gerekli (olmaz ise olmaz) koşulları hem de yeterli koşulları inceleme olanağı sağlamaktadır. İkincisi, dış kaynak memnuniyeti gibi kavramlar öznel olduğundan, bu tür yapılar hakkında elde edilen veriler belirsiz olabilir. Bu eksik ve kesin olmayan bilgiler, dış kaynak faaliyetleri içinde çalışan çalışanlar veya yöneticiler tarafından doğal bir dilde kelimeler veya kelime öbekleri olarak nitel olarak ifade edilir. Dolayısıyla, bireysel görüş, değerlendirme ve bu çalışanlardan veya yöneticilerden gelen derecelendirmelerin tanımlanabilmesi ve dış kaynak memnuniyeti derecesinin değerlendirilebilmesi için bulanık küme teorisi kullanılması; uzman görüşlerinin bulanık kümelere dönüştürülüp işlenmesi dikkate değer görülmüştür.

Bu çalışma önceki çalışmalardan üç şekilde ayrılmaktadır: İlk olarak, bir sonuç değişkeni olarak dış kaynak memnuniyeti açısından dış kaynak kullanımında karşılaşılan sorunlar hakkındaki yazını ayrıntılı bir şekilde incelemektedir. İkincisi, dış kaynak kullanımı popüler bir stratejik seçim olduğundan, dış kaynak kullanmayı seçen şirketlerin bakış açısıyla bu stratejiyi seçmenin sonuçları daha önce araştırılmamıştır. Dolayısıyla, bu çalışma yazında yeni bir araştırma alanı açarak konuyu genişletmektedir. Üçüncüsü, Bulanık Küme Nitel Karşılaştırmalı Analiz kullanılarak gerçekleştirilen bu çalışmada, her bir durumu ayrı ayrı ele almak yerine dış kaynak memnuniyetine neyin sebep olduğuna ilişkin farklı durumları incelenmektedir.

Makalenin geri kalanını şu şekilde düzenlenmiştir: 2. bölüm dış kaynak kullanım riskleri ve problemleri ile ilgili mevcut yazın gözden geçirmektedir. Ayrıca, bu bölümde dış kaynak kullanımı ile ilgili sorunların dış kaynak kullanım memnuniyetini nasıl engelleyebileceğinin mantığı da göz önüne koyulacaktır. 3. bölümde, Bulanık Küme Nitel Karşılaştırmalı Analiz'in veri, ölçüt ve temelleri ile süreç akışı açıklanmaktadır. Bulanık Küme Nitel Karşılaştırmalı Analiz'in örneklem üzerinde uygulaması ise 4. bölümde gerçekleştirilmektedir. Takip eden bölümde bulgular incelenmekte ve analiz sonuçları tartışılmaktadır. Son iki bölümde ise, çalışmanın teorik ve uygulamaya yönelik sonuçlarına, çalışmanın kısıtlarına ve sonraki çalışmalar için konu önerilerine değinilmiştir.

1. YAZIN TARAMASI

Şirketler rakiplerinden daha iyi performans sergilemeye çalışmanın yanı sıra, müşterilerinin gözündeki yerlerini kaybetmemek için sürekli bir uğraş içindedir. Bununla beraber, kârlılıklarını sürdürebilmek için verimlilik hedeflerini çerçevesinde maliyetlerini en aza indirmek için ise birçok stratejik karar vermeleri gerekmektedir. Özellikle son yirmi yılda dış kaynak kullanımı, uygulanabilir ve uygun maliyetli bir stratejik seçenek olarak göze çarpmaktadır. Tadelis (2007), dış kaynak kullanımını şirketlerin yürüttüğü bir işlevi veya faaliyeti harici bir sağlayıcıya devretmesi olarak tanımlamaktadır. Bu tanıma göre, bu dış sağlayıcı faaliyetin girdilerinin sorumluluğunu üstlenir, bu işlevi yerine getirir ve ardından bunu dış kaynak kullanan şirkete geri satar. Maliyet ta-

sarrufu yaratmanın yanı sıra, dış kaynak kullanımını aynı zamanda firmaların kendilerine özgü/en iyi yaptıkları faaliyetlere odaklanmalarını olanak tanırken, sağlayıcı firmaların uzmanlıklarına, yeteneklerine, becerilerine, kapasitelerine ve benzersiz kaynaklara erişim sağlamalarına imkân verir (Di Gregorio vd., 2009; Kremic vd., 2006; Vietor ve Veysman, 2005; Quinn, 1999).

Dış kaynak kullanımına verilen diğer bir isim olan “yap veya satın al” kararı stratejik ve önemlidir (Kakouris vd., 2006) ve kaçınılmaz olarak günlük yönetim ve performansa yansiyarak stratejik sonuçlara sahip olacaktır (Ellram vd., 2007). Bu bağlamda, uzman sağlayıcılarla kurulan ilişkinin niteliğinin, dış kaynak kullanan şirket ile bu sağlayıcılar arasındaki güç dengesini belirleyeceği söylenebilir. Ayrıca, sağlayıcıların tedarik ettiği ürün ve/veya hizmetlerin kalite seviyesi, şirket performansına yansiyarak müşteri memnuniyeti açısından önemli sonuçlar doğuracağı da öngörülebilir. Üstelik dış kaynak kullanım kararları, şirketin maliyet yapılarını ve uzun vadeli rekabet durumunu etkileyerek şirketin yönetmesi gereken risklerin yapısını değiştirebilir (Branne-mo, 2006).

Belirtilen nedenlere bakılarak dış kaynak kullanma veya kullanmama kararının çok önemli bir karar olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, şirketler dış kaynak kullanımının gerçekten uygulanabilir ve uygun maliyetli bir seçenek olup olmadığını görmek için dikkatli bir maliyet – fayda analizi yapmalı; başka bir deyişle, şirketler akıllıca dış kaynak kullanılmalıdır (Lee vd., 2012). Bununla beraber, bilinçli bir karar verebilmek için, firmaların uzman bir sağlayıcı ile dış kaynak anlaşması yapmaları halinde ortaya çıkabilecek sorunlara karşı dikkatli olmaları önemlidir. Bir yandan dış kaynak kullanım sözleşmelerinin niteliği daha karmaşık hale gelirken, diğer yandan dış kaynak kullanım olanakları küresel ölçekte arttığından sözü geçen risk ve sorun türleri ile daha fazla karşılaşılmaktadır. Ayrıca, şirketlerin dış kaynak olarak kullandığı faaliyetler, çekirdek faaliyetlerden temel olmayan faaliyetlere birçok konuyu kapsamaktadır. Bu durum dış kaynak kullanım sorunlarının listesini genişletirken, aynı zamanda konuya olan akademik ilgiyi de arttırmaktadır. Bu çerçevede, yazında hizmet sağlayan firmalar ile son ürün/hizmetlerin kalitesi arasındaki ilişkinin değerini zedeleyebilecek birçok problemli konudan bahsedilmektedir. Tablo 1’de en iyi bilinen ve en yeni yazını içeren kapsamlı bir seçki gösterilmektedir:

Tablo 1: Dış Kaynak Kullanım Sorunları

Referanslar	Tespit Edilmiş Dış Kaynak Kullanım Sorunları
Earl (1996)	Zayıf yönetim ihtimali, deneyimsiz personel, iş belirsizliği, modası geçmiş teknoloji becerileri, yere özgü (endemik) belirsizlik, gizli maliyetler, kurumsal öğrenme eksikliği, yenilikçi kapasite kaybı, sonsuz üçgenin tehlikeleri, teknolojik bölünmezlik ve bulanık odaklanma
Barthelemy (2003)	Dış kaynak kullanılmaması gereken faaliyetlerde dış kaynak kullanımı, yanlış sağlayıcının seçilmesi, kötü bir sözleşme yapılması, personel sorunlarının gözden kaçırılması, dış kaynak kullanılan faaliyetlerinin kontrolünün kaybedilmesi, dış kaynak kullanımının gizli maliyetlerinin göz ardı edilmesi ve çıkış stratejisi / alternatifi oluşturulamaması
Quélin ve Duhamel (2003)	Sağlayıcıya bağımlılık, gizli maliyetler, yetkinlik kaybı, hizmet sağlayıcısının gerekli yeteneklerin eksikliği, sosyal risk ve verimsiz yönetim
Sullivan ve Ngwenyama (2005)	Dış kaynak kullanan şirketin deneyimsizliği, sağlayıcının fırsatçı davranışları, sağlayıcının deneyimsizliği, sağlayıcının mali sorumluluğu, sağlayıcının performansının izlenmesi, sözleşme ufku ve teknolojik kesinti, temel yetkinliklerin ve özel bilgi kayıpları
Kremic vd. (2006)	Gerçekleşmemiş tasarruflar ve gizli maliyetler, daha az esneklik, yetersiz sözleşme veya kötü ortak seçimi, bilgi / beceri ve / veya şirket belleği kaybı ve dışa aktarılmış bir işlevin tekrardan geri kazanılmasındaki zorluk, kontrol / çekirdek-kendine özgü yetkinlik kaybı, gücün sağlayıcı tarafına geçmesi, yetersiz performans veya kötü ilişkiler gibi sağlayıcı sorunları, fırsatçı davranış, en iyi yetenek veya teknolojiye erişim sağlanmaması, müşterileri, fırsatları veya saygınlığı kaybetme, belirsizlik/değişken ortam, zayıf moral/çalışan sorunları, sinerji kaybı, bir rakip yaratma, çıkar çatışması, güvenlik sorunları, sorumluluk sahibi olmamakla ilgili yanlış duygular, yasal engeller ve beceri aşınması
Dhar ve Balakrishnan (2006)	Beklenmeyen geçiş ve yönetim maliyetleri, değiştirme maliyetleri, masraflı sözleşme değişiklikleri, ihtilaflar ve davalar, hizmetlerin kalitesini düşürme, maliyetlerin artması, kurumsal yetkinliklerin kaybı, gizli hizmet maliyetleri, gecikmiş teslimat / teslim edilmeme maliyeti, düşük kalite ve güvenilirlik, güvenlik ihlali nedeniyle zarar, felaketlerden ve geri kazanım maliyetlerinden kaynaklanan zararlar, sağlayıcının fırsatçılığında kaynaklanan zararlar, sağlayıcıya muhtaç kalmak/hapsolmek, güven eksikliği ve iş belirsizlikleri
Tsai vd. (2008)	Bilgi açığı riski, çalışan direnci, kontrol kaybı, etkin olmayan lojistik tesisi, sağlayıcının fırsatçı davranışları, sözleşmeye aykırı davranış, zayıf iletişim, ortak hedeflerin eksikliği, yetkinlik kaldırıcının zayıflığı, stratejik gelişmeyi desteklemede zayıflık, müşteri hizmetlerini desteklemede zayıflık ve yetkinlikleri iyi koruyamama
Hon Kam vd. (2011)	Artan maliyetler, hizmet sağlayıcısında ihtiyaç duyulan yeteneklerin eksikliği, çekirdek olmayan faaliyetlerden ziyade temel faaliyetler için dış kaynak kullanımı, sınırlı bir pazara dış kaynak kullanımı, personelin iş kaybı korkusu, gizli maliyetlerin gerçekleştirilememesi, yetersiz fayda-maliyet analizi, bilgi sızması, kontrol kaybı, kilit beceri ve bilgi kaybı, azalan avantajlar ve sosyal riskler
Gandhi vd. (2012)	Program, teknik, finansal, sağlayıcı, kültür, itibar, fikri mülkiyet, esneklik, uyum ve kalite ile ilgili riskler
Xu ve Wang (2013)	Müşteri ilişkilerinin zayıflaması, müşterileri bilgilerinin sızması, şirketlerin gizli stratejilerinin sızması, lojistik arz sıkıntısı, ürün stok maliyetinin yükselmesi, lojistik işletmelerin ahlaki tehlikesi, lojistik işletmelerin seçimini tersine çevrilmesi, şirketlerin çalışma fırsatlarını azaltma, çekirdek avantaj geliştirilmesinde fırsatların kaybı, lojistiği kontrol etme kabiliyetinin azalması, müşteri hizmet seviyesinin düşmesi ve işletmeler arası kültür çatışmaları



Şekil 1: Dış Kaynak Kullanım Sorunları Kelime Bulutu

Tablo 1’de özetlenen tespit edilmiş dış kaynak kullanım sorunları kelime bulutu olarak Şekil 1’de görselleştirilmiştir. Görülebileceği üzere, yazında dış kaynak kullanımı ile ilgili fazlasıyla risk ve/veya sorun belirtilmiştir. Yazı karakter büyüklüğünü anahtar kelime tekrar sayısına göre ayarlayarak görüntüleyen kelime bulutu (çok tekrar eden anahtar kelime büyük karakter, az tekrar eden anahtar kelime küçük karakter) incelendiğinde, tespit edilmiş dış kaynak kullanım sorunlarında öne çıkan anahtar kelimeler: kayıplar (kaynak kaybı, gizlilik kaybı, kontrol kaybı, hizmet kaybı, bilgi kaybı, kalite kaybı), maliyetler, sözleşme, lojistik şeklindedir. Diğer yandan, bu sorunların sonuçlarının dış kaynak kullanımı ile ilgili çalışmalarda yeterince araştırılmayan bir alan olduğu göze çarpmaktadır. Söz gelimi, bir dış kaynak kullanım sözleşmesinin en önemli ve açık sonuçlarından birisinin, söz konusu düzenleme ile ilgili duyulan genel memnuniyet seviyesi olduğu söylenebilir. Dolayısıyla, diğer dış kaynak risklerine kıyasla ne tür sorunların dış kaynak memnuniyetini engellediğinin araştırılmasının ilgili yazına önemli bir katkıda bulunacağı düşünülmektedir. Ayrıca bu çalışmanın bulgularının, dış kaynak kullanan şirketler için gelecekteki dış kaynak kullanım kararlarının uygulanabilirliğine dair ışık tutma potansiyeli olabileceği de ön görülmektedir. Bununla birlikte, çalışma sonuçlarının dış kaynak kullanım süreçlerinde şirketlerin ne tür sorunlara dikkat etmeleri gerektiği konusunda da bir fikir verebileceğine inanılmaktadır.

Risklerine rağmen, dış kaynak kullanımı birçok şirket için hala çok popüler bir stratejik karardır. Dolayısıyla, bu çalışmanın arkasındaki ana motivasyon dış kaynak kullanım sorunlarına dair daha fazla içgörü sağlamaktır. Bu çalışmanın bir başka amacı da dış kaynak memnuniyeti perspektifini kullanarak dış kaynak kullanımı için bir bağlam oluşturmaktır. Bu çerçevenin şirketlerin dış kaynak kullanımını stratejik bir seçenek olarak göz önünde bulundurma olasılığını değerlendirmelerini kolaylaştıracağı düşünülmektedir. Bu nedenle, bu makaledeki ana araştırma sorusu “Ne tür problemler dış kaynak kullanım memnuniyetini engellemektedir?” şeklinde kurgulanmıştır.

2. YÖNTEM

2.1. Veri

Bu çalışmanın örneklemini, Türkiye'de faaliyet gösteren uluslararası şirketler ile uluslararası faaliyet gösteren tanınmış Türk şirketlerini kapsamaktadır. Rastgele seçilen 500 firmanın yöneticileri ile telefon ve / veya e-posta yoluyla bağlantı kurulmuş ve bunun sonucunda toplam 103 adet firmadan tüketiciye (B2C) ve kurumlar arası (B2B) şirket çalışmaya katılmayı kabul etmiştir. Her firmadan bir katılımcı, yüz yüze görüşmeler yoluyla yapılandırılmış anketleri yanıtlamıştır. Çalışma üst düzey yöneticileri hedefleyecek şekilde tasarlandığından, şirket sahipleri, yönetim kurulu üyeleri veya üst düzey yöneticiler anketi cevaplamıştır. Eksik cevapları olan anketler temizlendiğinde, %19,6'lık bir cevap oranıyla toplam 98 geçerli anket elde edilmiştir.

Çalışmaya katılan şirketler tekstil ve giyim, bankacılık ve finansal hizmetler, bilişim teknolojileri hizmetleri, dayanıklı tüketim malları, tıbbi hizmetler, inşaat hizmetleri, gıda ve diğer hızlı tüketim ürünleri, iletişim, lojistik ve dağıtım, otomotiv, imalat ve diğer hizmetler dahil olmak üzere çok çeşitli sektörlerden faaliyet göstermektedirler. Bu şirketler, insan kaynakları, araştırma ve geliştirme, satış ve pazarlama, üretim, operasyonlar, müşteri hizmetleri, finans ve muhasebe, bilişim teknolojileri, yönetim ve diğer tesis hizmetleri gibi bir veya birkaç faaliyeti dış kaynaklardan sağladıklarını belirtmişlerdir.

2.2. Ölçüm

Dış kaynak kullanım sorunlarını ölçmek için var olan bir akademik ölçek olmadığından, literatürde ortaya konan sorunların çeşitliliğini yansıtacak şekilde bir dizi başlık belirlenmiştir. Sonuç olarak, anket farklı sektörler ve farklı dış kaynak kullanım alanlarını kapsayan 21 dış kaynak kullanım sorununu içerecek şekilde tasarlanmıştır. Katılımcılar “asla” ile “her zaman” arasında değişen beş puanlık bir ölçek kullanarak dış kaynak kullanım problemleriyle karşılaşma sıklıklarını belirtmişlerdir. Ayrıca, genel olarak memnuniyet seviyelerini, “hiç memnun değilim” ile “çok memnunum” arasında değişen beş noktalık ölçek üzerinde cevaplandırmışlardır. Başlıca sorunlu faktörleri belirlemek için, varimax rotasyonu kullanarak temel bileşen faktör analizler yapılmıştır. Kaiser-Meyer – Olkin (KMO) örnekleme yeterliliği ölçüsü 0.821 ve Bartlett'in Küresellik Testi sonuçları istatistiksel olarak anlamlı bulunarak ($p < 0.001$), çalışma verilerinin faktör analizi yöntemini kullanarak boyut küçültme için uygun olduğunu göstermiştir. Faktör analizi sonuçları, dış kaynak memnuniyetindeki değişkenliğin %65,37'sini açıklayan altı faktöre ayrılmıştır. Öğeler, faktör yükleri, güvenilirlik tahminleri ve betimleyici istatistikler Tablo 2'de belirtilmiştir:

Tablo 2: Dış Kaynak Kullanım Sorunları, Psikometrik Özellikler ve Betimleyici İstatistikler

Dış Kaynak Kullanım Sorunları	Faktör Yüklemesi	Cronbach's Alpha	Ortalama (SS)
<i>Genel Ölçek Güvenilirliği</i>		0,89	
Dış Kaynak Kullanım Kararının Yanlışlığı (kky)		(Tek adet olduğundan bulunmamaktadır)	1,97 (0,90)
Devredilmemesi gereken faaliyetleri dış kaynaklardan sağlama	0,76		
Operasyonel Sorunlar (ops)		0,80	1,91 (0,65)
Güvenilmez sağlayıcıları seçme	0,57		
Dış kaynaklardan sağlanan faaliyet üzerindeki kontrolü kaybetmek	0,72		
Şirketinizle sağlayıcı arasında iletişimin zayıf olması	0,72		
Şirketlerin anlaşmaya tersine çevrilebilirlik maddeleri ekmediği durumlarda bir çıkış stratejisi planlamamış olmak	0,61		
Dış kaynak kullanım faaliyetlerinden kaynaklanan personel değişimi nedeniyle kilit şirket becerilerini kaybetmek	0,64		
Müşterilerle Sorunlar ve Değişim Maliyetleri (mdm)		0,63	1,96 (0,66)
Firmaya olan bağlılığını yitiren çalışanlar	0,63		
Sağlayıcının sahip olduğundan daha fazla deneyime sahip olduğunu iddia etmesi	0,7		
Yüksek değişim maliyetleri nedeniyle belirli bir sağlayıcıya takılı kalmak	0,52		
Sağlayıcı tarafından sunulan düşük kaliteli ürün ve/veya hizmetler nedeniyle müşteri memnuniyetinin azalması	0,54		
Sağlayıcıların Karşılıyamadığı Beklentiler (skb)		0,84	2,38 (0,69)
Gelişmiş süreçleri olmayan sağlayıcıların seçilmesi	0,57		
Söz verileden daha düşük kaliteli işlerin teslim edilmesi	0,78		
Kalite güvencesine az önem verilmesi	0,62		
Sağlayıcının düşük kaliteli çalışan kullanması	0,8		
Sağlayıcının karşılayamayacağı sözler vermesi	0,66		
Dış Kaynak Kullanımından Kaynaklanan İşlem Maliyetleri (dim)		0,60	1,93 (0,73)
Şirketler arası ilişkide güç dengesinin kurulamadığı zayıf bir sözleşme yazmak	0,51		
Şirketinizle satıcı arasında farklı teşviklerin bulunması	0,51		
Beklenmeyen gizli maliyetlerle karşı karşıya kalmak (ör. Dış kaynak kullanım sözleşmesini gözden geçirmek için avukatlara ödenmesi gereken yasal ücretler)	0,82		
Sağlayıcılara Tabi Olmaktan Kaynaklanan Sorunlar (sts)		0,74	1,60 (0,65)
Mallarına/hizmetlerine tabi olunması nedeniyle, sağlayıcının ücretini arttırması	0,62		
Sağlayıcının dolandırıcılık yapması	0,8		
Sağlayıcının iflası	0,8		

Aşağıda, dış kaynak memnuniyeti ile ilgili olarak çıkarılan altı faktörün her birinin içeriğine dair açıklamalar bulunmaktadır:

- **Dış Kaynak Kullanım Kararının Yanlılığı (kky):** Bu, bir şirketin yanlış sağlayıcı ile çalıştığına inandığı ve/veya söz konusu faaliyeti gerçekleştirmek için hiç dış kaynak kullanmaması gerektiğine inandığı durumdur. Şirketler, en başından yanlış dış kaynak kullanımı kararı aldıklarına inanıyorlarsa, bu durum dış kaynak memnuniyetine olumsuz yansiyabilir.
- **Operasyonel Sorunlar (ops):** Böyle bir durumda, bir sağlayıcıyla çalışma konusunda zorluk yaşanır; bu sorunlar kaçınılmaz olarak dış kaynak kullanan firmaların ticari faaliyetlerinin sorunsuz bir şekilde yürütülmesine sekte vurabilir ya da daha kötü durumlarda son müşterilere olumsuz bir şekilde yansiyacak sonuçlar doğurabilir. Bunun gerçekleşmesi hâlinde, dış kaynak kullanan şirketlerin, bu sorunla karşılaşmayan şirketlere kıyasla daha düşük dış kaynak memnuniyeti seviyelerine sahip olabileceği düşünülmektedir.
- **Müşterilerle Sorunlar ve Değişim Maliyetleri (mdm):** Dış kaynak kullanımı süreçlerinde karşılaşılan sorunların son müşterilere olumsuz yansması ve/veya başka bir sağlayıcı ile çalışma olanaklarının kısıtlı olması şirketlere zaman ve paraya mal olurken hem dış kaynak kullanım memnuniyetini; aynı zamanda firmaların kârlılığını da olumsuz yönde etkileyebilecek faktörlerdir.
- **Sağlayıcıların Karşılayamadığı Beklentiler (skb):** Bir firma, bir ürün/hizmet sağlayıcısı ile ilgili hayal kırıklığına uğrarsa, dış kaynak kullanan firmanın bu ilişkisinden memnun kalmama olasılığının yüksek olabileceği düşünülebilir. Tahmin edilebileceği üzere, bu bağıntının dış kaynak kullanımı ilişkisinin yapısına, sağlayıcı tarafından hangi fonksiyonunun yerine getirildiğine ve/veya sağlayıcının hangi tür ürün/hizmetler sağladığına bağlı olacağı ön görülmektedir.
- **Dış Kaynak Kullanımından Kaynaklanan İşlem Maliyetleri (dim):** Bir firmanın sözleşme imzalama aşamasında tahmin edilememiş maliyetlerle karşılaşması veya firma ile sağlayıcı arasında farklı teşvikler olması ya da sözleşme firma ile sağlayıcı arasında zayıf bir güç dengesi içermesi durumlarının dış kaynak memnuniyetinin gerçekleşmesi için oldukça olumsuz bir başlangıç olacağı söylenebilir.
- **Sağlayıcılara Tabi Olmaktan Kaynaklanan Sorunlar (sts):** Firmalar piyasaya sundukları ürün/hizmetler için sağlayıcılarına bağlı olduklarından, bu ürün/hizmetler firmaların müşterilerine hizmet vermek için kullanılır. Eğer sözü geçen ürün/hizmetler hatalı ve/veya üzerinde anlaşılan standartların altındaysa, bu kaçınılmaz olarak müşterilere olumsuz olarak yansyacağından dış kaynak memnuniyeti olumsuz yönde etkilebilir.

2.3. Analiz yöntemi

Bu çalışmada, analiz yapmak için Nitel Karşılaştırmalı Analiz'in (Qualitative Comparative Analysis - QCA) bir türü olan Bulanık Küme Nitel Karşılaştırmalı Analiz (fsQCA) yöntemi kullanılmıştır (Ragin, 2008). QCA, çıktı (bağımlı değişken) ile bu çıktıyı oluşturan girdiler (bağımsız değişkenler) arasındaki ilişkiyi küme teorisi yaklaşımı (0/1 – var/yok) ile açıklayan teorik bir yöntemdir (Ragin, 1987). Yöntemin uygulanması sonucu elde edilen doğruluk tablosunda nedensel koşulların ve sonuçların gruplandırılmaları/kombinasyonları (koşullar) arasındaki açık bağlantılar tanımlanır. QCA'nın ana sınırlaması, iki değeri olan (0/1 – var/yok) değişkenleri kullanmasıdır. Aralık değişkenleri ve oransal değişkenler bu tip küme üyeliklerini tanımlamakta yeterli olmamaktadır. Ragin (2008), bulanık küme teorisi (bir elemanın bir kümeye kısmi üyeliğine olanak sağlayan teori) ve Boolean mantığı (0-1 cebiri) kullanarak sözü geçen sınırlamayı aşarak fsQCA yöntemini geliştirmiştir. Bu yöntemin QCA'ya kıyasla temel metodolojik avantajı, modellerde ilgilenilen sürekli ve aralık değişkenleri ayarlayarak, küme teorik yaklaşımın temel kurallarına uygun, 0 (kümenin üyesi değil) ve 1 (kümenin tam üyesi) aralığındaki küme üyelik değerlerine dönüştürebilmesidir. Regresyon gibi geleneksel ilişki/korelasyon analizleriyle karşılaştırıldığında ise asimetric ilişkileri, eşsözlülüğü ve nedensel karmaşıklığı keşfetmek açısından fsQCA daha avantajlıdır (Woodside, 2013). Son zamanlarda, daha fazla sayıda çalışma, simetrik istatistiksel araçların sınırlamalarının üstesinden gelmek için işletme ve yönetim alt disiplinlerinde fsQCA yöntemini benimsemeye başlamıştır. (Kan vd., 2016; Roig-Tierno vd., 2016; Çelikdin A., 2017; Eren-Erdogmus vd., 2018; Chester vd., 2019; Oyemomi vd., 2019; Beynon vd., 2020, Gligor ve Bozkurt, 2020).

3. BULGULAR

fsQCA uygulama prensiplerine uygun olarak, bu çalışmada aşağıdaki ana adımlar uygulanmıştır: Öncelikle incelenecek koşul ve sonuçlar seçilmiştir, sonrasında fsQCA uygulamak için ham veriler toplanmış, değişkenler bulanık kümelerle dönüştürülmüş, yöntem uygulanmış ve en son olarak da çelişkiler çözülerek bulgular yorumlanmıştır. Analiz, fsQCA 2.5 yazılım paketini (www.fsqca.com) kullanarak gerçekleştirilmiştir.

Bu çalışmanın çıktısı (bağımlı değişken); dış kaynak memnuniyeti (dkm) ile dış kaynak memnuniyetsizliği (~dkm) arasında ayırım yapan bulanık bir değişkendir. Bu değişkenin koşulları (bağımsız değişken/girdi) şunlardır: dış kaynak kullanım kararının yanlışlığı (kky), operasyonel sorunlar (ops), müşterilerle sorunlar ve değişim maliyetleri (mdm), sağlayıcıların karşılayamadığı beklentiler (skb), dış kaynak kullanımından kaynaklanan işlem maliyetleri (dim) ve sağlayıcılara tabi olmaktan kaynaklanan sorunlar (sts).

$$dkm = f(kky, ops, mdm, skb, dim, sts)$$

fsQCA'daki gruplandırmalar asimetric olduğundan dkm'ne öncülük eden gruplandırmalar ~dkm'nden farklı olacaktır (Woodside, 2013). Bu nedenle iki ayrı analizde sonucun olumlu ve olumsuz gerçekleşme durumları ele alınmıştır.

$$\sim dkm = f(kky, ops, mdm, skb, dim, sts)$$

İlk analiz, hangi koşulların dkm sonucuna yol açtığını açıklarken, ikinci analiz, $\sim dkm$ alternatif modelini incelemektedir. Dolayısıyla fsQCA bu iki modeli sınamıştır.

Woodside (2013) tarafından önerildiği üzere, kky, ops, mdm, skb, dim, sts ve dkm'un orijinal ölçeklerini bulanık bir küme ölçeği içinde ayarlanmıştır. Veri değerlerinin %5'ini kapsayan orijinal değer, kümeye üye olmama noktası olarak, değerlerin %50'sini kapsayan orijinal değer çapraz nokta/geçiş noktası olarak ve en son olarak da değerlerin %95'ini kapsayan özgün değeri kümeye tam üyelik noktası olarak belirlenmiştir. Tablo 3, kky, ops, mdm, skb, dim, sts ve dkm için bu üç noktanın istatistiklerini ve orijinal değerlerini vermektedir.

Tablo 3: Bulanık Küme Ayarlama Değerleri ve İstatistikler

İstatistikler	kky	ops	mdm	skb	dim	sts	dkm
N	98	98	98	98	98	98	98
Ortalama	1.98	1.91	1.96	2.39	1.93	1.61	3.77
Medyan	2.00	1.80	1.75	2.33	1.67	1.67	4
Std.sapma	0.91	0.66	0.67	0.70	0.74	0.65	0.64
Minimum	1	1	1	1	1	1	2
Maximum	4	3.60	4.25	4.67	4,67	5	5
Ayarlama Değerleri							
95%	4.00	3.20	3.25	3.83	3.33	3.00	5.00
50%	2.00	1.80	1.75	2.33	1.67	1.67	4.00
5%	1.00	1.00	1.00	1.33	1.00	1.00	2.95

Her değişken için bulanık küme ayarlanarak oluşturulduktan sonra yöntem uygulanarak yöntemin 2 ana alt çıktısı olan gereklilik analizi (necessity analysis) ve yeterlilik analizi (sufficiency analysis) yapılmıştır. Gereklilik analizi, çıktının (bağımlı değişken) gerçekleşmesi için olmazsa olmaz girdileri (bağımsız değişkenleri) tespit eder. Girdilerin gerekli olması durumunda, istenen sonuç bu girdiler olmadan gerçekleşemez. Girdilerin yeterli olması durumunu analiz eden yeterlilik analizinde ise istenen sonuç belli grup girdiler geçerli olduğunda gerçekleşse de bu aynı sonuç başka diğer grup girdiler geçerli olduğunda da oluşuyor olabilir. Dolayısıyla, bu çalışma takip eden paragraflarda fsQCA kullanarak gereklilik analizi ve yeterlilik analizini ele almaktadır.

Öncelikle, gereklilik analizinde, sonuç – yani dış kaynak kullanım memnuniyeti – için gerekli olan koşullar araştırılmıştır. Memnuniyet olduğunda (veya olmadığında) tek bir durumun her zaman mevcut olup olmadığını incelenmiştir. Ragin (2000) “neredeyse her za-

man” gerekli veya yeterli olan nedensel girdiler/faktörler için 0.80 ve “genellikle” gerekli veya yeterli olan nedensel durumlar için ise 0.65 eşiklerini önermektedir. Dkm ile ilgili tutarlılık değerleri Tablo 4’te gösterildiği üzere 0.59 ile 0.84 arasında değişmektedir. \sim dkm için ise tutarlılık değerleri 0.54 ile 0.76 arasında değişmektedir (Tablo 4). Tablo 4’ün sol tarafında gösterildiği üzere, yukarıda öngörüldüğü gibi, dkm sonucu için \sim kky, \sim ops, \sim skb ve \sim sts koşullarının önemli şartlar olduğu, fakat geri kalan koşulların dkm için güçlü şartlar olmadığı belirlenmiştir. Tablo 4’ün sağ tarafına bakıldığında ise \sim dkm için ise hiçbir koşulun güçlü şart olarak ortaya çıkmadığı görülmektedir.

Tablo 4: Gereklilik Analizi

Koşul	Dış Kaynak Kullanımı Memnuniyeti (dkm)			
	Var		Yok(\sim)	
	Tutarlılık	Kapsam	Tutarlılık	Kapsam
kky	0.63	0.59	0.60	0.81
\sim kky	0.80*	0.58	0.70	0.73
ops	0.62	0.53	0.69	0.84
\sim ops	0.81*	0.65	0.62	0.70
mdm	0.72	0.57	0.67	0.76
\sim mdm	0.70	0.60	0.62	0.76
skb	0.67	0.57	0.68	0.83
\sim skb	0.80*	0.64	0.65	0.74
dim	0.73	0.58	0.70	0.79
\sim dim	0.73	0.63	0.63	0.77
sts	0.59	0.63	0.54	0.83
\sim sts	0.84*	0.56	0.76	0.73

Not: \sim işareti koşulun yokluğunu belirtir.

* işareti gereklilik koşulları için 0.80 tutarlılık değerinin sağlandığını gösterir.

Sonrasında, yeterlilik analizi ile dkm’ne yol açan farklı nedensel gruplar tespit edilmiştir. Yeterlilik analizi, doğruluk tablosunun oluşturulmasını, bunun anlamlı gruplara indirgenmesini ve altta yatan nedensel kalıpları tanımlayan indirgenmiş mantık ifadelerini içeren bir küme üretmeyi içerir. Tablo 5, fsQCA sonuçlarını ve dkm ile \sim dkm sonuçlarına yol açacak tüm gruplandırmaları içermektedir. Tablo 5, dkm için s1 ve s2 gruplarının ve \sim dkm için ise s3, s4, s5 ve s6 gruplarının, sonuçlara varmak için önerilen 0.75 asgari tutarlılık eşliğini elde ettiğini göstermektedir (Ragin 2006; Ragin, 2008). s1’den s6’ya kadar olan gruplar, dkm ve \sim dkm için bulunan farklı bir çözüm modellerini belirtmektedir. Tablo 5’te görüldüğü üzere, dkm’nin çözüm tutarlılığı 0.79’dur ve s1 ve s2 grupları dkm vakalarının

%38'ini açıklamaktadır. ~dkm için çözüm tutarlılığı 0.85'tir ve s3 - s6 arası gruplar ~dkm vakalarının % 61'ini açıklamaktadır.

Tablo 5: Yeterlilik Analizi

Koşullar /Gruplandırmalar	Dış Kaynak Kullanımı Memnuniyeti (dkm)					
	dkm		~dkm			
	s1	s2	s3	s4	s5	s6
kky	○	●		●	○	○
ops	○	○	●	●	○	○
mdm	●	●	●	●	○	●
skb	●	●	●	●	○	●
dim	●	●	●	●	○	●
sts	○	●	●		○	○
Tutarlılık (te)	0.81	0.85	0.85	0.90	0.88	0.88
Ham kapsam (hk)	0.33	0.26	0.27	0.32	0.38	0.25
Özgün kapsam	0.13	0.05	0.01	0.04	0.19	0.04
Çözüm kapsamı	0.38		0.61			
Çözüm tutarlılığı	0.79		0.85			

Not: Siyah noktalar koşulun varlığını belirtir; beyaz noktalar koşulun yokluğunu belirtir. Frekans kesimi: 2. Tutarlılık değeri: 0.80.

Sözü geçen altı gruplandırma, tutarlılık endeksi (te) ve ham kapsamına (hk) göre vakaların daha yüksek yüzdesini açıklamaktadır. Dış kaynak kullanım memnuniyeti (dkm) için aşağıdaki iki grup belirlenmiştir:

- **s1:** ~sts*dim*skb*mdm*~ops*~kky (te=0.81, hk=0.33): Dkm'nin gerçekleşebilmesi için yeterli bir durum dim, skb ve mdm ile karşılaşılmış olmasına rağmen sts, ops ve kky durumlarıyla hiçbir şekilde karşılaşılmamasıdır.
- **s2:** sts*dim*skb*mdm*~ops*kky (te=0.85, hk=0.26): Dkm'nin gerçekleşebilmesi için yeterli bir başka durum ise sts, dim, skb, mdm ve kky ile karşılaşılmış olmasına rağmen, kesinlikle ops ile karşılaşılmamasıdır.

Dış kaynak kullanım memnuniyetinin olmadığı (~dkm) durumlar için ise aşağıdaki dört grup belirlenmiştir:

- **s3:** sts*dim*skb*mdm*ops (te=0.85, hk=0.27): ~dkm'nin gerçekleşmesi için yeterli bir durum sts, dim, skb, mdm ve ops ile karşılaşılmamasıdır.
- **s4:** dim*skb*mdm*ops*kky (te=0.90, hk=0.32): ~dkm'nin gerçekleşmesi için başka yeterli bir durum ise dim, skb, mdm, ops ve kky ile karşılaşılmamasıdır.
- **s5:** ~sts*~dim*~skb*~mdm*~ops*~kky (te=0.88, hk=0.38): Sonuçlardan örnekleme bulunan şirketlerin genel olarak dış kaynak kullanım faaliyetlerinden memnun olmadıkları gözlemlenmiştir. Bununla birlikte, bu sonuç araştırma için belirlenen koşullar

dışında bulunan makro-ekonomik koşullar, piyasa oynaklığı ve/veya belirsizlik gibi faktörlerden kaynaklanıyor gibi görünmektedir.

- **s6:** $\sim sts * \dim * skb * mdm * \sim ops * \sim kky$ ($te=0.88$, $hk=0.25$): $\sim dkm$ 'nin gerçekleşmesi için başka yeterli bir durum da \dim , skb ve mdm ile karşılaşılması olmasına rağmen, sts , ops ve kky ile karşılaşılmasıdır.

4. TARTIŞMA

Sonuçları özetlemek gerekirse, incelenen örneklem için dış kaynak kullanım memnuniyetinin (dkm) ortaya çıkması için gerekli koşulların operasyonel sorunlar (ops), dış kaynak kullanım kararının yanlışlığı (kky), sağlayıcıların karşılayamadığı beklentiler (skb) ve sağlayıcılara tabi olmaktan kaynaklanan sorunlar (sts) ile karşılaşmamak olduğu gözlemlenmiştir. Bununla birlikte, müşterilerle sorunlar ve değişim maliyetlerinin (mdm) ile dış kaynak kullanımından kaynaklanan işlem maliyetlerinin (\dim) dış kaynak kullanım memnuniyetinin (dkm) oluşabilmesi için gerekli koşullar olmadığı belirlenmiştir. Dolayısıyla, bu sonuçlarla ilgili olarak, şirketlerin dış kaynak kullanmaları durumunda doğru sağlayıcılarla ortaklık kurmalarının çok daha önemli olduğu, bu tür ortaklıklarda ortaya çıkabilecek işlem maliyetleri, müşteri sorunları ya da sağlayıcıyı değiştirme maliyetlerinin diğer sorunların ise göz ardı edilebileceği söylenebilir.

Dış kaynak kullanım memnuniyetinin (dkm) için yeterli koşullar için ise, iki farklı modelin ($s1$ ve $s2$) ortaya çıktığı görülmektedir. Öncelikle, operasyonel sorunlar (ops) her iki model için de şirketlerin hiçbir şekilde karşılaşmak istemediği bir koşul olarak göze çarpmaktadır. Başka bir deyişle, şirketler başka tür sorunlarla karşılaşsalar bile, bunların operasyonel sorunlar karşısında çok daha az önemli olarak algılandığı anlamı çıkartılabilir. İkincisi, her iki modelde de dış kaynak kullanımından kaynaklanan işlem maliyetlerinin (\dim), sağlayıcıların karşılayamadığı beklentiler (skb) ile müşterilerle sorunlar ve değişim maliyetlerinin (mdm) şirketlerin tahammül edebileceği sorunlar olarak ortaya çıktığı görülmüştür. Diğer bir ifadeyle, şirketler bu sorunlarla karşılaşsalar bile, dış kaynak kullanımından yine de memnuniyet duyabileceklerdir. Bu iki bulgu bir araya getirildiğinde, belirli bir ölçüde olmak şartıyla dış kaynak kullanımından kaynaklanan işlem maliyetlerini (\dim), sağlayıcıların karşılayamadığı beklentileri (skb) ve müşterilerle sorunlar ve değişim maliyetlerini (mdm) göz ardı edebileceği ancak, herhangi bir şekilde karşılaşmak istemediklerinin ise operasyonel sorunlar (ops) olduğu söylenebilir. Bu sonuç, belirsiz, değişken ve dinamik piyasa ortamı, hızla dönüşen müşteri gereksinimleri ve sürekli artan maliyetler düşünüldüğünde dış kaynak kullanımının yürütme aşamasında şirketler açısından bazı öngörüler/he-saplamaları yapmanın zorluğuna işaret etmektedir. Bu şartlar altında, başarılı bir uygulama olanağı olmasına rağmen, olayları anlamlandırmak kendi başına bir zorluktur. Dolayısıyla, operasyonel sorunlarla (ops) karşılaşılması durumunda ortaya çıkan sonuçların şirketler açısından stratejik derecede önemli olduğu da analiz sonuçlarından anlaşılmaktadır. Yine de bu sonucun gereklilik analizinde farklı değerler taşıdığı (asimetri) da göze çarpmıştır. Bu asimetrisinin nedeninin, firmaların dış kaynak kullandıkları fonksiyonların türü, faaliyet gösterdikleri sektörün türü veya yukarıda belirtilen piyasa özellikleri olabileceği düşünülmektedir.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Günümüz piyasalarının dinamik ve sürekli değişen ortamının yanı sıra sürekli değişen müşteri gereksinimleri ve artan maliyetler şirketleri esnek ve uyumlu olmaya yönlendirmektedir. Böylesine zorlu bir ortamda rekabetçi kalabilmek ve müşteri kaybını önleyebilmek için dış kaynak kullanımını özellikle son yıllarda stratejik bir cevap olarak şirketlerin gidecek daha fazla tercih ettiği gözlenmektedir. Dış kaynak kullanım olanakları küresel ölçekte artarken, dış kaynak kullanım sözleşmelerinin niteliği daha karmaşık hale gelmektedir. Bununla birlikte, dış kaynak kullanım süreçlerinde riskler ve sorun türleri önemli ölçüde arttığından konuyla ilgili akademik ilgi de gün geçtikçe çoğalmaktadır.

Bu bağlamda, dış kaynak kullanımı ile ilgili en önemli ve açık sonuçlarından birinin söz konusu düzenleme ile ilgili memnuniyet olduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla, dış kaynak kullanım sorunları için bir çerçeve sağlamak amacıyla, bu çalışma konuya dış kaynak memnuniyeti perspektifinden yaklaşmaktadır. Teorik bağlamda, bu çalışmanın ne tür sorunların dış kaynak memnuniyetini engellediğini ortaya koyarak ilgili yazına katkıda bulunması açısından önemli olduğu düşünülmektedir. Uygulama açısından ise, böyle bir bakış açısının şirketlerin dış kaynak kullanımını stratejik bir seçenek olarak seçme olasılığını hesaplamalarına katkıda bulunulacağına inanılmaktadır. Bu doğrultuda, çalışmanın asıl araştırma amacı, dış kaynak kullanım memnuniyetini ne tür sorunlarını engellediğini araştırmaktır. Hangi sorunların dış kaynak kullanım memnuniyetini diğer dış kaynak riskleriyle karşılaştırdığına engellediğinin görülmesinin önemli bilgiler sağlayacağı ön görülmektedir. Ayrıca, bulguların şirketlerin gelecekteki dış kaynak kullanım kararlarının uygulanabilirliğine de ışık tutabileceği ve ne tür sorunlara dikkat edilmesi gerektiği konusunda bir fikir verebileceği düşünülmektedir.

Bu konuyu araştırmak için, Bulanık Küme Nitel Karşılaştırmalı Analiz (fsQCA) metodu kullanılarak 98 uluslararası şirketten oluşan bir örnekleme dış kaynak memnuniyetini hangi durumların sağladığı incelenmiştir. fsQCA'nın dış kaynak kullanım memnuniyeti için hem gerekli koşulları hem de yeterli koşulları ortaya koyma kapasitesi dolayısıyla bu çalışma için özellikle uygun bir yöntem olduğunu düşünülmektedir. Ayrıca, dış kaynak kullanım memnuniyetinin şirketler açısından öznel bir kavram olduğu – yani bu konuyla ilgili toplanan verilerin kesin olmayabileceği ve/veya gerçeği tam anlamıyla yansıtamayacağı ihtimali – göz önünde bulundurulmuştur. Bireysel görüşler, değerlendirmeler ve derecelendirmelerin dış kaynak kullanım memnuniyeti değerlendirmesinde tanımlanması ve uygulanması gerektiğinden, bulanık küme teorisi yöntemlerinin diğer istatistiksel metodlara göre daha fazla içgörü sağlayacağı düşünülmüştür.

Bulgular, dış kaynak kullanım memnuniyetinin oluşması için gerekli koşulların operasyonel sorunlarla karşılaşmama, yanlış dış kaynak kullanım kararı verilmemiş olması, sağlayıcıların karşılayamadığı beklentilerin olmaması ve sağlayıcılara tabi olmaktan kaynaklanan sorunlarla karşılaşmaması olduğunu göstermektedir. Dış kaynak kullanım memnuniyetinin oluşması için yeterli koşullara gelince, sonuçlar dış kaynak kullanımından kay-

naklanan işlem ve değişim maliyetlerinin, sağlayıcıların karşılayamadığı beklentilerin ve müşterilerle yaşanan problemlerin şirketler tarafından hoş görülebildiğini göstermektedir. Öte yandan, şirketlerin operasyonel sorunlara tahammül edemediğı ve bunların dış kaynak memnuniyetini önemli ölçüde azalttığı gözlenmiştir. Bu bağlamda, dış kaynak kullanım faaliyetlerinin uygulama basamağında şirketlerin en fazla sorunla karşılaştığı ve bu sorunlara karşı hazırlıklı olunması gerektiğı düşünülebilir.

Bu çalışma dış kaynak sorunlarının değerlendirilmesi için yeni bir araştırma alanı açmakla birlikte, bu tür çalışmaların sağladığı içgörü ve karşılaştırmalı sonuçları iletirmek için daha büyük örneklerle şirketlerin dış kaynak kullandıkları fonksiyonların türü, faaliyet gösterdikleri sektörün türü açısından ayrıştırılmış hem gelişmiş hem de gelişmekte olan piyasa ortamlarını da inceleyen çalışmalar yapılmalıdır.

Teşekkür

Yazarlar, bu çalışmanın anket tasarımı ve veri toplanmasında katkısı ve öngörüsü için Boğaziçi Üniversitesi İşletme Bölümü'nden değerli hocamız Prof. Dr. Güven ALPAY'a yürekten teşekkürlerini sunar.

KAYNAKÇA

- Barthelemy, J. (2001). The hidden costs of IT outsourcing, *MIT Sloan Management Review*, 42(3), 60-69.
- _____(2003). The seven deadly sins of outsourcing, *The Academy of Management Executive*, 17(2), 87-98.
- Brannemo, A. (2006). How does the industry work with sourcing decisions? Case study at two Swedish companies, *Journal Manufacturing Technology Management*, 17(5): 547-560.
- Beynon, M. J., Jones, P. & Pickernell, D. (2020). Country-level entrepreneurial attitudes and activity through the years: A panel data analysis using fsQCA, *Journal of Business Research*, 115, 443-455.
- Çelikdin, A. (2017). Nitel Karşılaştırmalı Analiz (QCA) Yönteminin İşletme Bilimleri Alanında Kullanımı, *International Journal of Entrepreneurship and Management Inquiries*, 1 (1), 1-7.
- Chester, K.M. To, Joe, S.C. Au. & Kan, C.W. (2019). Uncovering business model innovation contexts: A comparative analysis by fsQCA methods, *Journal of Business Research*, 101, 783-796.
- Dhar, S., & Balakrishnan, B. (2006). Risks, benefits, and challenges in global IT outsourcing: Perspectives and practices, *Journal of Global Information Management (JGIM)*, 14(3), 59-89.
- Di Gregorio, D., Musteen, M. & Thomas, D.E. (2009). Offshore outsourcing as a source of international competitiveness for SMEs, *Journal of International Business Studies*, 40(6), 969-988.
- Dobler, D.W. & Burt, D.N. (1996). *Purchasing and Supply Management*, New York: McGraw-Hill.
- Earl, M. J. (1996). The risks of outsourcing IT, *Sloan Management Review*, 37(3), 26.
- Ellram L.M., Tate W.L. & Billington, C. (2007). Services supply management: the next frontier for improved organizational performances, California. *Management Review*, 49(4): 44-68.
- Eren-Erdogmus, I., Akgun, I. & Arda, E. (2018). Drivers of successful luxury fashion brand extensions: cases of complement and transfer extensions, *Journal of Fashion Marketing and Management*, 22(4), 476-493.
- Frost, C. (2000). Outsourcing or increasing risks?, *Balance Sheet*, 8, 34-7.
- Gandhi, S., Gorod, A., & Sauser, B. (2012). Prioritization of outsourcing risks from a systemic perspective, *Strategic Outsourcing: An International Journal*, 5(1), 39-71.
- Gligor D. & Bozkurt S. (2020). FsQCA versus regression: The context of customer engagement, *Journal of Retailing and Consumer Services*, 52, 101929.
- Gonzalez, R., Gasco, J. & Llopis, J. (2010). Information systems outsourcing reasons and risks: a new assessment, *Industrial Management & Data Systems*, 110, 284-303.

- Hon Kam, B., Chen, L., & Wilding, R. (2011). Managing production outsourcing risks in China's apparel industry: a case study of two apparel retailers, *Supply Chain Management: An International Journal*, 16(6), 428-445.
- Jiang, B. & Qureshi, A. (2006). Research on outsourcing results: current literature and future opportunities, *Management Decision*, 44, 44-55.
- Kakouris A.P., Polychronopoulos G. & Binioris, S. (2006). Outsourcing decisions and the purchasing process: a system-oriented approach, *Marketing Intelligence and Planning*, 24(7), 708-729.
- Kan, A. K., Adegbite, E., Omari, S.E. & Abdellatif, M. (2016). On the use of qualitative comparative analysis in management, *Journal of Business Research*, 69 (4), 1458–1463.
- Kremic, T., Tukel, I.G. & Rom, O.W. (2006). Outsourcing decision support: a survey of benefits, risks, and decision factors, *Supply Chain Management: An International Journal*, 11(6), 467-482.
- Lau, R. S. M., & Hurley, C. N. (1997). Outsourcing through strategic alliances, *Production and Inventory Management Journal*, 38(2), 6.
- Lee, C.K.M., Yeung, Y.C. & Hong, Z. (2012). An integrated framework for outsourcing risk management, *Industrial Management & Data Systems*, 112(4), 541-558.
- Oyemomi O., Liu S., Neaga I., Chen H. & Nakpodia F. (2019). How cultural impact on knowledge sharing contributes to organizational performance: Using the fsQCA approach, *Journal of Business Research*, 94, 313-319.
- Ragin, C. C. (1987). *The comparative method: Moving beyond qualitative and quantitative strategies*, Berkeley: University of California Press.
- _____(2000). *Fuzzy-set social science*, Chicago: University of Chicago Press.
- _____(2006). Set Relations in Social Research: Evaluating Their Consistency and Coverage, *Political Analysis*, 14(3), 291-310.
- _____(2008). *Redesigning social inquiry: Fuzzy sets and beyond*, Chicago: University of Chicago Press.
- Roig-Tierno, N., Huarng, K.H. & Ribeiro-Soriano, D. (2016). Qualitative comparative analysis: Crisp and fuzzy sets in business and management, *Journal of Business Research*, 69 (4), 1261–1264.
- Shekar, S. (2008). Benchmarking knowledge gaps through role simulations for assessing outsourcing viability, *Benchmarking: An International Journal*, 15(3), 225-41.
- Sullivan, W. E., & Ngwenyama, O. K. (2005). How are public sector organizations managing IS outsourcing risks? An analysis of outsourcing guidelines from three jurisdictions, *Journal of Computer Information Systems*, 45(3), 73-87.
- Tadelis, S. (2007). The innovative organization: creating value through outsourcing, *Californian Management Review*, 50(1), 261-277.

- Tsai, M. C., Liao, C. H., & Han, C. S. (2008). Risk perception on logistics outsourcing of retail chains: model development and empirical verification in Taiwan, *Supply Chain Management: An International Journal*, 13(6), 415-424.
- Quelin, B. & Duhamel, F. (2003). Bringing together strategic outsourcing and corporate strategy: outsourcing motives and risks, *European Management Journal*, 21(5), 647-61.
- Quinn, J.B. (1999). Strategic outsourcing: leveraging knowledge capabilities, *Sloan Management Review*, 40(4), 9-21.
- Vietor, R.K. & Veytsman, A. (2005). *American Outsourcing*, Boston: Harvard Business School.
- Woodside, A. G. (2013). Moving beyond multiple regression analysis to algorithms: Calling for adoption of a paradigm shift from symmetric to asymmetric thinking in data analysis and crafting theory, *Journal of Business Research*, 66, 463–472.
- Xu, Y., & Wang, H. (2013). Logistics Outsourcing Risks Evaluation Based on Rough Sets Theory, *Contemporary Logistics*, (11), 3, 200-206.

MÜŞTERİLERLE İLGİLİ SOSYAL STRESÖRLER ÖLÇEĞİNİN GEÇERLİK VE GÜVENİRLİK ÇALIŞMASI*

VALIDITY AND RELIABILITY STUDY OF CUSTOMER-RELATED SOCIAL STRESSORS SCALE

Araştırma Makalesi
Research Paper

Salih DURSUN**
Oğuz BAŞOL***

Öz:

Müşterilerle ilgili sosyal stresörler, müşterilere hizmet sunan çalışanların iş yerindeki müşterilerle sosyal etkileşim sırasında yaşadığı iş stresi olarak tanımlanmaktadır. Özellikle hizmet sektöründe çalışanları tehdit eden bu durum, çalışanların iş tatminlerinin düşmesine ve tükenmişlik artışına neden olan önemli bir problem olarak değerlendirilmektedir. Bu çalışma 2004 yılında Dormann ve Zapf tarafından geliştirilen müşterilerle ilgili sosyal stresörler ölçeğinin Türkçe geçerlik-güvenirlilik çalışmasını gerçekleştirmeyi amaçlamaktadır. 328 hizmet sektörü çalışanın katılımıyla gerçekleştirilen araştırma sonuçlarına göre, ölçekte bulunan maddelerin faktör yükleri 0,529 ile 0,847 arasında değişmektedir ve açıklanan toplam varyans %59,95 olarak tespit edilmiştir. Gerçekleştirilen doğrulayıcı faktör analizi sonuçlarına göre, müşterilerle ilgili sosyal stresörler ölçeği (Ki-kare/serbestlik değeri: 2,94; RMSEA: 0.077; NFI: 0.94; NNFI: 0.96; CFI: 0.96; GFI: 0.90 ve AGFI: 0.86) 16 madde ve 3 faktörden oluşmaktadır. Ölçeğin içsel tutarlığı 0,888 olarak hesaplanmıştır ve madde-toplam korelasyonlarının 0,311 ile 0,714 arasında değiştiği görülmüştür. Sonuç olarak analizler, müşterilerle ilgili sosyal stresörler ölçeğinin bu alandaki araştırmalarda, araştırmacılar tarafından kullanılabilir geçerli ve güvenilir bir ölçme aracı olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Müşterilerle İlgili Sosyal Stresörler, Ölçek, Geçerlik, Güvenirlilik.

Abstract:

Customer-related social stressors are defined as the work stress experienced by employees providing services to customers in social interaction in the workplace. This situation, which threatens the employees especially in the service sector, is considered an important problem causing the decrease in job satisfaction and an increase in burnout. In this study, this research aims to adapt to the customer-related social stressor Scale, developed by Dormann ve Zapf in 2004, into the Turkish language. According to the results of the research conducted with the participation of 328 service-sector employees, the factor loadings of the items in the scale ranged between 0,529 and 0,847 and the total explained variance was determined as 59,95%. According to the confirmatory factor analysis results, the customer-related social stressor scale consists of 16 items and 3 factors (Chi-square / degree of freedom: 2,94; RMSEA: 0.077; NFI: 0.94; NNFI: 0.96; CFI: 0.96; GFI: 0.90 and AGFI: 0.86). The internal consistency of the scale was calculated as 0.888 and item-total correlations ranged between 0,311 and 0,714. As a result, after the analysis, it was concluded that the customer-related social stressor scale is valid and reliable for Turkish society.

Keywords: Customer-Related Social Stressors, Scale, Validity, Reliability.

* Makale Geliş Tarihi: 17.04.2020

Makale Kabul Tarihi: 17.06.2020

** Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, sdursun@ktu.edu.tr, orcid.org/0000-0002-8597-3340

*** Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, oğuzbasol@klu.edu.tr, orcid.org/0000-0002-7523-4544

GİRİŞ

Hizmet sektörü son yıllarda hızla büyüyen sektörlerden biridir. Hizmet sektörü doğası gereği hizmet sunulan kişilerle yoğun etkileşimi gerektirmektedir. “Müşteri kraldır” veya “müşteri her zaman haklıdır” gibi anlayışlar, hizmet çalışanları ile müşteriler arasında eşit olmayan bir güç mekanizmasıyla sonuçlanmakta (Grandey vd., 2004: 3; Choi vd., 2014: 273) ve çalışanlara müşterilerinin saldırgan davranışlarında bile “gülümsemeyle müşterilere hizmet etmelerini” şart koşmaktadır (Choi vd., 2014: 273). Hizmet kapsamında yer alan rollerdeki bu güç dengesizliği, hizmet sağlayıcısını daha savunmasız hale getirmektedir. Her ne kadar birçok müşteri bu güç dengesizliğinden faydalanmasa da, bazı müşteriler üstünlüklerini göstermenin bir aracı olarak suistimal edici davranışlarda bulunabilmektedir (Ben-Zur ve Yagil, 2005: 82). Diğer taraftan çalışanların kendilerine yönelik saldırgan davranışlara, saldırgan olmayan ve hatta nazik davranışlarla tepki vermeleri beklenmektedir (Ben-Zur ve Yagil, 2005: 81).

Çalışanların müşterilerle olan etkileşiminin, başkalarının sorunlarını çözmenin yetkinlik, başarı ve büyüme hissine yol açması ve minnettar müşterilerin öz güveni artırması gibi olumlu etkileri olduğu görülse de (Dormann ve Zapf, 2004: 62) çoğu zaman hizmet etkileşimleri, çalışanların müşteriden kaynaklı sözlü taciz, haksız talepler ve saygısız davranışlar gibi kötü muamelelere maruz kalabilmesiyle sonuçlanmaktadır (Wang vd., 2013: 989). Bu tür düşmanca davranışlar, özellikle de mağdurun cevap vermeye hakkı olmadığına oldukça stres vericidir (Ben-Zur ve Yagil, 2005: 82).

Çalışmalar genellikle, çalışanların müşterileri tarafından kötü muamele görmeleri ile çalışanların duygusal tükenmeleri arasında bir ilişki olduğunu ve müşterilerin kötü muamelesinin çalışanlar üzerinde zararlı etkilerinin varlığını göstermiştir (Wang vd., 2011: 312). Örneğin, Grandey vd. (2007) müşterinin sözlü tacizinin duygusal tükenmeye yol açtığını tespit etmiştir. Karatepe vd. (2009a) tarafından yapılan bir çalışmada da müşteri sözlü saldırganlığının duygusal tükenme ve işten ayrılma niyeti üzerinde etkili olduğu sonucu elde edilmiştir. Diğer birçok çalışmada da müşteriden kaynaklanan saldırgan davranışların tükenmişlik üzerinde etkili olduğu tespit edilmiştir (Ben-Zur ve Yagil, 2005; Dursun ve Aytaç, 2014). Ayrıca araştırmalar müşteriden kaynaklı saldırgan davranışların duygusal bağlılığı azalttığını, fiziksel ve mental sağlığı olumsuz etkilediğini göstermektedir (Dupre vd., 2014).

Bu alanda yapılan araştırma sonuçları, müşterilerle olan etkileşimin önemli bir sosyal stresör olduğunu göstermektedir (Dudenhöffer ve Dormann, 2013: 520; Dudenhöffer ve Dormann, 2015: 165). Nitekim Wan (2013), müşteri şikayetlerinin önemli bir iş stresörü olduğunu tespit etmiştir. Çalışanların üstlerinden veya yöneticilerinden destek alamadıkları durumlarda, aşırı talepkar müşterilerle çalışmak daha da stresli hale gelmektedir (Lukic ve Lazarevic, 2018: 222). Bhui vd. (2016) ve Ramires vd. (1996) tarafından yapılan çalışmalarda müşterilerle başa çıkmanın önemli bir iş stresi kaynağı olduğu tespit edilmiştir. Wegge vd. (2007) tarafından gerçekleştirilen çalışmada da

kaba müşteri davranışları stres verici davranışlar olarak değerlendirilmiştir. Bir diğer sorun olan müşteri nezaketsizliği de sosyal stresör olarak kabul edilmektedir (Kern ve Grandey, 2009).

Dormann ve Zapf (2004) müşterilerle olan bu etkileşimin ortaya çıkardığı stresi, müşterilerle ilgili sosyal stresörler (customer-related social stressors) kavramıyla ifade etmektedir. Müşterilerle ilgili sosyal stresör kavramı, müşterilere hizmet sunan çalışanların iş yerindeki müşterilerle sosyal etkileşim sırasında yaşadığı iş stresi olarak tanımlanmaktadır (Ma vd., 2019: 1071). Dormann ve Zapf (2004: 69) müşterilerle ilgili sosyal stresörleri, aşırı müşteri beklentileri (disproportionate customer expectations), müşteri sözlü saldırganlığı (customer verbal aggression), beğenilmeyen müşteriler (disliked customers) ve belirsiz müşteri beklentileri (ambiguous customer expectations) olmak üzere dört boyutta ele almaktadır.

Aşırı müşteri beklentileri, müşterilerin, çalışanlar tarafından makul ve kabul edilebilir olarak değerlendirilen beklentilerine karşı zorlayıcı davranış sergilemelerini göstermektedir. Bu boyut, çalışanın haksızlık hissettiği durumu yansıtmakta ve bu olumsuz his, müşterilerin kendi başlarına kolaylıkla yapabilecekleri şeyleri çalışanlardan yapmalarını istemesi gibi durumlardan oluşmaktadır. Aşırı müşteri beklentileri boyutu, meşru olabilecek ancak müşteriye hizmet sunan çalışanın bakış açısından dolayı orantısız gibi görünen hizmet beklentilerini ifade etmektedir (Dormann ve Zapf, 2004: 69; Sasani, 2013: 14).

Müşteri sözlü saldırganlığı, müşterilerin sözlü saldırganlığına maruz kalmayı ve diğer anti-sosyal davranış biçimlerini ifade etmektedir (Dormann ve Zapf, 2004: 76). Müşterilerin çalışanlara bağırması, haksız şikâyetlerde bulunması vb. davranışlar bu kapsamda değerlendirilmektedir.

Beğenilmeyen müşteriler, düşmanca davranan, mizah anlayışı olmayan ve sıkıcı müşterilerle etkileşimlere vurgu yapmaktadır. Ayrıca çalışanların sözlerinin müşteriler tarafından sık sık kesilmesi bu boyut içinde değerlendirilmektedir (Dormann ve Zapf, 2004: 76). Dormann ve Zapf'a (2004: 76) göre bu faktörün yorumlanması diğer boyutlara göre biraz daha zordur. Çünkü burada doğrudan zarar verme niyetiyle yapılan davranışlar söz konusu değildir. Ancak zarar verme niyeti olmasa bile, bu durum bireyin benlik saygısını olumsuz etkileyecek düzeyde olabilir.

Belirsiz müşteri beklentileri, belirsiz ve net olmayan müşteri beklentilerini ifade etmektedir. Bu boyut, rol belirsizliği ve amaç belirsizliği kavramlarıyla yakından ilişkilidir (Dormann ve Zapf, 2004: 76) ve müşterilerin çalışana yönelik talep ve beklentilerinin açık olmadığı durumları ifade etmektedir (Sasani, 2013: 15).

Araştırmalar, müşterilerle ilgili sosyal stresörlerin çalışanlar üzerinde etkili olduğunu göstermektedir. Müşterilerle ilgili sosyal stresörlerin etkisinin araştırıldığı konuların başında ise tükenmişlik gelmektedir. Choi vd. (2014) Güney Kore'deki seyahat acenteleri, turist otelleri ve turistik restoranlarda ön büro personelinden oluşan katılımcılarla yaptığı

araştırmada, müşterilerle ilgili sosyal stresörlerin üç bileşeni (belirsiz müşteri beklentileri, beğenilmeyen müşteriler ve müşteri sözlü saldırganlığı) ile tükenmişliğin pozitif ilişkili olduğunu bulmuştur. Diğer birçok araştırma müşterilerle ilgili sosyal stresörlerin özellikle duygusal tükenme üzerinde etkili olduğunu göstermektedir (Johnson vd., 2013; Karatepe ve Nkendon, 2014; Nawaz vd., 2018; Ma vd., 2019). Karatepe, Yorgancı ve Haktanır (2009b) ise çalışmasında, yönetici desteğinin müşterilerle ilgili sosyal stresörleri negatif etkilediğini (müşteri sözel saldırganlığı, hoşnutsuz müşteriler, belirsiz müşteri beklentileri) göstermiştir.

Dudenhöffer ve Dormann (2013), müşterilerle ilgili sosyal stresörlerin kısa ve uzun dönemde duygusal tepkiler üzerine etkisini incelemiştir. Elde edilen sonuçlar, kısa ve uzun vadede müşterilerle ilgili sosyal stresörlerin sıkıntı, üzüme, sinirlenme, gerginlik, huzursuzluk, korku gibi olumsuz duygusal tepkilere yol açtığını göstermektedir. Dudenhöffer ve Dormann (2015) tarafından yapılan bir meta analiz çalışması ise, müşterilerle ilgili sosyal stresörlerin tükenmişlik ve iş tatmini üzerinde etkili olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca araştırmada, müşterilerle ilgili sosyal stresörlerin tükenmişlik ve iş tatmini üzerindeki etkisinde duygusal uyumsuzluğun kısmi aracılık etkisine sahip olduğu görülmüştür.

Araştırmalardan hareketle, müşterilerle ilgili sosyal stresörlerin, müşteriler ile birebir temas halinde olan sektörlerde daha yoğun hissedildiğini söylemek mümkündür. Nitekim, bu hizmet sunma biçimine en uygun yapı hizmet sektöründedir. Hizmet sektöründe böyle bir riskin daha olası olması, konunun önemini bir kez daha gündeme getirmektedir çünkü ABD’de çalışanların %80’e yakın kısmı (BLS, 2019), AB ülkelerinde çalışanların %75’ine yakın kısmı (EUROSTAT, 2019) ve Türkiye’de çalışanların %55’inden fazlası (TÜİK, 2019) hizmet sektöründe istihdam edilmektedir. Türkiye’de bu sektörde çalışanlar hizmet etkileşimleri sırasında, müşteriden kaynaklı sözlü taciz, haksız talepler ve saygısız davranışlar gibi kötü muamelelere maruz kalabilmektedir. Buradan hareketle mevcut araştırmanın amacı çalışanlar üzerinde önemli etkilere sahip olduğu farklı araştırmalarla ortaya koyulan müşterilerle ilgili sosyal stresörler ölçeğinin Türkçe geçerlik ve güvenilirlik çalışmasını yapmaktır.

1. YÖNTEM

1.1. Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Araştırmanın evreni Trabzon ilindeki tüm hizmet sektörü çalışanları olarak belirlenmiştir. Gerçekleştirilen araştırma sonrasında, Trabzon ilinde çalışanların tarım sektöründen sonra en çok hizmet sektöründe (%37,8) istihdam edildiği görülmüştür (Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası, 2016). Dolayısıyla araştırmaya konu olan evren 51.743 kişiden oluşmaktadır. Bahsi geçen ana kütleli %95 güven düzeyi ile temsil eden örneklem büyüklüğünün 381 kişi olduğu tespit edilmiştir (<https://www.surveysystem.com/sscalc.htm>). Hazırlanan anket formu, kent merkezinde hizmet sektörü çalışanı olup, müşteriler

ile ilişkisi olan çalışanlara Haziran 2019 – Eylül 2019 tarihleri arasında uygulanmıştır. Araştırma süresi sonunda hedeflenen örnekleme ulaşılmış ancak anketler incelendiğinde 53 anketin eksik ya da hatalı olduğu tespit edilmiş, 328 geçerli anketin olduğu görülmüştür. Mevcut araştırma bir geçerlik-güvenirlik çalışması olduğundan dolayı, örneklem büyüklüğünün araştırmaya konu olan ölçekteki madde sayısının 10 katı olması gerektiği (Costello ve Osborne, 2005) tavsiyesinden hareket edilmiş (ilgili ölçekte 21 madde bulunduğundan, 210 anketin yeterli olduğu görüşü benimsenmiş), örneklem büyüklüğünün yeterli olduğu kanaatine varılmış ve analizler 328 kişilik katılımcı grubu üzerinden gerçekleştirilmiştir.

Katılımcıların demografik özellikleri incelendiğinde, araştırmaya katılanların ağırlıklı olarak kadın (%54,3), bekâr (%57,6) ve lise düzeyinde (%42,7) eğitime sahip oldukları görülmüştür. Katılımcıların yaşlarının 17 ile 54 yaş arasında değiştiği ve ortalama yaşın 28 (ss: 6,16) olduğu, deneyim sürelerinin de 1 ile 35 yıl arasında değiştiği ve ortalama deneyim süresinin 5 yıl (ss: 5,07) olduğu görülmüştür.

1.2. Veri Toplama Aracı

Araştırmada kullanılan veri toplama aracı iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde katılımcıların demografik özelliklerini sorgulayan 5 soru bulunmaktadır (yaş, cinsiyet, medeni durum, eğitim durumu ve deneyim). İkinci bölümde ise Dormann ve Zapf (2004) tarafından müşterilerin neden olduğu sosyal stresörlerin belirlenmesi amacıyla geliştirilen ve 21 maddeden oluşan müşterilerle ilgili sosyal stresörler ölçeği kullanılmıştır. Bu bölümde kullanılan ölçeğin 4 faktörü bulunmaktadır. İlk faktör 8 maddeden oluşan *aşırı müşteri beklentileridir* ve bu faktör, meşru olabilecek ancak müşteriye hizmet sunan çalışanın bakış açısından dolayı orantısız gibi görünen hizmet beklentilerini göstermektedir (Örnek madde: Bazı müşteriler daima kendilerine özel davranılmasını talep eder). İkinci faktör, 5 maddeden oluşan *müşteri sözlü saldırganlığıdır* ve bu faktör, çalışanların müşterilerin sözlü saldırganlığına maruz kalmasını ifade etmektedir (Örnek madde: Müşteriler sık sık bize bağırırlar). Üçüncü faktör 4 maddeden oluşan *beğenilmeyen müşterilerdir* ve bu boyut müşterilerin düşmanca davranan, mizah anlayışı olmayan ve sıkıcı etkileşimlerini belirtmektedir (Örnek madde: Bazı müşteriler kaba-nezaketsiz insanlardır). Son faktör ise *belirsiz müşteri beklentileridir*, ilgili boyut belirsiz ve net olmayan müşteri beklentilerini ifade etmektedir (Örnek madde: Müşteriler bizden ne istediklerini net olarak bilmiyorlar) ve 4 maddeden oluşmaktadır (Dormann ve Zapf, 2004: 69-70; Sasani, 2013: 14). Ölçekte yer alan maddeler “hiçbir zaman doğru değil” ile “her zaman doğru” arasında değişen beşli likert tipindedir.

Araştırmada demografik özelliklerinin analizi, açıklayıcı faktör analizi ve güvenirlik analizi işlemleri SPSS 22 programı ile yapılmıştır. Doğrulayıcı faktör analizinde ise LISREL 8.71 programı kullanılmıştır.

2. BULGULAR

Araştırmanın bu bölümünde, ölçeğe ilişkin dil geçerliği, yapı geçerliği ve güvenilirlik sonuçları değerlendirilmiştir.

2.1. Dil Geçerliği

Müşterilerle ilgili sosyal stresörler ölçeğinin dil geçerliği için iki aşamalı bir süreç takip edilmiştir. İlk olarak, ilgili alanda görev yapan ve iki dili de iyi seviyede kullanabilen 3 akademisyen ölçeği orijinal dilinden Türkçeye çevirmiş, sonrasında da farklı 3 akademisyenden orijinal diline tekrar çeviri yapmaları istenmiş, yapılan karşılaştırmada orijinal anket formu ile tekrar çevirisi yapılan anket formunun büyük oranda birbirine uyduğu görülmüştür. İkinci olarak, anket formundaki soruların anlaşılıp anlaşılmadığını tespit etmek için 8 kişiden oluşan bir çalışan grubuyla odak grup görüşmesi gerçekleştirilmiş ve soruların anlaşıldığı görüldükten sonra 30 çalışana ön anket uygulanmıştır.

2.2. Yapı Geçerliği

Mevcut araştırma kapsamında uygulanan müşterilerle ilgili sosyal stresörler ölçeğinin yapı geçerliğine sahip olduğunu göstermek için açıklayıcı ve doğrulayıcı faktör analizi işlemleri gerçekleştirilmiştir (Kalaycı, 2010: 321). Araştırma kapsamında toplanan verilerin açıklayıcı faktör analizine uygunluğunu belirlemek için Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) Örneklem Yeterliliği Testi ve Bartlett's Küresellik Testi (Bartlett's Test of Sphericity) uygulanmış ve verilerin açıklayıcı faktör analizine uygun olduğu görülmüştür (KMO: 0.891; Ki-kare: 2328; Serbestlik derecesi: 120; Bartlett's p: 0.00). Açıklayıcı faktör analizi çalışmasında faktör türetme yöntemi (extraction method) olarak temel bileşen analizi (principal component analysis); döndürme yöntemi (rotation method) olarak da Kaiser Normalleştiricili Varimax (Varimax with Kaiser Normalization) kullanılmış ve en düşük faktör yükü 0,45 olarak belirlenmiştir (Bayram, 2004: 136).

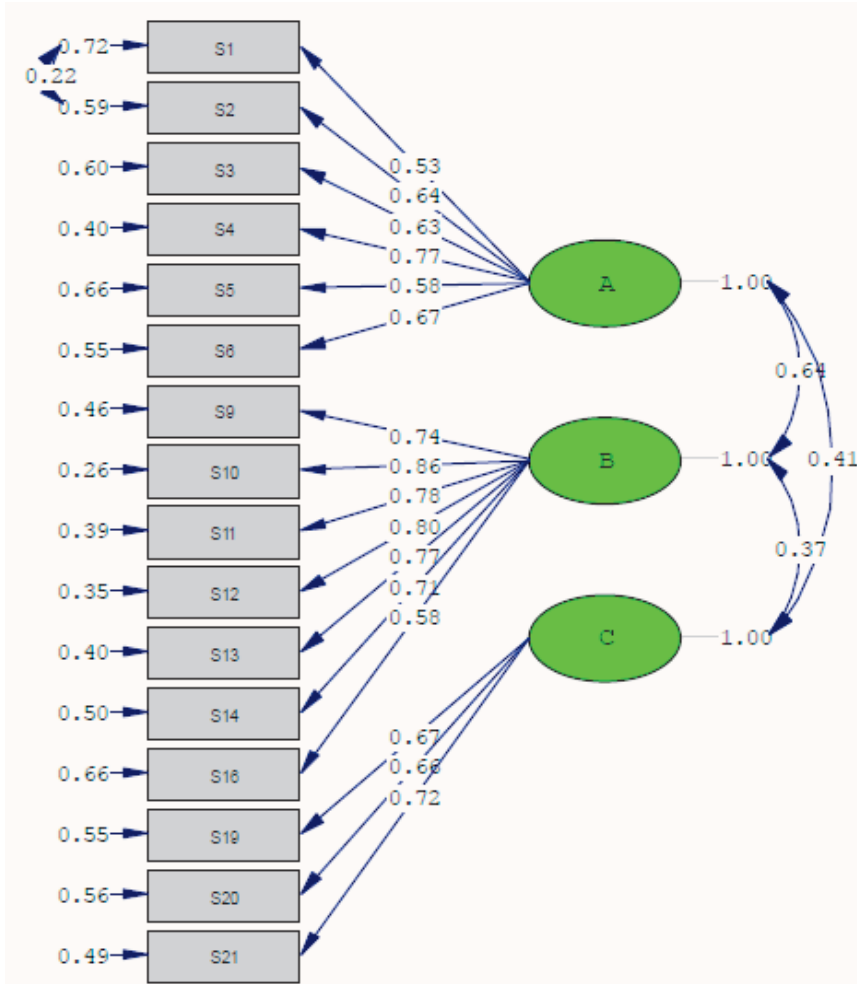
Tablo 1, Varimax döndürme yöntemiyle elde edilen faktör yüklerini göstermektedir. Araştırmada müşterilerle ilgili sosyal stresörler ölçeği için orijinal olan 21 maddelik form ile analizlere başlanmıştır ancak 7, 8, 15, 17 ve 18. maddelerin faktör yükü değerinin 0,45'in altında olmasından dolayı, bu maddeler elenmiştir. Böylece ölçeğin 3 faktör ve 16 maddeden oluşan halinin faktör analizi sonrasında açıklandığı görülmüştür. Analiz sonuçlarına göre, müşterilerle ilgili sosyal stresörler ölçeğinde 3 faktör bulunmaktadır. İlk faktörde, faktör yükleri 0,529 ile 0,761 arasında değişen 6 madde bulunmaktadır ve ilgili faktörün açıklanan varyans oranı %19,02 olarak tespit edilmiştir. İkinci faktörde, faktör yükleri 0,627 ile 0,847 arasında değişmekte olan 7 madde bulunmaktadır ve ilgili faktörün açıklanan varyans oranı %28,08 olarak hesaplanmıştır. Son faktörde ise, faktör yükleri 0,729 ile 0,833 arasında değişmekte olan 3 madde bulunmaktadır ve bu faktörün açıklanan varyans oranı %12,84 olarak görülmüştür. Ölçeğin tümü incelendiğinde ise açıklanan varyans oranının %59,95 olduğu tespit edilmiştir. Bu oran, sosyal bilimlerde beklenen toplam açıklanan varyans oranı olan %50'nin üzerindedir (Beavers, 2013: 8).

Tablo 1: Varimax Döndürme Yöntemiyle Elde Edilen Faktör Yükleri

	Faktör Yükleri		
	A	B	C
S2	0,761		
S4	0,714		
S1	0,709		
S3	0,654		
S5	0,643		
S6	0,529		
S10		0,847	
S11		0,813	
S12		0,775	
S14		0,752	
S13		0,742	
S9		0,733	
S16		0,627	
S21			0,833
S19			0,737
S20			0,729
Özdeğer	3,043	4,493	2,054
Açıklanan varyans	%19,02	%28,08	%12,84
Toplam açıklanan varyans	%59,95		

Açıklayıcı faktör analizi sonrasında elde edilen 3 faktör ve 16 maddeden oluşan yapının doğrulayıcı faktör analizi işlemleri LISREL 8.71 paket programı ile gerçekleştirilmiştir. LISREL paket programı doğrulayıcı faktör analizinde, maddelerin anlamlı olması için hem modelin t değerlerinin 1,96'dan büyük olması (Şimşek, 2007: 86; Taşkın, 2008: 140) hem de standartlaştırılmış faktör yüklerinin 0,50'nin üzerinde olması beklenmektedir (Hair vd., 2010: 708).

Şekil 1, müşterilerle ilgili sosyal stresörler ölçeğine ilişkin standartlaştırılmış katsayı çözümlerini göstermektedir. Gerçekleştirilen doğrulayıcı faktör analizi sonuçlarına göre, modeldeki tüm maddeler anlamlıdır ($t > 1,96$) ve maddelerin standartlaştırılmış katsayıları 0,53 ile 0,86 arasında değişmektedir.



Şekil 1: Müşterilerle İlgili Sosyal Stresörler Ölçeği Standartlaştırılmış Katsayı Çözümleri

Tablo 2, müşterilerle ilgili sosyal stresörler ölçeğine ilişkin uyum iyiliği indeksi değerlerini göstermektedir. Gerçekleştirilen doğrulayıcı faktör analizi sonrasında ileri sürülen müşterilerle ilgili sosyal stresörler ölçeğinin Ki-kare/serbestlik değeri: 2,94; RMSEA: 0.077; NFI: 0.94; NNFI: 0.96; CFI: 0.96; GFI: 0.90 ve AGFI: 0.86 olarak tespit edilmiştir. Elde edilen değerlerin tümü kabul edilebilir uyum iyiliği değerlerinin üzerindedir. Bu sonuçlara göre, ölçeğin 3 alt faktör ve 16 madde ile doğrulandığını söylemek yerinde olacaktır. Diğer bir ifade ile araştırma kapsamında Türkçe geçerlik-güvenirlilik çalışması yapılan müşterilerle ilgili sosyal stresörler ölçeği geçerli bir ölçektir.

Tablo 2: Müşterilerle İlgili Sosyal Stresörler Ölçeğine İlişkin Uyum İyiliği İndeksi Değerleri

Uyum İyiliği İndeksi	Kabul Edilebilir Uyum İyiliği İndeksi Değeri	Ölçeğin Uyum İyiliği İndeksi Değerleri
X ² /sd	<5	294,98/100=2,94
RMSEA	<0.08	0,077
NFI	>0.90	0,94
NNFI	>0.95	0,96
CFI	>0.95	0,96
GFI	>0.90	0,90
AGFI	>0.85	0,86

Kaynak: Şimşek, 2007; Çelik ve Yılmaz 2013, Çömlekçi ve Başol, 2019

Analiz sonucunda elde edilen faktörleri incelemekte fayda bulunmaktadır. Buna göre, ilk faktör “*aşırı müşteri beklentileri*” (A) olarak adlandırılmıştır ve bu faktör altında 6 madde bulunmaktadır (Örnek madde: Bazı müşteriler daima kendilerine özel davranılmasını talep eder.). Bu faktör müşterilerin, çalışanlar tarafından makul ve kabul edilebilir olarak değerlendirilen beklentilerine karşı zorlayıcı davranış sergileme düzeylerini ölçmektedir ve ilgili faktörün içsel tutarlık değeri 0,805 olarak hesaplanmıştır. Herhangi bir ters madde içermeyen faktörde, ilgili 6 maddenin ortalaması alınmaktadır ve en düşük puan 1, en yüksek puan ise 5 olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, katılımcıların aşırı müşteri beklentileri puanı arttıkça, müşteri taleplerinin zorlayıcılık seviyesinin de arttığını söylemek mümkündür.

Analiz sonucunda elde edilen ikinci faktör “*müşteri sözlü saldırganlığı ve beğenilmeyen müşteriler*” (B) olarak adlandırılmıştır. Bu faktör çalışanların, mizah anlayışı olmayan ve sıkıcı müşterilerle etkileşimleri ile müşterinin sözlü saldırganlığına maruz kalması düzeyini ölçmektedir. Bu faktörün içsel tutarlık değeri 0,897 olarak hesaplanmıştır. Herhangi bir ters madde içermeyen ölçekte, ilgili 7 maddenin (Örnek madde: Müşteriler bize karşı sözlü saldırıda bulunurlar.) ortalaması alınmaktadır ve en düşük puan 1, en yüksek puan ise 5 olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, katılımcıların bu faktör ile ilgili puanları arttıkça, istenilmeyen müşterilerden kaynaklı sözlü müşteri şiddetine maruz kalma düzeyinin de arttığı söylenebilir.

Analiz sonucunda elde edilen son faktör ise, “*belirsiz müşteri beklentileri*” (C) olarak adlandırılmıştır. Bu faktör çalışanların, belirsiz ve net olmayan müşteri beklentilerine maruz kalma düzeyini göstermektedir ve ilgili ölçeğin içsel tutarlık değeri 0,722 olarak hesaplanmıştır. Herhangi bir ters madde içermeyen ölçekte, ilgili 3 maddenin (Örnek madde: Müşterilerin istekleri sık sık çelişkilidir.) ortalaması alınmaktadır ve en düşük puan 1, en yüksek puan ise 5 olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, katılımcıların belirsiz müşteri beklentileri puanı arttıkça, çalışanların müşteriden kaynaklı rol ve amaç belirsizliği yaşama düzeyinin de arttığı söylenebilir.

2.3. Güvenirlik

Müşterilerle ilgili sosyal stresörler ölçeğinin güvenirliliğini test etmek amacıyla Cronbach's Alpha içsel tutarlık testi uygulanmış, içsel tutarlık değerlerinin 0,722 ile 0,897 arasında değiştiği ve ölçeğin geneline ilişkin içsel tutarlık değerinin 0,888 olduğu görülmüştür. Nitekim bu değer sosyal bilimler tarafından kabul edilen 0,600 değerinin üzerindedir (Taber, 2018: 1279). Buradan hareketle ölçeğin içsel tutarlığa sahip olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

Tablo 3: Müşterilerle İlgili Sosyal Stresörler Ölçeğine İlişkin Güvenirlik Sonuçları

Maddeler	Madde silindiğinde Cronbach's Alpha değeri	Madde-toplam korelasyonları
S1	0,886	0,416
S2	0,882	0,529
S3	0,884	0,466
S4	0,879	0,605
S5	0,885	0,444
S6	0,880	0,572
S9	0,878	0,639
S10	0,875	0,709
S11	0,878	0,623
S12	0,874	0,714
S13	0,875	0,688
S14	0,880	0,579
S16	0,882	0,521
S19	0,886	0,402
S20	0,886	0,408
S21	0,890	0,311

Tablo 3, ölçeğe ilişkin güvenirlik sonuçlarını göstermektedir. Buna göre, maddelerin herhangi birinin silinmesi durumunda içsel tutarlık katsayısının kayda değer şekilde artmadığı, bu yüzden 16 maddelik ölçeğin bu haliyle yüksek güvenirlik düzeyine sahip olduğu tespit edilmiştir. Son olarak, madde-toplam korelasyonunun 0,30'dan büyük olması maddelerin ayırt edicilik gücünün yüksek olduğunu göstermektedir (De Vaus, 2002: 187) nitekim ilgili sonuçlar incelendiğinde, madde-toplam korelasyonlarının 0,311 ile 0,714 arasında değiştiği görülmüştür.

SONUÇ ve TARTIŞMA

Hizmet sektörü son yılların hızla büyüyen sektörlerinden biridir. Bu sektörün önemli özelliklerinden biri çalışanların müşterilerle yoğun etkileşimini gerektirmesidir. Müşterilerle olan bu etkileşim ise önemli bir sosyal stresör olarak kabul edilmektedir. Bu çalışmada Müşterilerle İlgili Sosyal Stresörler Ölçeği'nin Türkçe geçerlik ve güvenirliliğinin incelenmesi amaçlanmıştır.

Müşterilerle ilgili sosyal stresörler ölçeğinin geçerliği için dil ve yapı geçerliğine bakılmıştır. Ölçeğin dil geçerliği için, ilgili alanda araştırmalar yapan ve iki dile de hakim olan akademisyenlere müracaat edilmiştir. Dil geçerliğinin sağlandığı görüldükten sonra ölçeğin yapı geçerliğini sınamak için açıklayıcı ve doğrulayıcı faktör analizi yapılmıştır. Analiz sonuçlarına göre, 16 madde ve 3 alt boyuttan oluşan bir ölçme aracı elde edilmiştir. Ölçeğin geliştirildiği araştırmada ise ölçek 21 soru ve 4 alt boyuttan oluşmaktadır (Dormann ve Zapf, 2004). Dudenhöffer ve Dormann (2015) tarafından ölçeğin geçerliği ile ilgili yapılan bir araştırmada da 15 soru ve 4 boyuttan oluşan bir yapı elde edilmiştir. Gerçekleştirilen doğrulayıcı faktör analizi sonrasında ise, müşterilerle ilgili sosyal stresörler ölçeğinin uyum iyiliği değerleri, Ki-kare/serbestlik değeri: 2,94; RMSEA: 0.077; NFI: 0.94; NNFI: 0.96; CFI: 0.96; GFI: 0.90 ve AGFI: 0.86 olarak tespit edilmiştir. Elde edilen değerlerin tümü kabul edilebilir uyum iyiliği değerlerinin üzerinde yer almaktadır ve ölçek 3 alt faktör ve 16 madde ile doğrulanmıştır.

Ölçeğin güvenirlilik analizi için Cronbach's Alpha içsel tutarlık testi uygulanmış, içsel tutarlık değerlerinin 0,722 ile 0,897 arasında değiştiği ve ölçeğin geneline ilişkin içsel tutarlık değerinin 0,888 olduğu görülmüştür. Ölçeğin alt boyutlarına ait Cronbach's Alpha değerleri ise, aşırı müşteri beklentileri, müşteri sözlü saldırganlığı ve beğenilmeyen müşteriler ve belirsiz müşteri beklentileri için sırasıyla 0,805, 0,897 ve 0,722 olarak hesaplanmıştır. Diğer araştırmalarda da ölçeğin alt boyutlarına ilişkin Cronbach's Alpha değerleri 0.70 üzerinde bulunmuştur (Dormann ve Zapf, 2004; Karatepe vd., 2009b; Choi vd., 2014; Dudenhöffer ve Dormann, 2015).

Sonuç olarak, elde edilen bulgular Müşterilerle İlgili Sosyal Stresörler Ölçeği'nin (Ek 1) Türk toplumu için geçerli ve güvenilir olduğu göstermektedir. Ölçeğin, bu alanda yapılacak araştırmalarda faydalı olacağı düşünülmektedir. Araştırmalar müşterilerle ilgili sosyal stresörlerin, tükenmişlik, iş tatmini gibi değişkenler üzerinde etkili olduğunu göstermektedir (Karatepe vd., 2009b; Johnson vd., 2013; Karatepe ve Nkendon, 2014; Choi vd., 2014; Dudenhöffer ve Dormann; 2015; Nawaz, Sandhu ve Mughal, 2018; Ma vd., 2019). Bu açıdan müşterilerle ilgili sosyal stresörlerin ölçülmesi, çalışanlarının iş tatminini arttırmak isteyen veya tükenmişlik sorunu ile mücadele etmek isteyen kurumlar için de yol gösterici olacaktır.

Diğer taraftan mevcut araştırmanın bazı kısıtları bulunmaktadır. Araştırmanın ilk kısıtı, mevcut araştırmanın örnekleminin yalnızca Trabzon ilindeki özel sektör çalışanları olmasıdır. Dolayısıyla farklı şehirlerde yapılan araştırmaların farklı sonuçlar verebileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Hatta çalışmanın örnekleminin tüm Türkiye'yi içerecek şekilde

genişletilmesi, yazına önemli katkı sağlayabilir. İkinci kısıt ise anket uygulamasının zorluğudur. Anketörler, anketin uygulanması sırasında, “bilimsel çalışmalara inanmama”, “zaman kısıtı” ve “cevapların aleyhine kullanılması” gibi korkulardan ve çekincelerden dolayı ankete katılmak istememiş, bu sebeple de örneklem sayısı istenen büyüklüğe ulaşamamıştır. Dolayısıyla daha büyük örneklem grubuyla çalışılması sonucunda sonuçların farklılaşabileceği de unutulmamalıdır.

Gelecekte yapılacak araştırmalarda bu ölçeğin farklı örneklem grupları üzerinde uygulanması ölçeğin geçerlik ve güvenilirliğine katkı sağlayacaktır. Ayrıca gelecekte müşterilerle ilgili sosyal stresörlerin örgütsel bağlılık, örgütsel vatandaşlık, işten ayrılma niyeti gibi çalışanların kurumlarıyla ilgili duygu, düşünce ve davranışları üzerindeki etkisinin incelenmesi bu alandaki literatüre önemli katkılar sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Bayram, N. (2004). *Sosyal Bilimlerde SPSS ile Veri Analizi*, Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Beavers, A. S., Lounsbury, J. W., Richards, J. K., Huck, S. W. Skolits, G. J. & Esquivel, S. L. (2013). Practical Considerations for Using Exploratory Factor Analysis in Educational Research, *Practical Assessment, Research & Evaluation*, 18(6), 1-13.
- Ben-Zur, H. & Yagil, D. (2005). The Relationship between Empowerment, Aggressive Behaviours of Customers, Coping, and Burnout, *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 14(1), 81-99.
- Bhui, K., Dinos, S., Galant-Miecznikowska, M., de Jongh, B. & Stansfeld, S. (2016). Perceptions of Work Stress Causes and Effective Interventions in Employees Working in Public, Private and Non-governmental Organisations: A Qualitative Study, *BJPsych bulletin*, 40(6), 318-325.
- BLS (2019). Employment by Major Industry Sector, <https://www.bls.gov/emp/tables/employment-by-major-industry-sector.htm>, (05.11.2018).
- Choi, C. H., Kim, T. T., Lee, G., & Lee, S. K. (2014). Testing the Stressor–Strain–Outcome Model of Customer-Related Social Stressors in Predicting Emotional Exhaustion, Customer Orientation and Service Recovery Performance, *International Journal of Hospitality Management*, 36, 272-285.
- Costello, A. B. & Osborne, J. W. (2005). Best Practices in Exploratory Factor Analysis: Four Recommendations for Getting the Most from Your Analysis, *Practical Assessment, Research & Evaluation*, 10(7), 1-9.
- Çelik, H. E. & Yılmaz, V. (2013). *Lisrel 9.1 ile Yapısal Eşitlik Modellemesi*, Ankara: Anı Yayıncılık.
- Çömlekçi, M. & Başol, O. (2019). Sosyal Medya Haberlerine Güven ve Kullanıcı Teyit Alışkanlıkları Üzerine Bir İnceleme, *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, (30), 55-77.
- De Vaus, D. A. (2002). *Surveys in Social Research*, Australia: Allen & Unwin.
- Dormann, C. & Zapf, D. (2004). Customer-Related Social Stressors and Burnout, *Journal of Occupational Health Psychology*, 9(1), 61–82.
- Dudenhöffer, S. & Dormann, C. (2013). Customer-Related Social Stressors and Service Providers' Affective Reaction, *Journal of Organizational Behavior*, 34, 520-539.
- (2015). Customer-Related Social Stressors Meaning and Consequences Across Service Jobs, *Journal of Personnel Psychology*, 14(4), 165-181.
- Dupré, K. E., Barling, J. & Dawe, K.A. (2014). Harm to Those Who Serve: Effects of Direct and Vicarious Customer-Initiated Workplace Aggression, *Journal of Interpersonal Violence*, 29(13), 1-23.
- Dursun, S. & Aytaç, S. (2014). The Effect of Customer Aggression on Burnout, *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*, 3(4), 369-372.
- EUROSTAT (2019). Which Sector is the Main Employer in the EU Member States? <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/DDN-20171024-1>, (05.11.2018).

- Grandey, A. A., Dickter, D. N., & Sin, H. P. (2004). The Customer is not Always Right: Customer Aggression and Emotion Regulation of Service Employees, *Journal of Organizational Behavior*, 25, 397-418.
- Grandey, A. A., Kern, J. H. & Frone, M. R. (2007). Verbal Abuse from Outsiders Versus Insiders: Comparing Frequency, Impact on Emotional Exhaustion, and the Role of Emotional Labor, *Journal of Occupational Health Psychology*, 12(1), 63-79.
- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J. & Anderson, R. E. (2010). *Multivariate Data Analysis a Global Perspective*, 7th Edition, Global Edition, USA: Pearson.
- Johnson, S. J., Holdsworth, L., Hoel, H. & Zapf, D. (2013). Customer Stressors in Service Organizations: The Impact of Age on Stress Management and Burnout, *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 22(3), 318-330.
- Karatepe, O. M. & Nkendon, R. A. (2014). The Relationship between Customer-Related Social Stressors and Job Outcomes: The Mediating Role of Emotional Exhaustion, *Economic Research*, 27(1), 414-426.
- Karatepe, O. M., Yorgancı, İ. & Haktanır, M. (2009a). Outcomes of Customer Verbal Aggression among Hotel Employees, *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 21(6), 713-733.
- (2009b). An Investigation of the Role of Job Resources in Mitigating Customer-Related Social Stressors and Emotional Exhaustion, *Services Marketing Quarterly*, 31(1), 72-88.
- Kern, J. H., & Grandey, A. A. (2009). Customer Incivility as a Social Stressor: The Role of Race and Racial Identity for Service Employees, *Journal of Occupational Health Psychology*, 14, 46-57.
- Lukić, J. M. & Lazarević, S. Lj. (2018). Sources of Workplace Stress in Service Sector Organizations, *Economics and Organization*, 15(3), 217-229.
- Ma, Z., Kim, H. J. & Shin, K. H. (2019). From Customer-Related Social Stressors to Emotional Exhaustion: An Application of the Demands–Control Model, *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 43(7), 1068-1091.
- Nawaz, A., Sandhu, K. Y. & Mughal, N. (2018). Customer Related Social Stressors a Challenge to Employee Satisfaction: Evidences from Luxury Bus Service Providers in Pakistan, *International Journal of Business Excellence*, 16(3), 257-268.
- Ramires, A., Graham, J., Richards, M., Cull, A. & Gregory, W. (1996). Mental Health of Hospital Consultants: The Effects of Stress and Satisfaction at Work, *Lancet*, 347, 724-728.
- Sample Size Calculator (2019). Sample Size Calculation, <https://www.surveysystem.com/sscalc.htm>, (05.11.2018).
- Sasani, S. (2013). The Consequences of Customer Related Social Stressors on Frontline Staffs in Health Care Centers: An Empirical Study in North Cyprus, Master of Art in Marketing Management, Eastern Mediterranean University.
- Şimşek, Ö. F. (2007). *Yapısal Eşitlik Modellemesine Giriş*, Ankara: Ekinoks.

- Taber, K. (2018). The Use of Cronbach's Alpha When Developing and Reporting Research Instruments in Science Education, *Research in Science Education*, 48(6), 1273-1296.
- Taşkın, Ç. (2008). Pazarlama Stratejilerinin Oluşturulmasında Marka Değerinin Etkisi ve Bir Uygulama, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bursa.
- Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası (2016). 2016 Ekonomik Raporu, <http://tso.org.tr/dosyalar/2016-yili-ekonomik-rapor.pdf>, (05.11.2018).
- TÜİK (2019). Çalışanların Sektöre Göre Dağılımları, <http://www.tuik.gov.tr/Start.do>., (05.11.2018).
- Wan, P. Y. K. (2013). Work Stress Among Casino Industry Supervisors in Macao Casinos, *International Journal of Hospitality & Tourism Administration*, 14(2), 179-201.
- Wang, M., Liao, H., Kammeyer-Mueller, J., Liu, S., Gong, Y. & Shi, J. (2013). Can't Get It Out of My Mind: Employee Rumination after Customer Mistreatment and Negative Mood in the Next Morning, *Journal of Applied Psychology*, 98(6), 989-1004.
- Wang, M., Liao, H., Zhan, Y. & Shi, J. (2011). Daily Customer Mistreatment and Employee Sabotage against Customers: Examining Emotion and Resource Perspectives, *Academy of Management Journal*, 54(2), 312-334.
- Wegge, J., Vogt, J., & Wecking, C. (2007). Customer-Induced Stress in Call Centre Work: A Comparison of Audio and Video Conference, *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 80(4), 693-712.

Ek 1: Müşterilerle İlgili Sosyal Stresörler Ölçeğinin Uygulamaya Hazır Hali

	Hiçbir zaman doğru değil	Genellikle doğru değil	Ara sıra doğru	Genellikle doğru	Her zaman doğru
1. Bazı müşteriler daima kendilerine özel davranılmasını talep eder.	1	2	3	4	5
2. Bizim müşteriler meşgul olduğumuzda bunu anlamazlar.	1	2	3	4	5
3. Bazı müşteriler kendileri yapabilecekleri şeyleri bize sorarlar.	1	2	3	4	5
4. Müşteriler kötü ruh hallerini bize karşı dışa vururlar.	1	2	3	4	5
5. Bizim müşteriler belirli kurallara uymak zorunda olduğumuzu anlamazlar.	1	2	3	4	5
6. Sebepsiz şikayetler müşterilerimiz arasında yaygındır.	1	2	3	4	5
7. Müşteriler sık sık bize bağırırlar.	1	2	3	4	5
8. Müşteriler bize karşı sözlü saldırıda bulunurlar.	1	2	3	4	5
9. Müşteriler daima bizden şikayetçidirler.	1	2	3	4	5
10. Müşteriler küçük meselelerde bile bize karşı kızgınlık gösterir.	1	2	3	4	5
11. Bazı müşteriler her zaman bizimle tartışır.	1	2	3	4	5
12. Müşteriler bize düşmanca davranırlar.	1	2	3	4	5
13. Bazı müşteriler kaba-nezaketsiz insanlardır.	1	2	3	4	5
14. Müşteriler bizden ne istediklerini net olarak bilmiyorlar.	1	2	3	4	5
15. Müşteriler vermiş oldukları talimatlarla işlerimizi karmaşık hale getirirler.	1	2	3	4	5
16. Müşterilerin istekleri sık sık çelişkilidir.	1	2	3	4	5

1-6: A, 7-13: B, 14-16: C faktörüne ilişkin maddelerdir.

KARBON FİYATLANDIRMASINDAN ELDE EDİLEN GELİRLERİN KULLANIMI VE ETKİNLİĞİ*

THE USE AND EFFECTIVENESS OF REVENUES FROM CARBON PRICING

Araştırma Makalesi
Research Paper

Nagihan BİRİNCİ**

Öz:

Sera gazı emisyonlarının azaltılması ve düşük karbonlu ekonomiye geçişte etkili bir araç olarak birçok devlet tarafından yaygın bir şekilde uygulanan karbon fiyatlandırması, yalnızca karbon emisyonlarını azaltmakla kalmamakla aynı zamanda hükümetlere önemli düzeyde gelir de sağlamaktadır. Günümüzde hükümetlerin karbon fiyatlandırmasından elde edilen bu gelirleri hangi amaçla ve nasıl kullandıkları ve gelirlerin kullanım alanlarının emisyonların azalmasına ilave bir katkı sağlayıp sağlamadığı sorusu ayrı bir öneme sahip bulunmaktadır. Bu çalışmanın amacı karbon fiyatlandırmasından elde edilen gelirlerin kullanım alanlarını, bu gelir kullanım alanlarının karbon fiyatlandırmasının çevresel amacına uygunluğunu ve etkinliğini analiz etmektir. Çalışmada karbon gelirlerinin kullanımı vergi indirim, genel bütçeye tahsis, iklim değişikliğinin önlenmesi, doğrudan transfer ve kalkınmanın finansmanı şeklinde beş başlık altında ele alınmıştır. Karbon gelirlerinin kullanımı konusunda genellikle yasal ve siyasi kısıtlamalar mevcut olmakla birlikte hükümetler arasında gelir kullanımı ile ilgili genel bir uzlaşma bulunmamaktadır. Bazı gelir kullanım alanları emisyonların azalmasına ilave katkı sağlarken bazıları emisyonların azalmasına herhangi bir katkı sağlamamakta ve karbon gelirlerinin nasıl kullanılacağı konusunda şeffaflığın bulunması durumunda hem karbon fiyatlandırmasının toplumca kabul edilebilirliği hem de gelir kullanımında etkinliği artacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sera Gazı Emisyonu, Karbon Fiyatlandırması, Karbon Vergisi, Emisyon Ticaret Sistemi, Gelir Tahsisi.

Abstract:

Carbon pricing, which is widely implemented by many governments as an effective tool for reducing greenhouse gas emissions and transition to a low carbon economy, not only reduces carbon emissions, but also provides significant income to governments. Nowadays, the question of what purpose and how governments use revenues from carbon pricing and whether the use of revenues makes an additional contribution to reducing emissions is a special importance. The aim of this study is to analyze the usage areas of the revenues obtained from carbon pricing, the suitability and effectiveness of these income usage areas for the environmental purpose of carbon pricing. In this study, the use of carbon revenues is discussed under five headings: tax reduction, allocation to the general budget, prevention of climate change, direct transfer and financing of development. Although there are generally legal and political restrictions on the use of carbon revenues, there is no consensus on the use of income between governments. While some revenue uses contribute additionally to the reduction of emissions, some do not contribute to the reduction of emissions and if there is transparency about how to use carbon revenues, both the public acceptability of carbon pricing and the effectiveness in revenue use will increase.

Keywords: Greenhouse Gas Emission, Carbon Pricing, Carbon Tax, Emission Trading System, Income Allocation.

* Makale Geliş Tarihi: 10.04.2020

Makale Kabul Tarihi: 22.06.2020

** Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, nbirinci@ktu.edu.tr, orcid.org/0000-0003-3983-8815

GİRİŞ

Son yıllarda çevre kirliliği ve buna bağlı olarak ortaya çıkan sorunlar ülke ekonomilerini meşgul eden çok önemli bir sorun haline gelmiştir. Ekonomik faaliyetler sonucunda oluşan karbon emisyonları ve dolayısıyla sera gazı salınımı çevre kirliliğinin en önemli nedenlerinden birini oluşturmaktadır. Bu gazların salınımını önlemek ya da en azından azaltabilmek amacıyla birçok ülke karbon emisyonlarını fiyatlandırma yoluna başvurmuştur. Buradaki temel amaç karbon emisyonlarının fiyatlandırılması suretiyle daha temiz ve çevre dostu üretim süreçlerinin ve teknolojilerinin teşvik edilmesi ve böylece küresel ısınmanın azaltılmasıdır.

Küresel ısınmanın etkilerini gecikme olmadan azaltabilmek hem hükümetler hem de hükümet dışı sektörler açısından önem arz eden güncel bir konudur. Söz konusu sorunun ele alınmasında karbon fiyatlandırması yeni bir çözüm değildir. Bununla birlikte iklim politikasının önemli bir unsuru olarak hem uzun dönemli hem de düşük karbonlu ekonomiye geçişi kolaylaştırmada karbon fiyatlandırmasının etkinliğini destekleyen ve gün geçtikçe artan bir literatür bulunmaktadır. Bu durum birçok hükümeti emisyon azaltma hedeflerine uygun karbon fiyatlandırma araçlarını kullanmaya teşvik etmiştir.

Karbon fiyatlandırması, dünya çapında birçok ülke ve bölgede sera gazı emisyonlarının azaltılması açısından ekonomik anlamda etkin bir yöntem olarak kullanılmaktadır. Özellikle son on yıllık süreçte dünya genelinde uygulanan karbon fiyatlandırma mekanizmalarının sayısı iki kattan daha fazla artış göstermiştir. Aynı zamanda hem kamu kesimi hem de özel kesim aktörleri arasında karbon fiyatlandırmasının düşük karbonlu ekonomiye geçişteki önemi hususunda görüş birliği bulunmaktadır (Navigant ve The Generation Foundation, 2018: 4). Dünya genelindeki hükümetlerin büyük çoğunluğu sera gazı emisyonlarını azaltma ve iklim değişikliği ile mücadeleye katkı sağlama taahhüdünde bulunmuşlardır. Dolayısıyla hükümetlerin önceliği, işletmelerin ve hane halklarının üretim, yatırım ve tüketim kararlarını etkilemek suretiyle bu taahhütlerin yerine getirilmesini sağlamaktır (McInnes, 2017: 7).

Karbon fiyatlandırma mekanizması kapsamında uygulanan karbon vergileri ve emisyon ticaret sistemleri yalnızca karbon emisyonunu azaltmakla kalmamakta aynı zamanda hükümetlere önemli düzeyde gelir de sağlamaktadır. Dolayısıyla günümüzde hükümetlerin karbon fiyatlandırmasından elde edilen bu gelirleri nasıl ve ne amaçla kullandıkları ve bu gelirlerin kullanım alanlarının emisyonların azalmasına ilave bir katkı sağlayıp sağlamadığı gibi konular ayrı bir öneme sahip bulunmaktadır. Bu doğrultuda çalışmada öncelikle karbon fiyatlandırmasına yer verilmiş, ardından ise karbon fiyatlandırmadan elde edilen gelirler ile bu gelirlerin kullanım alanları ele alınmıştır. Çalışmada karbon fiyatlandırmasından elde edilen gelirlerin kullanım alanları vergi indirim, genel bütçeye tahsis, iklim değişikliğinin önlenmesi, doğrudan transfer ve kalkınmanın finansmanı olmak üzere beş başlık altında toplanmıştır. Bundan hareketle gelirin kullanım alanlarının genişliği yüzdelik olarak ifade edilmiştir. Son olarak karbon gelirlerinin kullanım alanlarının karbon fiyatlandırmanın çevresel amacı ile uygunluğu ve etkinliği değerlendirilmiştir.

1. KARBON FİYATLANDIRMASI

Atmosferdeki sera gazı miktarının artması küresel ısınmaya ve bununla bağlantılı olarak iklim değişikliklerine neden olmaktadır. Bu gazların en önemlisi ise fosil yakıtların yakılması sonucu ortaya çıkan karbondioksittir. Karbon emisyonlarının azaltılması, küresel ısınma ve iklim değişikliği gibi olumsuzlukları azaltma ya da önlemenin en güvenilir yolunu oluşturmaktadır (Williams III, 2016: 8-9). Karbon fiyatlandırması, sera gazı emisyonları üzerine doğrudan bir fiyat uygulanması esasına dayanmaktadır (PMR, 2019: 14; World Bank, 2019: 14). Diğer bir ifade ile karbon fiyatlandırması, sera gazı emisyonuna neden olan malların fiyatlarını artırarak işletmelerin daha düşük emisyon yayan malları üretmeleri, hane halkının ise yüksek emisyonla neden olan enerji yoğun malların tüketimini azaltmaları yönünde teşvik oluşturmaktadır (Dinan, 2012: 1). Nitekim birçok iktisatçı, çevre bilimci ve politikacı karbon fiyatlandırmasını Paris Anlaşmasının küresel iklim değişikliğini azaltma konusundaki hedeflerine ulaşmada en etkili araç olarak nitelendirmektedir (Maestre-Andrés vd., 2019: 1187).

Sera gazı emisyonlarının küresel sıcaklığı değiştirerek ekonomik, beşerî ve doğal sistemlere birtakım maliyetler yüklemesi nedeniyle (Pomerleau ve Asen, 2019: 3) birçok devlet sera gazı emisyonlarını azaltmayı ve küresel sıcaklık artışını 2°C, potansiyel olarak ise 1,5°C ile sınırlandırmayı amaçlamaktadır. Diğer taraftan karbon emisyonlarının faydaları genel olarak emisyon yayanlara yönelik iklim değişikliği şeklindeki dışsal maliyeti ise tüm topluma yöneliktir. Bu nedenle karbon fiyatlandırması söz konusu dışsallıkları içselleştirmenin etkin bir yolu olarak önerilmiştir (Wang vd., 2017: 1). Karbon fiyatlandırmasının araçları genel itibarıyla karbon vergileri ve emisyon ticaret sistemleridir. Karbon vergisi, emisyonlar üzerine belirli bir fiyat uygulanması esasına dayanırken emisyon ticaret sistemleri emisyon fiyatının belirlenmesi amacıyla bir piyasanın oluşturulması esasına dayanmaktadır.

Karbon vergisi Pigouvian vergi olarak kabul edilmektedir. Pigouvian vergi, negatif dışsallık yayan ya da işlem ile doğrudan ilgisi bulunmayan bireylere maliyet yükleyen piyasa işlemlerine uygulanan bir vergidir (Pomerleau ve Asen, 2019: 3). Karbon vergisi, fosil yakıt maliyetini yükselterek fosil yakıt tüketimini ve buna bağlı olarak karbondioksit emisyonlarını azaltmakta, aynı zamanda dışsallıkları içselleştirmektedir. Çünkü üretici ya da tüketicilerin üretim ya da tüketimlerinin tüm maliyetlerine katlanmaları gerekmektedir ve bu maliyetler yalnızca fosil yakıt maliyetinden oluşmayıp yakıt tüketiminin doğaya ve topluma verdiği zararı da kapsamaktadır (Beiser-McGrath ve Bernauer, 2019: 1). Emisyon ticaret sistemleri ise sera gazı emisyonlarının maliyet etkin bir şekilde azaltılması amacıyla geliştirilen, emisyonlar için bir limit veya üst sınır belirlenmesi şeklinde uygulanan, piyasaya dayalı ekonomik bir araçtır (Tianbao, 2012: 6; Taschini, 2017: 5).

Özellikle son on yılda karbon fiyatlandırma uygulamaları ulusal ya da yerel iklim politikalarının bir unsuru olarak daha da artış göstermiştir. Dünyadaki yıllık karbon emisyonunun yaklaşık %80'inden G20 ülkeleri sorumlu bulunmaktadır (Funke ve Mattauch, 2018).

1 Nisan 2019 itibariyle, dünya genelinde 57 karbon fiyatlandırma programı uygulanmış ya da uygulanmak üzere planlaması yapılmıştır. Bunlardan 28'i ağırlıklı olarak yerel düzeyde tanıtılan emisyon ticareti şeklinde iken 29'u daha çok ulusal düzeyde uygulanan karbon vergisi şeklindedir (World Bank, 2019: 21).

Tablo 1: 2019 Yılı Karbon Fiyatları ve Emisyon Payları

Karbon Vergisi				Emisyon Ticaret Sistemi				
Ülke	Başlangıç Yılı	USD/tCO ₂ (Nominal Değeri)	Emisyon Payı (%)	Ülke	Başlangıç Yılı	USD/tCO ₂ (Nominal Değeri)	Emisyon Payı (%)	
Finlandiya	1990	70	36	AB (ETS)	2005	17	45	
Polonya	1990	0,08	4	Alberta	2007	22	48	
Norveç	1991	58	60	İsviçre	2008	7	11	
İsveç	1991	124	40	Yeni Zelanda	2008	16	51	
Danimarka	1992	26	40	RGGI	2009	4	20	
Slovenya	1996	19	24	Tokyo	2010	5,8	20	
Estonya	2000	2,3	3	Saitama	2011	5,8	18	
Letonya	2004	5,7	15	Kaliforniya	2012	15	85	
Lihtenştayn	2008	96	26	Kazakistan	2013	-	50	
İsviçre	2008	96	33	Quebec	2013	14	85	
Britanya Kolum.	2008	30	70	Çin	Pekin	2013	8,9	45
İzlanda	2010	30	29		Guangdong	2013	2,2	60
İrlanda	2010	23	49		Şangay	2013	5,2	57
Ukrayna	2011	0,02	71		Shenzhen	2013	5,2	40
Japonya	2012	2,6	68		Tianjin	2013	1,6	55
İngiltere	2013	24	23		Chongqing	2014	1,8	40
Meksika	2014	2,4	46		Hubei	2014	3,3	35
Fransa	2014	51	35		Fujian	2016	3,1	60
Portekiz	2015	14	29		Sichuan	2018	-	-
Şili	2018	5	39		Ulusal	2018	-	30
Kolombiya	2018	5	24		Güney Kore	2015	20	68
Singapur	2019	3,7	80	Britanya Kolum.	2016	19	10	
Arjantin	2019	10	20	Massachusetts	2019	6,7	14	
Pan-Kanada Karbon Fiyatı	2019	15	-	Pan-Kanada Karbon Fiyatı	2019	15	-	
Newfoundland and Labr.	2019	15	91	Newfoundland and Labrador	2019	15	43	
Güney Afrika	2019	8,3	80	Nova Scotia	2019	15	80	

Kaynak: Postic ve Métivier, 2019: 2.

Tablo 1’de ülkelerin karbon vergisi ve emisyon ticaret sistemi uygulamalarının başlanğıç yılları ile 2019 yılında karbon vergisi ve emisyon ticareti kapsamında uygulanan karbon fiyatları ve kapsanan emisyon payları gösterilmiştir. Buna göre karbon vergisi ilk olarak 1990 yılında Finlandiya ve Polonya’da uygulanmış, bu ülkeleri Norveç ve İsveç izlemiştir. 2019 yılı itibariyle en yüksek karbon fiyatı uygulayan ülke yine İsveç’tir. Bu ülkeyi İsviçre ve Lihtenştayn izlemektedir. Emisyon ticaret sistemi ise AB’de 2005 yılında uygulanmaya başlanmış ve 2019 yılı itibariyle en yüksek fiyat Polonya’ya aittir.

Karbon fiyatları ülkeden ülkeye değişkenlik göstermektedir. Dünyada karbondioksitin tonu başına en yüksek karbon fiyatını uygulayan ülke İsveç’tir. İsveç ekonomisi 1991 yılında karbon vergisinin yürürlüğe girmesinden bu yana %60 oranında büyürken karbon emisyonları %25 oranında azalmıştır (Funke ve Mattauch, 2018). Karbon Fiyatlandırma Üst Komisyonu, Paris Anlaşmasının amaçları doğrultusunda karbon fiyatlarının 2020 yılına kadar ton başına 40-80 dolar, 2030 yılına kadar ise ton başına 50-100 dolara yükselmesini hedeflemektedir. Günümüzde küresel sera gazı emisyonlarının %20’sinden daha az bir kısmı karbon fiyatı kapsamındadır ve fiyatların çoğu 40-80 doların altındadır (Klenert vd., 2018: 669; Funke ve Mattauch, 2018).

Türkiye’de 1990 yılından günümüze kadar özellikle fosil yakıt tüketimindeki artışla bağlantılı olarak karbon emisyonu sürekli olarak artış göstermiştir. 1990 yılında toplam sera gazı emisyonu 219,4 milyon ton karbondioksit eşdeğeri iken 2017 yılında 523,8 milyon ton karbondioksit eşdeğerine yükselmiş, 2018 yılında ise bir önceki yıla göre 0,5 azalarak 520,9 milyon ton karbondioksit eşdeğeri olmuştur (TÜİK). Ancak Türkiye’de karbon emisyonunun azaltılmasına yönelik karbon vergisi şeklinde bir uygulama bulunmamaktadır. Türkiye GSYH’nin yüzdesi ve toplam vergi gelirlerinin yüzdesi cinsinden çevre ile ilişkili vergilerden en fazla gelir elde eden OECD ülkesi konumunda olsa da çevresel politikalar genel itibariyle kullanıcı harçları, kirlilik ücretleri gibi sınırlı etkiye sahip araçlardan oluşmakta ve emisyon azaltımı amacından ziyade gelir oluşturma amacına hizmet etmektedir (Özbilgin, 2017).

2. KARBON FİYATLANDIRMASINDAN ELDE EDİLEN GELİRLER

Karbon fiyatlandırmanın çevresel amacı, temel olarak sera gazı emisyonlarını azaltmaktır. Bununla birlikte karbon fiyatlandırma devlet gelirlerini artırmak için de kullanılabilir potansiyel ve faydalı bir araçtır (PMR, 2019: 20). Çünkü karbon fiyatlandırma yalnızca dışsalıkları azaltmakla kalmamakta aynı zamanda devlete gelir de sağlamaktadır (Williams III, 2016: 3). Dolayısıyla elde edilen gelirler etkinlik, adalet ve uzun dönemli büyüme ile ilgili daha geniş amaçların gerçekleştirilmesine katkı sağlayabilmektedir. Mali kısıtlamalar göz önünde bulundurulduğunda, karbon gelirlerinin kullanımı ile ilgili farklı seçenekleri bulunan hükümetlerin bu seçenekler arasında bir tercihte bulunması gerekmektedir. Bu, karbon fiyatlandırmasından elde edilen gelirlerin kullanımının çevresel sonuçlar, etkinlik, adalet ve uzun dönemli büyüme açısından aynı anda iyileştirmelere yol açamayacağı anlamına gelmemektedir (PMR, 2019: 20).

Karbon fiyatlandırma gelirleri, karbon fiyatlandırma politikaları olarak adlandırılan karbon vergisi ve emisyon ticaret sistemlerinden sağlanan fonlardan oluşmaktadır (Hafstead, 2019). Gelişmiş karbon fiyatlandırma sistemleri, önemli düzeyde gelir sağlama potansiyeline sahiptir (PMR, 2019: 14). Gelir elde etme şekli ve elde edilen gelir miktarı politika türüne bağlı bulunmaktadır (Hafstead, 2019). Karbon vergileri vergi tabanının büyüklüğüne ve yetkili otoriteler tarafından belirlenen fiyata göre gelir yaratmaktadır (PMR, 2019: 14). Daha genel bir ifade ile bir ton karbondioksit başına belirlenen karbon vergisinden elde edilecek gelir miktarı, emisyonun tonu başına sabit bir fiyat ve fosil yakıt talebinin fiyata duyarlılığı tarafından belirlenmektedir. Fosil yakıt talebinin vergiye duyarlılığının düşük olması durumunda elde edilen gelir daha yüksek olacaktır (Hafstead, 2019). Kirletici kuruluşlar tarafından yayılabilecek toplam karbondioksit miktarının sınırlandırılmasını ifade eden emisyon ticaret sistemi (Hafstead, 2019) gelirleri ise emisyon izinlerinin satışı yoluyla sağlanmaktadır (PMR, 2019: 14).

Edenhofer vd. (2015: 132), karbon vergisi uygulamanın karbon emisyonlarını azaltmak dışında kamu gelirini artırmak, hava kalitesini iyileştirmek ve enerji güvenliği sağlamak gibi amaçları olabileceğine dikkat çekmişlerdir. Wang vd. (2017: 1), özellikle karbon vergisinin hükümetler için cazip bir mali gelir sağlayabileceğini ifade etmişlerdir. Pezzey ve Jotzo (2013: 1011), tüm karbon emisyonlarına karbon tonu başına 50 dolarlık bir karbon fiyatının uygulanması durumunda ABD’de GSYH’nin yaklaşık olarak %2’si ya da merkezi vergi gelirlerinin %12’si, Çin’de ise GSYH’nin %8’i ve merkezi vergi gelirlerinin %75’i oranında bir gelir sağlanacağını ifade etmişlerdir. Aynı zamanda bu gelirlerin diğer saptırıcı vergilerin azaltılması ya da çifte kazanç sağlamak amacıyla kullanılabilmesi belirtilmiştir (Wang vd., 2017: 2).

Karbon fiyatlandırmadan elde edilen gelirler yıllar itibariyle artış göstermektedir. Karbon fiyatlandırma politikası 2018 yılında dünya genelinde 45 milyar dolar gelir yaratmıştır. Söz konusu gelir düzeyi 2017 yılında 32 milyar dolar ve 2016 yılında ise 22 milyar dolar düzeyindeydi. Bu artışın önemli bir kısmı AB emisyon ticaret sistemi fiyatlarındaki artıştan kaynaklanmıştır. 2018 yılına kadar birçok ülkede 10 doların altında olan karbon fiyatları son zamanlarda 25 doların üzerine çıkmış durumdadır (Postic ve Métivier, 2019: 1). Bu gelirler dikkatlice ve stratejik olarak değerlendirildiğinde hükümetlerin kamu politikası hedeflerini destekleyebilecek önemli bir finansal kaynağı temsil edebilirler (Carbon Pricing Leadership Coalition, 2016: 1).

Karbon fiyatlandırmasından elde edilen gelirler önemli bir kamu politikası aracıdır. Dolayısıyla bu gelirler hükümetlerin mali ve çevresel hedeflerine hizmet edebilmektedir (Muller ve Hoerner, 1994: 17). Bu nedenle günümüzde birçok ülkede karbon fiyatlandırma politikası uygulanmaktadır. Bazı ülkelerde yalnızca karbon vergisine ya da yalnızca emisyon ticaret sistemi uygulamasına yer verilmekte iken bazı ülkelerde ise her iki karbon fiyatlandırma aracı da uygulanmaktadır. Bununla birlikte karbon vergisini uygulayan ülkelerin ton başına uyguladıkları karbon fiyatını artırmaları ve karbon fiyatlandırma politikasını uygulayan ülke sayısının gün geçtikçe artması dünya gene-

linde karbon fiyatlandırmasından elde edilen gelir düzeyindeki artışı da beraberinde getirmektedir.

3. KARBON GELİRLERİNİN KULLANIMI VE EMİSYON AZALTIMINA ETKİSİ

Karbon fiyatlandırması, ekonominin bütün sektörlerinde emisyonlarda azalma sağlayacak ve düşük karbonlu teknolojik yenilikleri teşvik edecek güçlü bir araç olmakla birlikte hükümetler için önemli bir soruyu da gündeme getirmektedir: Karbon fiyatlandırmasından elde edilecek gelirler nasıl ve nerelere harcanmalı? Bu soru önemlidir. Çünkü karbon vergisi ve emisyon ticaret sistemi uygulaması sonucu elde edilen gelirler oldukça yüksek düzeydedir (Bowen, 2015: 5). Karbon fiyatlandırmasından elde edilen gelirlerin kullanım alanları, ilgili otoriteler tarafından siyasi, ekonomik, yasal ve sosyal öncelikler göz önünde bulundurulmak suretiyle belirlenmektedir. Söz konusu gelirlerin nasıl ve nereye tahsis edileceği, yani söz konusu gelirlerin kullanım alanları ülkeden ülkeye hatta ülke içerisinde yerel düzeyde dahi farklılıklar gösterebilmektedir (Vaidyula ve Alberola, 2016: 3).

Klenert vd. (2018), karbon fiyatlandırması uygulamasının başarılı olup olmamasında karbon fiyatlandırmasından elde edilen gelirlerin nerelere harcanacağına önemli bir payı olduğunu öne sürmüşlerdir. Küresel karbon fiyatlandırma gelirleri 2018 yılında 45 milyar dolar düzeyindedir (Postic ve Métivier, 2019: 1) ve bu gelirlerin gelecekte daha da artması beklenmektedir. Dolayısıyla bu gelirlerin nasıl kullanıldığı ya da kullanılacağı, kamuoyunun karbon fiyatlandırma algısında büyük bir rol oynamaktadır (Funke ve Mattauch, 2018).

Karbon gelirlerinin kullanımı, karbon fiyatlandırmasını desteklemek, çevresel, ekonomik ve sosyal amaçları gerçekleştirmek için güçlü bir araç görevi görebilir. Aynı zamanda karbon gelirleri genel bütçeye dahil edilmek yerine belirli amaçların finansmanı için kullanılabilir. (PMR, 2019: 28). Genel olarak gelirlerin düşük karbonlu altyapıya yatırım yapmak, uluslararası iklim değişikliği hedeflerine ulaşmak, karbon fiyatlandırmasından olumsuz etkilenen hane ya da işletmelerin zararlarını tazmin etmek ve yeşil inovasyon fonları oluşturmak için kullanılması önerilmektedir (OECD, 2017: 13). Bu tarz uygulamalar karbon fiyatlandırmasının kabul edilebilirliğini artırabilir.

Karbon gelirleri genellikle aşağıda belirtilen kategoriler doğrultusunda çeşitli hedeflere ulaşmak için kullanılmaktadır (PMR, 2019: 28).

- Düşük kirliliğin yanı sıra daha yüksek ekonomik büyümeyi hedefleyen vergi reformu,
- Düşük karbonlu teknolojilere yatırım gibi uygulamalarla iklim değişikliğinin hafifletilmesi,
- Eğitim ve sağlık gibi diğer kalkınma hedeflerinin izlenmesi,
- Karbon fiyatlandırmanın çevresel ve ekonomik hedeflerine ulaşmak için karbon kaçığının önlenmesi,

- Yüksek karbon maliyetinden etkilenen bireylere, hanelere ya da işletmelere transferler ya da sosyal programlar vasıtasıyla yardım etme,
- Gelecek nesillerin borç yükünü azaltmak amacıyla borçların azaltılması.

Ülkeler birden fazla hedefe ulaşmak istedikleri takdirde bu hedefleri politika paketlerinde birleştirebilirler. Çünkü karbon gelirleri hükümetlere potansiyel olarak önemli bir gelir kaynağı sağlamakta ve çeşitli politika hedeflerini gerçekleştirmek için çeşitli şekillerde kullanılabilir. Bu nedenle karbon fiyatlandırması hem sera gazı emisyonlarının azaltılmasını hem de elde edilen gelirlerin kullanımı vasıtasıyla diğer ekonomik ve sosyal hedeflere ulaşılmasını sağlama gibi çifte bir etkiye sahip bulunmaktadır.

Tablo 2: Karbon Vergisi Gelirleri ve Kullanım Alanları (2018 Yılı)

Karbon Vergisi		
	Gelir (Milyon Dolar)	Gelirin Kullanım Alanı
Fransa	2.457,50	İklim Değişikliğinin Önlenmesi
	6.644,50	Genel Bütçeye Tahsis
İsveç	2.737	Genel Bütçeye Tahsis
Japonya	2.375,80	İklim Değişikliğinin Önlenmesi
Norveç	687,6	Kalkınmanın Finansmanı
	949,5	Genel Bütçeye Tahsis
Finlandiya	841	Vergi İndirimi
	841	Genel Bütçeye Tahsis
Birleşik Krallık	185,3	Vergi İndirimi
	1.049,30	Genel Bütçeye Tahsis
İsviçre	24,5	Kalkınmanın Finansmanı
	417,1	İklim Değişikliğinin Önlenmesi
	785,2	Doğrudan Transfer
İngiliz Kolom.	1.007,90	Vergi İndirimi
Diğer Ülkeler	177,4	Kalkınmanın Finansmanı
	236,7	İklim Değişikliğinin Önlenmesi
	292,8	Doğrudan Transfer
	354,9	Vergi İndirimi
	1.632,70	Genel Bütçeye Tahsis
Toplam	23.698,20	

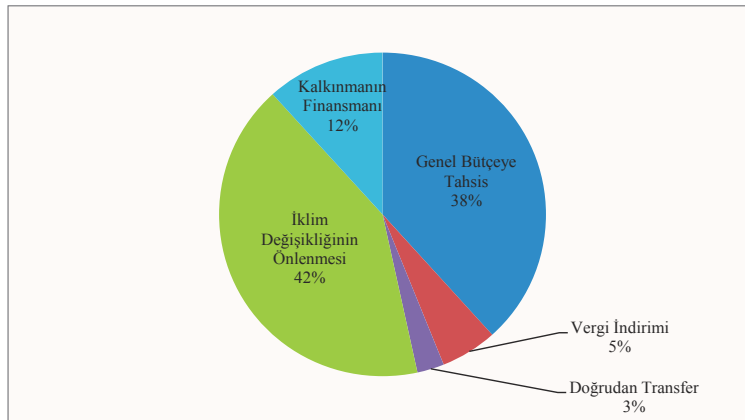
Kaynak: PMR, 2019: 7.

Tablo 3: Emisyon Ticaret Sistemi Gelirleri ve Kullanım Alanları (2018 Yılı)

Emisyon Ticaret Sistemi		
	Gelir (Milyon Dolar)	Gelirin Kullanım Alanı
AB	2.694,20	Kalkınmanın Finansmanı
	9.984,20	İklim Değişikliğinin Önlenmesi
	3.169,60	Genel Bütçeye Tahsis
Kaliforniya	1.509,50	Kalkınmanın Finansmanı
	1.509,50	İklim Değişikliğinin Önlenmesi
Diğer Ülkeler	131,3	Kalkınmanın Finansmanı
	1.638,20	İklim Değişikliğinin Önlenmesi
	114	Doğrudan Transfer
	105,3	Vergi İndirimi
	75,3	Genel Bütçeye Tahsis
Toplam	20.931,10	

Kaynak: PMR, 2019: 7.

Yukarıdaki Tablo 2 ve Tablo 3'te 2018 yılında tüm dünyada karbon vergisi ve emisyon ticareti sistemi uygulamalarından elde edilen gelirler ve bu gelirlerin kullanım alanları gösterilmiştir. Karbon vergisi gelirlerinin toplam tutarı 23.698,2 milyon dolar iken emisyon ticaret sistemi gelirlerinin toplam tutarı 20.931,1 milyon dolardır. Toplam karbon fiyatlandırma geliri ise 44.629,3 milyon dolardır. Karbon gelirlerinin kullanım alanları vergi indirimi, genel bütçeye tahsis, doğrudan transfer, iklim ve kalkınma amaçlı olmak üzere beş başlık altında toplanmıştır. Tablo 2 ve 3'te de açık bir şekilde görüldüğü gibi gelirlerin kullanım alanları ülkeden ülkeye değişmekle birlikte genel bütçeye tahsis ve iklim değişikliğinin önlenmesi amaçlarıyla kullanım ön planda yer almaktadır.

**Şekil 1:** Karbon Gelirlerinin Kullanım Alanları İtibariyle Yüzdeleri Dağılımı (2018 Yılı)

Kaynak: Tablo 2 ve Tablo 3'teki verilerden yararlanılarak oluşturulmuştur.

Yukarıdaki Grafik 1’de karbon fiyatlandırma gelirlerinin kullanım alanları arasındaki dağılımı gelirin yüzdesi şeklinde gösterilmiştir. Buna göre 2018 yılı karbon fiyatlandırma gelirlerinin %42’si iklim değişikliğinin önlenmesi amacıyla kullanılırken %38’i kamu harcamalarının finansmanı amacıyla genel bütçeye tahsis edilmiş, %12’si kalkınmanın finansmanı amacıyla, %5’i gelir ve kurumlar vergisi gibi vergilerin oranlarının azaltılması amacıyla, %3’ü ise karbon fiyatlandırmasından olumsuz etkilenen birey, hane halkı ya da işletmelere transfer edilmiştir.

Daha önce de ifade edildiği gibi karbon gelirlerinin kullanımına yönelik birkaç seçenek bulunmaktadır. Hükümetler bu seçeneklerden birini ya da birkaçını, ayrı ayrı ya da diğer seçenekler ile karma bir kombinasyon halinde kullanabilirler. Aşağıda karbon fiyatlandırmasından elde edilen gelirlerinin kullanım alanları ve bu kullanım alanlarının emisyon azaltımına ilave bir katkı sağlayıp sağlamadığı ele alınmaktadır.

3.1. Vergi İndirimi

Karbon fiyatlandırma gelirleri, emek ve sermaye üzerindeki vergi yükünü azaltmak amacıyla kullanılabilir (Marten ve van Dender, 2019: 19). Özellikle karbon vergisi gelirlerinin, ekonomik faaliyetleri ve dolayısıyla istihdamı artırmak amacıyla bir takım saptırıcı vergilerin etkilerini azaltmak için kullanımı fikri genel olarak desteklenmektedir (Vaidyula ve Alberola, 2016: 3). Bu uygulama, kişisel gelir ve kurumlar vergisi oranlarının azaltılmasını içermektedir. Ekonomik teori, söz konusu vergilerin işgücü piyasasına katılımı ve yatırımları engelleyerek saptırıcı etkiler yarattığı yönündedir. Bu nedenle karbon emisyonlarının vergilendirilmesi ve elde edilen gelirlerin emek ve sermaye üzerindeki vergileri azaltmak amacıyla kullanılmasının vergi sisteminin etkinliğini artıracakları savunulmaktadır (PMR, 2019: 33). Birçok ülkede karbon vergilerinden elde edilen gelirlerin kurumlar vergisinin, kişisel gelir vergisinin ve sosyal güvenlik katkı paylarının azaltılmasına yönelik olarak kullanılması siyasi taahhütten kaynaklanmaktadır (Marten ve van Dender, 2019: 26).

Karbon fiyatlandırması ile ilgili temel endişe, bu uygulamanın genel fiyat düzeyini yükselterek nominal ücretin reel değerini düşürmesidir. Bu durum işgücü arzının azalmasına ve daha yüksek ücret talebinin artmasına neden olabilir. Bu nedenle karbon fiyatlandırmasının uygulandığı bir ekonomide düşük reel ücretler, yüksek işçilik maliyetleri, düşük istihdam ve düşük verim gibi sorunların ortaya çıkması muhtemeldir. Dolayısıyla karbon fiyatlandırmanın reel ücretleri ve istihdamı olumsuz etkileyeceği yönündeki endişe ekonomistleri istihdam üzerindeki vergileri azaltarak ortaya çıkacak olan olumsuz etkileri telafi etme amacına yöneltmiştir (Bowen, 2015: 12). Emek üzerindeki vergi yükünün azaltılması için karbon fiyatlandırma gelirlerinin kullanılması durumunda karbon fiyatlandırma reel ücretler üzerinde net bir etki yaratabilir, böylelikle GSYH ve istihdam artışını teşvik edebilir (PMR, 2019: 33).

Özellikle uluslararası standartlara göre kanuni oranların yüksek olduğu ABD gibi ülkelerde kurumlar vergisi oranlarının azaltılması, karbon vergisinin ekonomik etki-

sinin bir kısmını dengelemede etkili olabilir. Ancak kurumlar vergisi mükelleflerinin yüksek gelirli kesimden oluştuğu göz önünde bulundurulduğunda bu uygulamanın gelir dağılımı adaletsizliğini artırıcı yönü olabilecektir (Marron ve Morris, 2016a: 2-3). Diğer taraftan kurumlar vergisi gibi bozucu ya da saptırıcı vergilerin azaltılması, bu uygulamanın kapsadığı işletmelerde daha yüksek karbon vergisi oranlarının kabul edilebilirliğini artırarak emisyonlarda daha fazla bir azalma sağlayabilir. Karbon fiyatlandırmanın küresel emisyonların yalnızca sınırlı bir bölümünü kapsamaması durumunda emisyon yoğun işletmeler uluslararası rekabet korkusuyla faaliyetlerini karbon fiyatlandırma uygulamasının bulunmadığı bölgelere taşıyabilirler. Karbon gelirlerinin işletmelerin vergi yükünün azaltılması amacıyla kullanımı bu uygulamayı önleyebilir. Daha düşük kurumlar vergisi oranları sonucunda resmi sektör ile kayıt dışı sektör arasındaki vergi yükü açığı azalmaktadır. Dolayısıyla bu tür vergi indirimleri çalışanlar için daha fazla sosyal koruma sağlayabilmektedir. Daha fazla işletme resmi sektöre girse diğer vergi gelirlerinde de artış olabilir (Navigant ve The Generation Foundation, 2018: 30-31).

Britanya Kolumbiyası ve Alberta gibi Kanada eyaletleri, Finlandiya, Norveç, Portekiz ve İsviçre diğer vergi politikası önlemlerini desteklemek amacıyla karbon vergisi gelirlerinden yararlanmaktadırlar. Portekiz’de ise söz konusu gelirler geniş ailelerin kişisel gelir vergisi ödemelerinin azaltılması amacıyla kullanılmaktadır (Marten ve van Dender, 2019: 19). İsveç’te karbon emisyonlarının %40’ını kapsamına alan karbon vergisi, 1991 yılında geniş bir reformun parçası olarak uygulanmaya başlanmış ve buna paralel olarak gelir vergisinde indirim gidilmiştir. Sonrasında karbon vergisi oranı arttıkça işverenlerin sosyal katkı payları azaltılmış ve en yoksul hane halkları gelir vergisi muafiyetinden yararlandırılmıştır (Métivier ve Postic, 2018: 2). İsviçre’de 2008 yılından bu yana bireylerden ve ulusal emisyon ticaret sistemine katılım sağlamayan işletmelerden hidro karbonlu yakıtlar için karbon vergisi alınmaktadır. Elde edilen gelirler ise vergi mükelleflerine, bireyler için sağlık sigortası primlerinde indirim, işletmelerde ise vergi oranlarında indirim şeklinde dağıtılmaktadır (McInnes, 2017: 20).

Tablo 4: Karbon Gelirlerinin Saptırıcı Vergileri Telafi Etmek Amacıyla Kullanımı

Ülkeler	Vergi İndirimi				Açıklama
	Kişisel Gelir Vergisi	İşveren Sosyal Güvenlik Katkı Payları	Çalışan Sosyal Güvenlik Katkı Payları	Kurumlar Vergisi	
Britanya Kolumbiyası Karbon Vergisi	✓			✓	Kişisel gelir vergisi, genel kurumlar vergisi ve küçük işletmelerin kurumlar vergisi oranları düşürülmüştür.
Danimarka Karbon Vergisi	✓	✓			1990'lardaki çevresel vergi reformu kapsamında kişisel gelir vergisi ve işveren sosyal güvenlik katkı payları azaltılmıştır.
Finlandiya Karbon Vergisi	✓	✓			1997 yılında kişisel gelir vergisi oranları ve işveren sosyal güvenlik katkı payları azaltılmıştır. Bu azalma kısmen daha yüksek karbon vergisi ve atık vergisi oranları ile finanse edilmiştir.
Hollanda Karbon Vergisi	✓	✓		✓	İşveren sosyal güvenlik katkı payları ile en düşük kurumlar vergisi oranı azaltılmış, muafiyetler artırılmıştır.
Norveç Karbon Vergisi	✓				Kişisel gelir vergisi oranları azaltılmıştır.
İsveç Karbon Vergisi	✓		✓		1991 çevre vergisi reformu kapsamında kişisel gelir vergisi oranları azaltılmıştır. 2001 çevre vergisi reformu kapsamında ise çalışanların sosyal güvenlik katkı payları azaltılmış ve muafiyetlerin kapsamı genişletilmiştir.
İngiltere İklim Değişikliği Vergisi		✓			İşveren sosyal güvenlik katkı payları azaltılmıştır.
Avustralya Karbon Vergisi ve Emisyon Ticaret Sistemi	✓				Düşük ve orta gelirli hane halkları için muafiyetlerin kapsamı genişletilmiştir. Ayrıca belirli bir gelir eşliğinin altındaki ailelere doğrudan ödenek sağlanmaktadır.
Fransa Karbon Vergisi	✓			✓	Kişisel gelir ve kurumlar vergisi oranları düşürülmüştür.
Estonya Karbon Vergisi	✓			✓	Kişisel gelir ve kurumlar vergisi oranları düşürülmüştür.
Portekiz Karbon Vergisi	✓				Kişisel gelir vergisi oranları düşürülmüştür.
Alberta Karbon Vergisi				✓	Küçük işletmelerin kurumlar vergisi oranları düşürülmüştür.

Kaynak: International Council on Mining & Metals (ICMM), 2013: 25; Navigant ve The Generation Foundation, 2018: 47-50.

Tablo 4’te, karbon fiyatlandırma gelirlerini vergi indirimi amacıyla kullanan ülkelere yer verilmiştir. Ülkeler genel itibarıyla karbon fiyatlandırma gelirleri karşılığında gelir vergisi, kurumlar vergisi, işveren ya da çalışan sosyal güvenlik katkı paylarında indirimde gitmektedirler. Ülkeden ülkeye farklılık göstermekle birlikte sözü edilen vergilerden sadece birinde indirimde gidilebileceği gibi birden fazla vergi türünde de indirimde gidilebilmektedir.

Literatürde çevre vergilerinden elde edilen gelirlerin kişisel gelir ve kurumlar vergisi gibi birtakım vergilerden elde edilecek gelirler yerine ikame edilmesi, yani çevre vergisinden elde edilen gelirlerin diğer bazı vergilerin oranlarının ya da payının azaltılması amacıyla kullanılması çifte kazanç hipotezi olarak adlandırılmaktadır. Çevre vergileri kapsamında yer alması dolayısıyla karbon fiyatlandırmasında da çifte kazanç söz konusudur. Karbon vergisi ve emisyon ticaret sistemi uygulamaları ile hem karbon emisyonları azalmakta hem de elde edilen gelirlerin mükelleflerin ekonomik karar ve davranışlarını olumsuz şekilde etkilediği varsayılan gelir ve kurumlar vergilerininin azaltılması amacıyla kullanılması istihdam artışına katkı sağlamaktadırlar.

3.2. Genel Bütçeye Tahsis

Gelirlerin genel bütçeye eklenmesi şeklindeki uygulamadır. Gelirler, bunların özellikle nerelere harcanması gerektiği yönünde herhangi bir varsayım yapılmadan doğrudan hazineye aktarılabilir. Bu uygulama idari açıdan karbon fiyatlandırma gelirlerini kullanmanın en basit yolu olarak kabul edilmektedir (Navigant ve The Generation Foundation, 2018: 29). Çünkü karbon fiyatlandırma gelirlerinin genel bütçeye aktarılarak genel kamu harcamalarında kullanılması hükümetlere gelirin harcanması hususunda büyük bir esneklik sağlamakta ve idari yükü azaltmaktadır (Navigant ve The Generation Foundation, 2018: 5).

Karbon fiyatlandırma gelirlerinin kullanımı ile ilgili genel yaklaşım, elde edilen gelirlerin diğer kamu gelirleri gibi ele alınmasıdır. Bu kullanım amacı doğrultusunda hükümetler, karbon gelirlerini iklim ya da çevresel amaçlar ile bağlantısız olarak daha fazla harcama yapabilmek, daha düşük vergileme ya da borç düzeyinin azaltılması gibi herhangi bir kamusal amaç için kullanabilirler (Marron ve Morris, 2016a: 5). Tablo 2 ve Tablo 3’te görüldüğü üzere Fransa, İsveç, Norveç, Finlandiya, Birleşik Krallık gibi ülkelerde karbon fiyatlandırmasından elde edilen gelirlerin bir kısmı genel bütçeye tahsis edilmektedir. Bunun yanı sıra Çin ve Meksika gibi gelişmekte olan ülkelerde karbon fiyatlandırma mekanizmasının ortak özelliği, karbon fiyatlandırma gelirlerinin genel kamu harcamalarını desteklemek amacıyla kullanılmasıdır (Navigant ve The Generation Foundation, 2018: 29). İrlanda’da karbon vergisi ülkenin 2008 küresel ekonomik krizden etkilenmesinden sonra getirilmiştir ve karbon vergisinden elde edilen gelirler devletin kamu gelirlerini artırmak amacıyla genel bütçeye aktarılmaktadır (Métivier ve Postic, 2018: 2; ICMM, 2013: 4). Ancak karbon gelirlerinin genel harcamalarda kullanılması, bu gelirlerin, verimliliği artırmak ya da gelir dağılımı sorunlarını azaltmak için kullanılma fırsatını ortadan kaldırmaktadır (Hafstead, 2019).

Karbon gelirlerinin genel bütçeye aktarılması durumunda bu uygulamanın emisyon azaltma etkisi olabilir. Ancak genel kamu harcamalarının büyük çoğunluğu iklim değişik-

liğin azaltılması ile ilgili olmadığı için bu etki ihmal edilebilir düzeydedir. Diğer taraftan karbon gelirlerinin nasıl harcanacağı konusunda şeffaflığın olması karbon fiyatlandırmanın kabul edilebilirliğini artırabilir. Bu doğrultuda gelirlerin genel bütçeye eklenmesi güvensizlik yaratabilir. Ancak gelişmekte olan ülkeler açısından gelirlerin genel bütçeye tahsisi dar devlet bütçelerini rahatlatılabilir (Navigant ve The Generation Foundation, 2018: 29).

Sonuç olarak karbon fiyatlandırma gelirlerinin genel bütçeye aktarılması durumunda bu gelirler çevre sorunları ile bağlantısı bulunmayan çeşitli faaliyetler için harcanabilir. Dolayısıyla gelirlerin genel bütçeye aktarılması durumunda bu uygulamanın genel olarak karbon emisyonlarının azaltılması üzerindeki etkisi oldukça düşük olacaktır. Diğer taraftan gelirin iklime yönelik olarak kullanılacağına dair bir güvencenin olmaması ve gelirin genel bütçenin bir parçası olarak kullanımında şeffaflığın olmaması bu seçeneği karbon gelirlerinin kullanım alanları arasında en az popüler seçeneklerden biri haline getirmektedir.

3.3. İklim Değişikliğinin Önlenmesi

Karbon fiyatlandırmasından elde edilen gelirlerin düşük karbonlu altyapıya yatırım yapmak, iklim finansmanı için uluslararası hedeflere ulaşmak ve yeşil yenilik fonları oluşturmak için kullanılması önerilmektedir (OECD, 2017: 13). Bu bağlamda birçok ülkede karbon fiyatlandırma gelirleri enerji verimliliğini artırmak ve yenilenebilir enerji alanlarındaki teknolojik yenilikleri finanse etmek amacıyla kullanılmaktadır. Karbon gelirlerinin çevresel yeniliği finanse etmek amacıyla kullanılması durumunda alternatif teknolojiye geçişin maliyeti azalacağından çevresel amaçlara ulaşmak için daha düşük vergi oranlarına ihtiyaç duyulabilir (Schlegelmilch ve Joas, 2015: 6).

Karbon vergisi, karbondioksit, metan ve diğer sera gazı emisyonlarını tamamen ortadan kaldıramamaktadır. Doğal olarak bir kısım emisyonlar devam edecektir. Çünkü her şeyden önce bazı insanlar ve işletmeler fosil yakıttan elde ettikleri faydanın bunun bedelini ödemeye değer olduğuna inanmaktadırlar. Dolayısıyla karbon gelirlerinin emisyonların daha fazla azaltılmasını sağlamak amacı ile kullanılması, bu fiyatlandırma mekanizmasının çevresel faydalarını artırabilir (Marron ve Morris, 2016a: 3). Diğer taraftan gelirin doğrudan iklim değişikliği ile ilgili yatırımların finansmanında kullanılması iklim politikalarının etkisini de artırabilir.

Karbon gelirlerinin belki de en yaygın kullanım şekli, bu gelirlerin emisyon azaltma hedeflerine ulaşmaya yönelik ek politikaların desteklenmesi amacıyla kullanılmasıdır. Karbon Fiyatlandırması Üst Komisyonuna göre politika paketlerinin Paris Anlaşması kapsamındaki hedeflere odaklanması gerekmektedir. Bunun nedeni ise bir takım piyasa başarısızlıklarının hedeflenen emisyon düzeyine ulaşmayı sağlayacak olan karbon fiyatını olumsuz etkileyebilmesidir. Söz konusu piyasa başarısızlıklarının bir kısmı özel sektörün düşük karbonlu faaliyetlere yeterince yatırım yapmamasından ya da yapmak istememesinden kaynaklanmaktadır. Böyle bir durumda hükümetler bu yatırımlar için fon sağlayabilirler. Bu uygulama emisyonların azaltılmasını hedefleyen ve karbon fiyatlandırmayı tamamlayan bir kamu politikası olarak görülebilir (PMR, 2019: 35). Diğer taraftan gelirler fiyatlandırma dışı yöntem-

lerle emisyonların azaltılmasını hedefleyen yeşil harcama programlarını finanse etmek için kullanılabilir. Örneğin, söz konusu gelirler elektrikli araçları sübvans etmek, temiz enerji üretimi yapmak, hava iklimlendirme programlarına fon sağlamak, enerji verimliliğinin iyileştirilmesi için yatırım yapmak amacıyla kullanılabilir (Hafstead, 2019). Karbon gelirleri, güneş enerji panelleri kurmak ya da elektrik şirketlerini yenilenebilir kaynaklara yönlendirmek amacıyla sübvansiyon verme şeklinde de kullanılabilir (Marron ve Morris, 2016a: 3). Bu seçenekler arasında özellikle gelirlerin temiz enerji kullanımına yönelik olarak kullanımı yaygındır. Yenilenebilir enerji ve enerji etkin yatırımlara yapılan harcamalar AB emisyon ticaret sistemine katılımı bulunan ülkelerde tüm karbon gelirlerinin yarısından fazlasını oluşturmaktadır (Carbon Pricing Leadership Coalition, 2016: 5). Gelirlerin bu şekilde kullanılması emisyonları vergiden biraz daha fazla azaltabilir. Ancak sübvansiyonların büyük kısmının karbon fiyatlandırması nedeniyle daha temiz enerji kaynaklarını seçen kişi ya da faaliyetlere gitmesi durumunda net fayda beklenenden az olabilir. Çünkü böyle bir durumda sübvansiyonlar emisyonların daha fazla azaltılması için teşvik sağlamak yerine bir tür transfere dönüşebilir (Marron ve Morris, 2016a: 3).

Karbon gelirlerinin ilave iklim ve enerji programlarına aktarılması, karbon fiyatlandırmasının emisyonların azaltılması üzerindeki etkisini güçlendirebilir ve ülkelerin emisyon azaltma hedeflerine ulaşmasına yardımcı olabilir. Bu gelirler, diğer piyasa başarısızlıklarını ele alan ya da karbon fiyatının tek başına başaramayacağı uygulamaları teşvik eden programlara fon sağlanmasına katkı sağlayabilir (Santikarn vd., 2019: 14). Örneğin, Japonya’da karbon vergisi gelirleri, yeşil sübvansiyonlar ve Ar-Ge desteği şeklinde yenilenebilir enerji ve enerji etkin programların finansmanı için kullanılmaktadır. Birleşik Krallık’ ta ise karbon emisyonunun azaltılması, yaban hayat için yaşam alanlarının iyileştirilmesi ve sel riskinin azaltılması amacıyla ormanlık alanların oluşturulması için hibe şeklinde kullanılmaktadır (PMR, 2019: 36).

Özetle, karbon gelirlerinin iklim ya da yeşil amaçlı olarak kullanımı, elde edilen gelirlerin genel itibariyle yenilenebilir enerji ve düşük karbonlu teknolojilerin kullanımını teşvik ya da sübvans etmek, biyo çeşitliliği korumak, atıkları azaltmak, su kaynaklarını korumak ve diğer yeşil programları içeren proje ve programlar için kullanılmasını ifade etmektedir. Birçok faydasının bulunmasına rağmen karbon gelirlerinin iklimin finansmanında kullanılması her zaman için en iyi çözüm olmayabilir. Elde edilen gelirin gerçekten iklime yönelik sorunların çözümünde kullanılabilmesi için öncelikle çok iyi ve kapsamlı bir araştırmanın yapılması ya da bunun için gerekli olan alt yapının hazırlanması gerekmektedir. Bunların gerçekleştirilmemesi durumunda karbon gelirlerinin ikliminin finansmanı amacıyla kullanımı ek idari maliyetlere yol açabilir.

3.4. Doğrudan Transfer

Karbon fiyatlandırması, işletmelerin, hane halkının ve hükümetlerin karbondioksit ve diğer sera gazı emisyonlarını etkin bir şekilde azaltmalarını teşvik edecek önemli bir kamu politikası aracıdır. Ancak bunu yaparken aynı zamanda üreticilere, tüketicilere, topluluklara

ve daha genel bir ifade ile ekonomiye yeni yükler getirmektedir. Karbon gelirlerinin bir kısmının bu yükleri dengelemek için kullanılması, arzu edilmeyen ekonomik zararların azaltılmasına katkı sağlayabilir (Marron ve Morris, 2016a: 1). Nitekim karbon fiyatlandırma, nispi fiyatları, karbon yoğun üretim yöntemlerinin kullanımını ve karbon yoğun mal ve hizmet alımına yönelik teşvikleri etkilemektedir. Dolayısıyla insanların reel gelirleri, işletmelerin karları ve fosil yakıt sahiplerinin rantları bu durumdan etkilenmektedir (Bowen, 2015: 8). Yani karbon fiyatlandırması piyasayı daraltarak işgücünü ve endüstriyi orantısız şekilde etkileyebilir. Vergiler oldukça yüksek ise genel ekonomik faaliyetlerin yavaşlamasına yol açabilir (Marron ve Morris, 2016b: 2). Ayrıca karbon fiyatlandırması sonucunda düşük gelirli kesim yüksek gelirli kesime göre reel gelirinin daha büyük bir kısmını kaybetmektedir. Çünkü enerjinin yoksul ailelerin harcamaları içerisindeki payı daha fazladır (Bowen, 2015: 8).

Karbon vergisi ile ilgili olarak tüketicilerin temel endişesi, bu verginin elektrik, benzin, ısınmada kullanılan yakıt ve diğer fosil yakıt bazlı enerji kaynaklarının fiyatını artıracığı yönündedir. Özellikle düşük gelirli aileler, daha önce de ifade edildiği gibi bütçelerinin büyük bir kısmının enerji giderinden oluşmasından dolayı tedirgin olmaktadır (Marron ve Morris, 2016a: 1). Marron vd., (2015: 15) ve Mathur ve Morris (2014: 326) ABD için yaptıkları çalışmalarında yatırım gelirinin üst gelir gruplarında toplanırken, düşük gelirli hane halkının toplam tüketimlerinin büyük kısmını yakıt, ev ısıtma ve elektrik gibi karbon yoğun ürünlere harcadıklarını belirterek karbon vergisinin tersine artan oranlı bir yapı sergilediğini ifade etmişlerdir. Bu nedenlerden ötürü de ABD’de karbon vergisinin (gelirin yüzdesi cinsinden) düşük gelirli aileler üzerine yüksek gelirli ailelere kıyasla daha fazla yük getireceğini ifade etmişlerdir.

Karbon gelirlerinin, yaşamları bu fiyatlandırmadan etkilenen haneler üzerindeki etkiyi hafifletmek amacıyla transfer ödemesi ya da vergi indirimi şeklinde kullanılması mümkündür (Bowen, 2015: 17). Ancak hükümetlerin düşük gelirli hane halkına zarar vermemek adına onları vergiden muaf tutmak ya da enerji maliyetlerini düşürmek yerine bu ailelere finansal destek sağlaması daha iyi bir seçenek olarak değerlendirilmektedir (Marron ve Morris, 2016a: 2). Bunun için toplumda karbon fiyatlandırmasından en fazla etkilenen kesimlerin tespit edilmesi ve yoksul kesimin elektrik, gazyağı ya da diğer geleneksel biyo yakıtları ne ölçüde kullandıklarını belirlemek önem arz etmektedir (Bowen, 2015: 17). Firmalar açısından bakıldığında ise karbon fiyatlandırmasının sermaye getirisinden ziyade verimlilik ve istihdam üzerindeki olumsuz etkilerinden söz edilmektedir. Karbon fiyatlandırmasının en karbon yoğun firmaların üretkenliği, istidam düzeyi ve kazançları üzerinde bir takım olumsuz etkileri olabilmektedir. Ancak bu olumsuzluklar karbon fiyatlandırma gelirlerinin tamamen işletmelere yönelik olarak kullanımını gerektirecek boyutta değildir (Bowen, 2015: 12).

2012 yılından bu yana Kaliforniya’da emisyon ticareti gelirlerinin en az %25’inin yüksek kirlilik, yoksulluk ve işsizlik ile düşük eğitim düzeyine sahip dezavantajlı topluluklara yarar sağlayacak programlara yönelik olarak kullanılması zorunluluğu bulunmaktadır. Bu doğrultuda ilk fondan toplu taşıma, uygun fiyatlı konut, yenilenebilir enerji, çevre dostu

araçlar ve kentsel ormancılığa 272 milyon dolar tahsis edilmiştir (McInnes, 2017: 20). Enerji İnovasyonu ve Karbon Temettü Yasası, Sağlıklı İklim ve Aile Güvenliği Yasası, İklim Liderliği Konseyi'nin Karbon Temettü Planı gibi bir takım iklim politikası yasa ve önerilerinde karbon kazancının, gelirin yeniden dağıtımı için kullanımı öngörülmüştür (Hafstead, 2019).

Karbon fiyatlandırmasından elde edilen gelirlerin düşük gelirli hane halkına ya da işletmelere doğrudan transfer şeklinde aktarılması durumunda bu gelir kullanımının emisyonların azalmasına ilave katkısı sınırlı olacaktır. Özellikle düşük gelirli hane halkının karbon fiyatlandırmasından dolayı olarak etkilenmesi nedeniyle gelirlerin bu kesime transferi karbon fiyatlandırmasının çevresel amacına ilave bir katkı sağlamayabilir. Ancak gelirlerin karbon fiyatlandırmasından olumsuz etkilenen işletmelere transfer edilmesi durumunda daha yüksek karbon vergisi oranlarının kabul edilebilirliği artabilir ve emisyonlarda ilave bir azalma sağlanabilir.

3.5. Kalkınmanın Finansmanı

Karbon gelirlerinin bir kısmı su, sağlık önlemleri, telekomünikasyon ve ulaştırma hizmetlerine erişim sunan altyapı yatırım ihtiyaçları için kullanılabilir. Bu doğrultuda karbon ya da emisyon fiyatlandırması ekonomilerin temelini oluşturan doğal sistemin istikrarını koruyarak ve aynı zamanda toplum refahı için gerekli olan kamu mallarını sağlayarak sürdürülebilir sosyo-ekonomik kalkınmayı destekleyebilir (Jakob vd., 2015: 1). Diğer bir ifade ile karbon gelirleri, kamu harcama hedeflerini gerçekleştirmek amacıyla altyapının genişletilmesi ve iyileştirilmesi amacıyla kullanılabilir. Özellikle gelirler sürdürülebilir kalkınma hedefleri doğrultusunda kullanıldığında çevresel açıdan olumlu altyapıya yatırım yapılarak daha uzun vadeli olarak emisyonların azaltılmasına katkı sunabilir. Karbon gelirlerini yenilikçi, düşük karbonlu Ar-Ge'ye yönlendirmek, yatırımcılara daha fazla yatırım yapma yönünde olumlu sinyaller verebilir. Örneğin AB, emisyon ticaret sisteminden elde edilen gelirlerin bir kısmının düşük karbonlu araştırma geliştirmeyi desteklemek için AB bünyesindeki Yenilik ve Modernizasyon Fonlarında kullanılması teklifinde bulunmuştur (Vaidyula ve Alberola, 2016: 3). Kolombiya'nın karbon vergisi 2016 yılında, verimliliği artırmayı ve ülkenin kalkınma gündemi için gelir oluşturmayı hedefleyen büyük bir vergi reformu kapsamında yürürlüğe girmiştir. Karbon vergisi gelirleri, Barış Fonu aracılığıyla çatışma sonrası bölgelerde çevresel projeleri finanse ederek ulusal barış sürecini desteklemek amacıyla kullanılmaktadır. Belirli bütçe özerkliğinden faydalanan fon, yeniden yapılanmayı ve uzun vadeli kalkınma hedeflerini desteklemektedir (PMR, 2019: 38).

Karbon gelirlerinin sosyo-ekonomik kalkınmayı teşvik amacıyla kullanılması kamu harcamalarında şeffaflığı artırmakta, gelirlerin nüfus tarafından faydalı görülen alanlara tahsisi karbon fiyatlandırma mekanizmalarının siyasi uygulanabilirliğini artırmaktadır (Navigant ve The Generation Foundation, 2018: 30).

Yukarıda karbon gelirlerinin kullanım alanları Tablo 2 ve Tablo 3'te ele alınan ve Grafik 3 ile özetlenen sınıflandırma doğrultusunda vergi indirimi, genel bütçeye tahsis, iklim

değişikliğin önlenmesi, düşük gelirli kesime doğrudan transfer ve diğer kalkınma hedefleri olmak üzere beş başlık altında ele alınmıştır. Ancak bu başlıklar daha spesifik alt başlıklara bölünerek de ele alınabilir. Örneğin, doğrudan transferler yoksul ailelerin desteklenmesi, nakit transferler, geçici iş yardımı şeklinde ifade edilebilir. Bu çalışmada karbon gelirlerinin kullanım alanları daha temel başlıklar itibarıyla ele alınmıştır. Ancak burada ihmal edilmemesi gereken karbon gelirlerinin kamu borcunun ya da bütçe açıklarının azaltılması amacıyla da kullanılabilmesidir.

Politika belirleyiciler, bütçe açığını ve gelecekteki borç faiz ödemelerini azaltmak amacıyla karbon fiyatlandırma gelirlerinin kullanılmasını öngörebilirler (Hafstead, 2019). Özellikle vergi reformunun yapılmaması ya da harcama düzeyinin artması durumunda, karbon fiyatlandırma gelirleri bütçe açığını ve mevcut borç stokunu azaltmak amacıyla kullanılabilir. Faiz ödemelerinin kamu sermaye yatırımları ya da vergi indirimleri için kullanılacak gelir miktarını azaltması nedeniyle kamu borcu ekonomideki yükü temsil etmekte ve finansal kriz gibi bir şokun olumsuz etkilerini artırmaktadır. Bu nedenle karbon gelirlerinin kamu borcunu azaltmak amacıyla kullanımı, ülkelerin kaynaklarının gelecek dönemler için serbest bırakılmasına katkı sağlayabilir (PMR, 2019: 45). Karbon gelirleriyle borçların azaltılması, gelecek nesillerin refahını artırabilir. Ancak kısa vadede ortaya çıkabilecek sorunları dikkate almayacaktır. Karbon gelirlerinin borçların finansmanı amacıyla kullanımı bu gelirlerinin diğer seçenekler için kullanımı ile kıyaslandığında hem şeffaflık azdır hem de karbon fiyatlandırmasının çevresel hedefleriyle uyuşmamaktadır.

4. KARBON GELİRLERİNİN KULLANIM ALANLARINA GÖRE ETKİNLİĞİ

Hükümetlerin karbon fiyatlandırmasından elde edilen gelirleri en etkin şekilde nasıl kullanacakları sorusu gün geçtikçe daha fazla önem kazanmaktadır. Karbon fiyatlandırmasında uygulanan fiyat, emisyonun azaltılması hedefine ulaşmak açısından önem taşımaktadır. Ancak karbon fiyatlandırmasının etkisi ile ilgili olarak fiyat tek belirleyici unsur değildir. Karbon fiyatlandırmasından elde edilen gelirlerin kullanım alanı da iktisadi etkinliği artırabilmektedir. Bu nedenle hükümetlerin karbon fiyatlandırma politikaları geliştirme çabalarının en başında karbon gelirlerini mali politikalarına dahil etmeleri gerekmektedir.

Karbon gelirlerinin kullanım alanı, karbon fiyatlandırma mekanizmalarının ekonomik etkinliğini ve çevresel sonuçlarını etkilemektedir. Bu gelirler dikkatli ve stratejik şekilde değerlendirildiğinde, hükümetlerin kamu politikası hedeflerini destekleyecek önemli bir finansal kaynak oluşturabilirler (Carbon Pricing Leadership Coalition, 2016: 1). Politika yapımcılar karbon gelirlerinin nasıl kullanılacağına karar verirken hem politika hedeflerini hem de politik gerçekleri göz önünde bulundurmaldırlar. Söz konusu politika hedefleri ise ülkeden ülkeye büyük farklılıklar göstermektedir (Marron ve Morris, 2016a: 6).

Aşağıda yer alan Tablo 5, karbon fiyatlandırmasından elde edilen gelirlerin kullanım alanlarının artı ve eksilerini özetlemektedir.

Tablo 5: Karbon Fiyatlandırma Gelirlerinin Kullanım Alanlarına Göre Artıları ve Eksileri

Gelirin Kullanım Alanı	Artıları	Eksileri
Gelirlerin Diğer Vergilerin Azaltılması Amacıyla Kullanılması (Vergi İndirimi)	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Vergi politikasının geliştirir, rasyonelleştirir. Hem hane halkı hem de kurumsal düzeyde diğer vergilerin sapırtıcı etkilerini azaltarak ekonomik faaliyeti teşvik eder. ✓ Sapırtıcı etkileri, idari tahsil masrafları ve vergi kaçırma olanakları daha az olan vergilere geçişe olanak sağlayabilir. Vergileri emek ve sermayeden kirliliğe doğru kaydırarak vergilerin toplum tarafından kabul edilebilirliğine katkı sağlayabilir. Böylelikle vergi sisteminin etkinliğini artırır. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Bazı haneler ya da firmalar için ayrıcalıklı muamelelere neden olarak eşitliği zedeleyebilirler ve bu etkileri giderebilmek için başka vergisel düzenlemeleri gerekli kılabilirler. ✓ Diğer vergilerin azaltılması karbon fiyatlandırma politikasının etkinliğini azaltabilir. ✓ Vergi indirimleri için karbon fiyatından etkilenenlerin tespit edilmesini gerekli kılmaktadır.
Gelirlerin Genel Bütçeye Tahsisi	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Kaynak mevcudiyetini artırarak, kaynakların bütçeleme sürecinde kısa ve orta vadeli yatırımlar için kullanılabilirliğini artırır. ✓ Ekonomiye destek sağlar. Fonlar yatırımı, istihdamı, ekonomik rekabet gücünü ve bütçe dengesini geliştirmek için kullanılabilir. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Gelirlerin genel bütçeye yönlendirilmesi, karbon gelirlerinin çevresel faydalar da dahil olmak üzere belirli etkileri konusunda şeffaflığı önler. Böylece karbon fiyatlandırmasının toplumca kabul edilebilirliğini azaltır.
Gelirlerin İklim Amaçlı Kullanılması	<ul style="list-style-type: none"> ✓ İklim hedeflerine ulaşmak için gerekli iklim yatırımlarının önceliklendirilmesini sağlar. ✓ Karbon gelirlerinin iklimsel sorunların giderilmesi için harcanması, karbon fiyatının halk tarafından daha fazla destek görmesini sağlayabilir. ✓ Piyasa başarısızlıklarını ele alarak karbon fiyatının etkinliğini artırabilir. ✓ Karbon fiyatının kapsamadığı sektörlerde emisyonları azaltabilir. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Karbon gelirlerinin yeniden dağıtımı birçok harcama politikasında olduğu gibi piyasa aksaklıklarına neden olabilir. ✓ Diğer gelir kullanım seçeneklerine göre daha yüksek idari maliyetlere neden olabilir. ✓ Özellikle sanayileşmiş ülkelerde kamu harcamalarının artışı genellikle olumsuz olarak algılanabilir. ✓ Kamu fonlarının sosyal önceliklere tahsisinde esnekliği ve verimliliği sınırlandırabilir.
Gelirlerin Karbon Fiyatlandırmasından Etkilenenlere Doğrudan Transferi	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Vergi indirimleri veya harcama programları ile karbon fiyatlandırmasından etkilenenlere fon transferi, özellikle düşük gelirli hane halkını hedeflediği takdirde, artan enerji faturalarının sosyal etkilerini hafifletebilir ve adalete hizmet edebilir. Karbon fiyatından etkilenen hane halkı ya da çalışanların zararını karşılayabilir. - Karbon fiyatlandırmanın toplumca kabul edilebilirliğini artırabilir. 	<ul style="list-style-type: none"> - Genel olarak ekonominin etkinliğini artıracak potansiyel fırsatların kaçırılmasına neden olabilir. - Karbon fiyatlandırmasından en fazla etkilenen kesimin tespit edilmesi zordur.
Gelirin Diğer Kalkınma Hedefleri İçin Kullanılması	<ul style="list-style-type: none"> - Kalkınma hedeflerinin finansmanı için uygun maliyetli bir gelir kaynağı sağlar. - Ekonomik büyümeyi teşvik edebilir. - Halkı ilgilendiren alanlara harcanması durumunda halktan destek görebilir. 	<ul style="list-style-type: none"> - Alternatif gelir kullanım alanlarına göre yüksek idari maliyetleri olabilir.

Kaynak: Carbon Pricing Leadership Coalition, 2016: 6; PMR, 2019: 10.

Karbon fiyatlandırmasının temelde iki getirisi bulunmaktadır. Bunlardan ilki emisyonların azalmasına katkı sağlaması, ikincisi ise karbon fiyatlandırmasından elde edilen gelirlerin ekonomik büyümeyi desteklemesidir. Çalışmada karbon fiyatlandırmasından elde edilen gelirlerin kullanım alanları beş başlık altında ele alınmıştır. Her bir kullanım alanının doğrudan ya da dolaylı olarak emisyon azaltımı ya da ekonomik büyüme üzerinde etkisi bulunmaktadır. Örneğin karbon gelirlerinin emek üzerindeki vergi yükünün azaltılması amacıyla kullanımı reel ücretler üzerinde net bir etki yaratarak GSYH ve istihdam artışını teşvik edebilir.

Mali açıdan devletin en temel amaçlarının başında etkinlik, adalet ve uzun dönemli büyüme gelmektedir. Politika yapıcılar vergi gelirlerinin nasıl kullanılacağına karar verirken hedefler arasında bir tercihte bulunma durumu ile karşı karşıya bulunmaktadır. Karbon gelirlerinin farklı kullanım seçenekleri değerlendirilirken durum bundan çok da farklı değildir. Ayrıca politika yapıcılarının gelirin kullanım alanına karar verirken bunun toplum tarafından kabul edilebilirliğini de dikkate almaları gerekmektedir. Gelir kullanım alanının toplumdan destek görmesi o politikanın etkinliğini artırırken kabul görmemesi politikanın etkinliğini zayıflatır ve dolayısıyla politikanın başarı şansını olumsuz yönde etkileyebilir.

Genel olarak karbon gelirlerinin öngörülen kullanım alanı kişisel gelir ve kurumlar vergilerinde bir indirim yapılmasıdır. Bu uygulama ekonomik anlamda etkindir (McInnes, 2017: 6). Yani karbon gelirlerinin vergi indirimi amacıyla kullanımı, ekonomi genelinde ekonomik verimliliğe katkı sağlamaktadır. Karbon gelirlerinin genel bütçeye tahsisi, gelirin hangi alana harcanacağı konusunda şeffaflığı ortadan kaldıracığı için gelirlerin kullanımında etkinliği artırmayabilir. Çünkü gelirlerin genel bütçeye aktarılması, gelirlerin kalkınmanın finansmanı, iklim değişikliğinin önlenmesi gibi belirli harcamalara tahsisi ile karşılaştırıldığında daha az şeffaflık sağlayacaktır. Bu dezavantajlarının yanı sıra genel bütçeye tahsisin basitlik ve esneklik gibi avantajları da bulunmaktadır. Gelirlerin genel bütçeye aktarılması, koşulların ve önceliklerin değişmesi durumu göz önünde bulundurulduğunda daha fazla esneklik sağlayacaktır. Gelirlerin belirli harcamalara tahsisi ise öncelikler ve koşullar değiştiğinde karbon gelirlerinin kullanımının önünde engel oluşturabilir. Yani esnekliği azaltabilir (Sumner vd., 2009: 31). Diğer taraftan karbon gelirlerinin genel bütçeye aktarılması durumunda mevcut yapılardan örneğin mevcut vergi ve sosyal güvenlik sistemlerinden faydalanma olanağı bulunmaktadır. Bu durum yeni düzenleme ihtiyacını ortadan kaldıracığı için etkinliğin artmasına katkı sağlayacaktır.

Karbon gelirlerinin düşük gelirli hane halklarını desteklemek amacıyla kullanılması gelir dağılımında adaletle hizmet etmektedir. Fakat bu uygulama ekonomik büyümeye katkı sağlamayabilir. Ayrıca düşük gelirli hane halklarına sağlanan destek yalnızca geçici bir rahatlama sağlamaktadır. Yani hane halklarının alım gücünü geçici olarak artırmakta uzun vadede hane haklarını enerji ve yakıt kıtlığından kurtarmamaktadır (McInnes, 2017: 6). Gelirlerin iklim değişikliğinin önlenmesi ve kalkınmanın finansmanı amacıyla kullanılması ise her şeyden önce harcama alanının şeffaflığı nedeniyle etkinliği artıracaktır.

Görüldüğü üzere karbon fiyatlandırmasının ekonomik etkileri elde edilen gelirlerin nasıl kullanıldığına bağlı olarak önemli ölçüde değişmektedir. Örneğin karbon gelirlerinin saptırıcı vergilerin azaltılması amacıyla kullanılmasının ekonomi üzerinde olumlu etkisi olabilmektedir (Goldberg ve Grossman, 2017: 2). Ancak karbon fiyatlandırmasının amacına ulaşması, yani emisyonları azaltması durumunda uzun vadede bu vergiden elde edilen gelir azalacaktır. Dolayısıyla karbon fiyatlandırmadan elde edilen gelirlerin bir takım saptırıcı vergilerin azaltılması amacıyla kullanılması, diğer bir ifade ile gelirlerin gelir ve kurumlar vergisi gibi vergilerin azaltılması amacıyla kullanılması gelecek dönemlerde kamu harcamaları için yük oluşturarak kamu hizmetlerinin finansman kaynağının azalmasına neden olabilir (OECD, 2017: 19). Diğer taraftan karbon fiyatlandırmanın etkinliğini artırmanın yolu, gelirleri karbon vergisi ya da emisyon ticareti kapsamına girmeyen alanlardaki emisyonların azaltılmasını sübvans etmek amacıyla kullanmaktır (Goldberg ve Grossman, 2017: 2). Bura kadar yapılan açıklamalar doğrultusunda karbon gelirlerinin emisyon azaltımı üzerinde etkili kullanım alanının iklim değişikliğinin önlenmesi amacıyla kullanımı olduğu, ayrıca bu uygulama ile birlikte vergi indirimlerinin finansmanı amacıyla kullanımının iktisadi anlamda da etkin olduğu şeklinde bir çıkarımda bulunulabilir.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

İklim değişikliğini azaltma konusunda çok önemli bir yere sahip olan karbon fiyatlandırması, karbon yoğun üretimi ve karbon yoğun mal ve hizmetleri daha pahalı hale getirecek maliyetlerini artırmaktadır. Bu nedenle karbon emisyonlarının azaltılması için karbon fiyatının doğru belirlenmesi önem arz etmektedir. Ancak karbon fiyatlandırması yalnızca emisyonları azaltmakla kalmamakta aynı zamanda hükümetlere önemli düzeyde bir gelir de sağlamaktadır. Elde edilen gelirin kullanım alanı ise ayrı bir öneme sahip bulunmaktadır. Yani hükümetler bir yandan karbon fiyatlandırma uygulaması ile hanelere ve firmalara maliyet yüklemekte öte yandan kamu otoritelerine ekonomilerini daha verimli hale getirme, çevre politikalarının maliyetlerini azaltma ve iklim değişikliğinin hafifletilmesi gibi fırsatlar sunmaktadırlar.

Karbon fiyatlandırmasının çevresel amacı temel olarak sera gazı emisyonlarını azaltmaktır. Bu doğrultuda karbon gelirlerinin kullanım alanlarının sera gazı emisyonlarının azaltılmasına ilave bir katkı sağlayıp sağlamadığı konusu önem arz etmektedir. Karbon gelirlerinin gelir ve kurumlar vergisi gibi saptırıcı vergilerin azaltılması amacıyla kullanılması bu uygulamanın kapsadığı kesimde daha yüksek karbon vergisi oranlarının kabul edilebilirliğini artırarak emisyonlarda daha fazla bir azalma sağlayabilir. Karbon gelirlerinin genel bütçeye aktarılması durumunda bu uygulamanın emisyonların azaltılmasına ilave bir katkısı olabilir, ancak bu katkı ihmal edilebilir düzeydedir. Karbon gelirlerin karbon fiyatlandırmadan olumsuz şekilde etkilenen düşük gelirli hane halkına transferinin emisyonlarda ekstra bir azalma sağlama şansı sınırlıdır. İşletmelere transfer edilmesi ise, işletmelerin daha yüksek karbon vergisi oranlarına bakışını olumlu etkileyerek emisyonlarda ilave bir azalmaya neden olabilir. Gelirlerin iklim değişikliğinin önlenmesi ve kalkınmanın finansmanı

amacıyla kullanımı ise emisyonların azalmasına doğrudan katkı sağlayabilmektedir. Devletler arasında karbon gelirlerinin kullanımı konusundaki genel bir uzlaşma olmamakla birlikte genel yaklaşım bu gelirlerin de diğer gelirler gibi düşünülerek genel bütçeye aktarılması ve ihtiyaç önceliklerine göre kullanılması yönündedir.

Karbon fiyatlandırmasının ekonomik etkileri elde edilen gelirlerin ne amaçla kullanıldığına bağlı olarak önemli ölçüde değişiklik göstermektedir. Bu nedenle hükümetlerin mali politika belirleme sürecinde karbon gelirlerini mutlaka, bu gelirlerin önemli bir kamu politikası aracı olduğunu göz önünde bulundurarak, dikkate almaları gerekmektedir. Çevre küresel kamusal maldır. Dolayısıyla emisyon azaltımının faydasından herkes yararlanabileceği gibi emisyon salınımının çevre kalitesinin bozulması gibi olumsuz etkilerinden de herkes zarar görecektir. Bu nedenle karbon fiyatlandırmasının ortak bir amaç doğrultusunda ve iş birliği çerçevesinde tüm ülkelerde mali politika aracı olarak kullanılması, ülke bazında emisyon değerlendirmesinin kişi başına gelir, teknolojik alt yapı gibi faktörler göz önünde bulundurularak yapılması ve karbon gelirlerinin kullanımı konusunda da ortak bir payda da buluşulması gerekmektedir.

Karbon fiyatlandırmasından elde edilen gelirlerin kullanımı kamu kesiminin amaçları açısından önem arz etmektedir. Uygulamada genel olarak karbon gelirlerinin emisyonu azaltma etkisi ve devlete gelir sağlama etkisi ele alınmaktadır. Bunun yerine karbon gelirlerinin kullanım alanı saptanırken çevresel amaçlar doğrultusunda ya da daha genel ifade ile iklim değişikliği ile mücadelede kullanımı sadece çevresel amaçlar açısından değil iktisadi etkinlik açısından da değerlendirilmelidir. Diğer taraftan gelirlerinin artırılması amacından vazgeçilerek söz konusu gelirlerin hem çevre amaçlı hem de ekonomide etkinlik kaybı yaratan saptırıcı olarak nitelendirilen vergilerin azaltılmasının finansmanı amacıyla kullanılması gerekmektedir. Bu uygulama ile ekonomideki etkinlik kaybı azaltılabilecektir.

KAYNAKÇA

- Beiser-McGrath, L.F. & Bernauer, T. (2019). Could Revenue Recycling Make Effective Carbon Taxation Politically Feasible?, *Science Policy*, 5.
- Bowen, A. (2015). Carbon Pricing: How Best to Use the Revenue?, *Grantham Research Institute on Climate Change and the Environment*, Policy Brief, <http://www.lse.ac.uk/GranthamInstitute/wp-content/uploads/2015/11/Bowen-policy-brief-2015.pdf> (22.11.2019).
- Carbon Pricing Leadership Coalition (2016). What Are the Options for Using Carbon Pricing Revenues?, *Executive Briefing*, <http://pubdocs.worldbank.org/en/668851474296920877/CPLC-Use-of-Revenues-Executive-Brief-09-2016.pdf> (02.08.2019).
- Dinan, T. (2012). Offsetting a Carbon Tax's Costs on Low-Income Households, *Congressional Budget Office, Working Paper Series*, 16.
- Edenhofer, O., Jakob, M., Creutzung, F. & Flachsland, C. (2015). Closing the Emission Price Gap", *Global Environmental Change*, 31, 132-143.
- Funke, F. & Mattauch, L. (2018). Why is carbon Pricing in Some Countries More Successful Than in Others?, <https://ourworldindata.org/carbon-pricing-popular> (05.09.2019).
- Goldberg, D. & Grossman, D. (2017). Carrot and Stick: Using Both Carbon Prices & Revenues to Drive Emission Reductions, *Climate Law & Policy Project*.
- Hafstead, M. (2019). Carbon Pricing 101: An Introduction to Carbon Pricing, Including Carbon Taxes and Cap-and-Trade Programs, The Benefits and Design of Pricing Policies, and Applications Around The Globe, *Resources for the Future*, https://media.rff.org/documents/Carbon_Pricing_Explainer.pdf (12.09.2019).
- International Council on Mining & Metals (ICMM) (2013). Options in Recycling Revenues Generated Through Carbon Pricing, *Climate Change*, <https://www.icmm.com/website/publications/pdfs/climate-change/options-recycling-revenues-carbon-pricing> (14.01.2020).
- Jakob, M., Chen, C., Fuss, S., Marxen, A., Rao, N. & Edenhofer, O. (2015). Using Carbon Pricing Revenues to Finance Infrastructure Access, *Fondazione Eni Enrico Mattei*, 94, <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/130273/1/NDL2015-094.pdf> (28.11.2019).
- Klenert, D., Mattauch, L., Combet, E., Edenhofer, O., Hepburn, C., Rafaty, R. & Stern, N. (2018). Making Carbon Pricing Work for Citizens, *Perspective*, *Nature Climate Change*, 8, 669-677.
- Maestre-Andrés, S., Drews, S. & van den Berg, J. (2019). Perceived Fairness and Public Acceptability of Carbon Pricing: A Review of the Literature, *Climate Policy*, 19(9), 1186-1204.
- Marron, D., Toder, E. & Austin, L. (2015). Taxing Carbon: What, Why and How, *Tax Policy Center*, <https://www.taxpolicycenter.org/publications/taxing-carbon-what-why-and-how/full> (12.09.2019).
- Marron, D. B. & Morris, A. C. (2016a). How to Use Carbon Tax Revenues, *Tax Policy Center*, https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/07/howtousecarbon_taxrevenue-marron-morris.pdf (12.09.2019).

- Marron, D. B. ve Morris, A. C. (2016b). How Should Governments Use Revenue from Corrective Taxes?, *Tax Policy Center*, <https://www.taxpolicycenter.org/sites/default/files/publication/127506/2000595-how-should-governments-use-revenue-from-corrective-taxes.pdf> (12.09.2019).
- Marten, M. & van Dender, K. (2019). The Use of Revenues from Carbon Pricing, *OECD Taxation Working Papers*, 43.
- Mathur, A. & Morris, A. C. (2014). Distributional Effects of A Carbon Tax in Broader U.S. Fiscal Reform, *Energy Policy*, 66, 326-334.
- McInnes, G. (2017). Understanding the Distributional and Household Effects of the Low-Carbon Transition in G20 Countries, Final Report, <https://www.oecd.org/environment/cc/g20-climate/collapsecontents/McInnes-distributional-and-household-effects-low-carbon-transition.pdf> (12.09.2019).
- Métivier, C. & Postic, S. (2018). Carbon Pricing across the World: How to Efficiently Spend Growing Revenues?, *I4CE Institute for Climate Economies*, Climate Brief, 55.
- Muller, F. & Hoerner, J. A. (1994). Greening State Energy Taxes: Carbon Taxes for Revenue and the Environment, *Pace Environmental Law Review*, 12(1), 5-56.
- Navigant & The Generation Foundation (2018). Raising the Acceptability and Effectiveness of Carbon Pricing: The Crucial Role of Carbon Revenue Recycling, Carbon Pricing Unlocked Partnership.
- OECD (2017). Environmental Fiscal Reform, Progress, Prospects and Pitfalls, *OECD Report for the G7 Environmental Ministers*, <https://www.oecd.org/tax/tax-policy/environmental-fiscal-reform-G7-environment-ministerial-meeting-june-2017.pdf> (21.02.2019).
- Özbilgin, M. (2017). Küresel Isınmaya Karşı Karbon Vergisi Çözümü ve Türkiye'deki Çevreci Vergilerin Etkinliği, *Lehyalkın Dergisi*, 157.
- Pezzey, J. J. & Jotzo, F. (2013). Carbon Tax Needs Thresholds to Reach Its Full Potential, *Nature Climate Change*, 3(12), 1008-1011.
- PMR (Partnership for Market Readiness) (2019). Using Carbon Revenues, Technical Note, 16, <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/32247/UsingCarbonRevenues.pdf?sequence=7&isAllowed=y> (10.11.2019).
- Pomerleau, K. & Asen, E. (2019). Carbon Tax Revenue Recycling: Revenue, Economic and Distributional Implications, *Tax Foundation, Fiscal Fact*, 674.
- Postic, S. & Métivier, C. (2019). Global Carbon Account 2019, *I4CE Institute for Climate Economics*, <https://www.i4ce.org/wp-core/wpcontent/uploads/2019/05/i4ce-PrixCarbon-VA.pdf> (05.10.2019).
- Santikarn, M., Kardish, C., Ackva, J. & Haug, C. (2019). The Use of Auction Revenue from Emissions Trading Systems, International Carbon Action Partnership, <https://www.adelphi.de/en/system/files/mediathek/bilder/The%20use%20of%20auction%20revenue%20from%20emissions%20trading%20systems%20%20International%20Carbon%20Action%20Partnership%20ICAP.pdf> (11.11.2019).

- Schlegelmilch, K. & Joas, A. (2015). Fiscal Considerations in the Design of Green Tax Reforms, *Green Growth Knowledge Platform, Third Annual Conference*, Fiscal Policies and the Green Economy Transition: Generating Knowledge-Creating Impact, Venice, Italy.
- Sumner, J., Bird, L. & Smith, H. (2009). Carbon Taxes: A Review of Experience and Policy Design Considerations, *National Renewable Energy Laboratory, Technical Report*, NREL/TP-6A2-47312.
- Taschini, L. (2017). Theory and Practice of Emission Trading Systems, *taschini_areces_final_version.pdf* (16.06.2020).
- Tianbao, Q. (2012). Climate Change and Emmission Trading Systems (ETS): China's Perspective and International Experiences, https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=f29523cd-aad4-f15e-37d5-154b053ade16&groupId=252038 (16.06.2020).
- TÜİK, Sera Gazı Emisyon İstatistikleri, 1990-2018.
- Vaidyula, M. & Alberola, E. (2016). Recycling Carbon Revenues: Transforming Costs into Opportunities, *I4CE Institute for Climate Economies*, <https://www.i4ce.org/wp-core/wp-content/uploads/2016/06/16-06-20-I4CE-Note-on-recycling-of-carbon-revenues.pdf> (20.10.2019).
- Wang, R., Moreno-Cruz, J. & Caldeira, K. (2017). Will the Use of A Carbon Tax for Revenue Generation Produce An Incentive to Continue Carbon Emissions?, *Environmental Research Letters*, 12.
- Williams III, R. C. (2016). Environmental Taxation, *Resources for the Future, Discussion Paper*, 16-24.
- World Bank (2019). State and Trends of Carbon Pricing 2019, <http://documents.worldbank.org/curated/en/191801559846379845/pdf/State-and-Trends-of-Carbon-Pricing-2019.pdf> (10.11.2019).

OECD ÜLKELERİNDE KONJONKTÜR DALGALANMALARININ SENKRONİZASYONU: 1961-2019^{*,**}

SYNCHRONIZATION OF BUSINESS CYCLES IN OECD COUNTRIES: 1961-2019

Araştırma Makalesi
Research Paper

Necmettin Alpay KOÇAK***

Öz:

GSYH büyümesindeki döngülerin (konjunktür dalgalanmaları) ülkeler arasındaki senkronizasyonu literatürde tartışılmaktadır. Bu çalışmada OECD'ye üye ülkelerin konjunktür dalgalanmaları arasında senkronizasyonun varlığı ve boyutları incelenmiştir. 1961-2019 yılları arasındaki dönemin analiz edildiği çalışmada, senkronizasyonun seviyesinin ölçülmesinde kullanılan zamana bağlı değişen (dinamik) koşullu korelasyonlar VAR-DCC-MGARCH yöntemleri ile iki aşamada tahmin edilerek senkronizasyonun varlığı ortaya konulmuştur. Literatürden farklı olarak, dinamik koşullu korelasyonların üye ülkelere göre farklılaşmasını irdelemek amacıyla K-Means kümeleme analizi uygulanmıştır. Ayrıca, ekonomik krizlerin dinamik koşullu korelasyonlar üzerindeki etkileri kümeler ayrımında uygulanan panel veri analizi ile ölçülmüştür. Elde edilen bulgular, üye ülkeler arasında bir senkronizasyonun var olduğunu ve ülkelere göre senkronizasyon seviyelerinin farklılaştığını göstermektedir. Senkronizasyon seviyelerine göre üye ülkelerin iki kümeye ayrıldığı belirlenmiş ve Avrupa ile Amerika kıtasındaki ülkelerinin bir kümede yoğunlaştığı gözlemlenmiştir. Son olarak, analiz döneminde yaşanan 1974 petrol ve 2009 küresel ekonomik krizlerinin üye ülkelerin arasındaki senkronizasyonu azaltıcı fakat 1963 Avrupa ve 1997 Asya krizlerinin senkronizasyonu artırıcı etki yaptığı tespit edilmiştir. Ekonomik krizlerin senkronizasyon üzerindeki etkilerinin kümeler ayrımında yön olarak benzer, boyut olarak farklı olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Dinamik Koşullu Korelasyon, Konjunktür Dalgalanmaları, Senkronizasyon, Ekonomik Krizler, Kümeleme Analizi, Panel Veri Analizi.

Abstract:

The synchronization of the GDP growth cycles between countries have been discussed in the literature. The existence and dimensions of synchronization between the GDP growth cycles of the OECD countries are examined in this study. The existence of synchronization is revealed by estimating the time-varying (dynamic) conditional correlations used in measuring the level of synchronization in two stages by VAR-DCC-MGARCH methods in the study in which the period between 1961-2019 is analyzed. Unlike the literature, K-Means cluster analysis is applied to examine the differentiation of dynamic conditional correlations with respect to member countries. In addition, the effects of economic crises on dynamic conditional correlations are measured by panel data analysis by clusters. The findings showed that there is a synchronization among the member countries and the synchronization levels differ according to the countries. According to the synchronization levels, the member countries are determined to be

* Makale Geliş Tarihi: 30.04.2020

Makale Kabul Tarihi: 24.06.2020

** Bu çalışma, "G-20 Ülkelerinde Konjunktür Dalgalanmalarının Değerlendirilmesi: Alternatif Bir Yaklaşım" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

*** Dr., alpaykocak@hacettepe.edu.tr, orcid.org/0000-0002-4232-9985

divided into two clusters and it is observed that the countries in Europe and the Americas concentrated in one cluster. Finally, it is determined that the 1974 oil and 2009 global economic crises reduced the synchronization between the member countries while the 1963 European and 1997 Asian crises increased synchronization in the analysis period. It is observed that the effects of economic crises on synchronization are similar in direction but different in size by clusters.

Keywords: Dynamic Conditional Correlation, Business Cycles, Synchronization, Economic Crises, Cluster Analysis, Panel Data Analysis.

GİRİŞ

Küreselleşme ile birlikte artan sermaye, işgücü ve teknoloji hareketliliği ülkelerin GSYH büyümelerinin uzun dönemde yakınsamasının etkenleri arasında sıralanmaktadır (Sala-i-Martin 1996). Diğer taraftan, artan ticaret hacmi, uzmanlaşma faktörünün belirginleşmesi ve uygulanan karşılıklı para ve maliyesi politikaları nedeniyle bu yakınsama sürecinin, ülkelerin GSYH büyümesindeki döngülerin (konjonktür dalgalanmaları) kısa ve orta dönemde beraber hareketine (senkronizasyon) neden olduğu literatürde tartışılmaktadır (Frankel ve Rose (2001), Baxter ve Kouparitsas (2005) ve Leamer (1983)). Ayrıca konjonktür dalgalanmalarının senkronizasyonunun bir sebebi olarak imalat sanayi istihdamının yapılarına da odaklanılmaktadır (Imbs 2010).

Konjonktür dalgalanmalarının arkasında daima bir itici güç bulunur ve dalgalanmanın asıl nedeni şoklar veya düzensiz hareketlerdir. Chamberlin ve Yueh (2006) çalışmasında, teknolojik, finansal, politik şoklar ve tercih şokları ile doğal afet ve salgınların yarattığı sektörler arası yayılma etkisinin, GSYH büyümesinde dalgalanmaya neden olduğu belirtmektedir. Kose ve Yi (2006) ve Heathcote ve Perri (2002) artan ticaret entegrasyonunun ve finansal ilişkilerin konjonktür dalgalanmalarının senkronizasyonuna neden olduğunu iddia etmektedirler. Dolayısıyla herhangi bir ülkede yaşanan bir şok önce yayılma etkisiyle ülke genelini sonrasında ise küreselleşmenin etkisiyle diğer ülkeleri etkilemektedir. Özellikle coğrafi yakınlığın veya ülkeler arası gruplaşmaların bu senkronizasyonu arttırdığını gözlemleyen çalışmalar bulunmaktadır. Antonakakis (2012) ve Antonakakis ve Scharler (2012) G-7 ülkelerinde, Fiess (2007) Orta Amerika ülkelerinde, Calderon (2009) Latin Amerika, Çin ve Hindistan arasında, Çakır ve Kabundi (2013) Güney Afrika ve BRICS ülkeleri arasında, Crosby (2003) Asya-Pasifik ülkelerinde ve Böwer ve Guillemineau (2006) ve Clark ve Wincoop (2001) Euro bölgesinde konjonktür dalgalanmalarında senkronizasyonun varlığını araştırmışlardır.

OECD'ye üye ülkelerin konjonktür dalgalanmalarının senkronizasyonu konusunu çalışılan birkaç çalışma mevcuttur. Frankel ve Rose (2001) yaptıkları çalışmada 21 OECD ülkesi için 1953-1993 dönemi çeyreklik verilerini kullanmış ve ülkelerarası ticaret ağırlıklarını konjonktür dalgalanmaları arasındaki statik korelasyonların üzerine regresyonu EKK ile tahmin ederek ülke grubunun tamamı için bu ilişkinin geçerli olduğunu ileri sürmüşlerdir. Yazarlar, ülkeler arası yüksek ticaret hacminin mesafe, sınır komşuluğu ve İngilizce konuşulması faktörlerinden etkilendiğini göstermişlerdir. Otto, Voss ve Willard (2001) 17 OECD ülkesi için 1960-2000 dönemini Frankel ve Rose (2001) yaklaşımı ile analiz etmiş ve

OECD'nin genelinde değil ancak OECD içinde İngilizce konuşan ülkelerin konjonktür dalgalanmaları arasında yüksek korelasyon tespit etmişlerdir. Gruben, Koo ve Millis (2002) ise Frankel ve Rose (2001) tarafından yapılan çalışmayı yöntemsel olarak değiştirmişler ve 21 ülke için 1965-1998 döneminde ilişkinin geçerli ancak Frankel ve Rose (2001) çalışmasında söylendiği kadar yüksek olmadığını ifade etmişlerdir. Fidrmuc (2004) 22 OECD ülkesi için yaptığı çalışmada 1999-2000 dönem için Frankel ve Rose (2001) çalışmasında önerilen yöntemi kullanarak benzer bulguları elde etmiş ve ticarete uzmanlaşmanın önemini altını çizmiştir. Inklaar, Jong-A-Pin ve Haan (2008) yaptıkları çalışmada, Frankel ve Rose (2001) çalışmasında önerilen yöntem yerine çok değişkenli model kullanarak 1970-2003 dönemi için 21 OECD ülkesinde ilişkinin geçerli ancak Frankel ve Rose (2001) çalışmasında söylendiği kadar yüksek olmadığını ifade etmişlerdir. Literatürde OECD ülkelerinde konjonktür dalgalanmalarının senkronizasyonu üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında genel olarak Frankel ve Rose (2001) önerilen yöntemin izlendiği gözlemlenmektedir. Söz konusu yaklaşım, senkronizasyonun varlığını açıklamaya yönelik basit regresyon gösteriminde statik korelasyonlar üzerine ikili ticaret hacimlerinin, coğrafi yakınlıkların ve kültürel değişkenlerin koşullamasından ibarettir. Yaklaşımaya yönelik en önemli eleştiri, konjonktür dalgalanmaları arasındaki korelasyonların statik yaklaşımla hesaplanması ve bu korelasyonların anlamlı olduğu varsayılmasıdır.

Bu çalışmada, OECD üye ülkelerinin konjonktür dalgalanmaları arasındaki senkronizasyonu ölçmek için 1961-2019 dönemine ait çeyreklik veriler kullanılmış ve VAR-DCC-GARCH modeli ile senkronizasyonun varlığı araştırılmıştır. Sonrasında, üye ülkeler arasında senkronizasyonun homojenliğini araştırmak üzere dinamik korelasyon katsayıları kullanılarak kümeleme analizi yapılmıştır. Elde edilen kümeler ayrımında, analiz döneminde yaşanan ekonomik krizlerin üye ülkeler arasındaki senkronizasyona etkileri panel veri modeli ile tahmin edilmiştir. Kullanılan veriler ve yöntem çalışmanın “Veri ve Yöntem” bölümünde açıklanmıştır. “Bulgular” bölümünde ampirik sonuçlar sunulmuş ve “Sonuç” bölümünde çalışma ve bulguları genel olarak değerlendirilmektedir.

1. VERİ ve YÖNTEM

Çalışmada analiz edilen veri, OECD üye ülkelere ait reel GSYH çeyreklik büyüme oranlarıdır. Analiz dönemi olarak 1961:Ç2-2019:Ç4 dönemi belirlenmiştir. Referans yılı 2015 olan, satın alma gücü paritesine göre sabitlenmiş ve mevsimsel düzeltilmiş reel GSYH verisinin logaritmasının birinci farkı alınarak çeyreklik büyüme oranları hesaplanmıştır. Otuz altı üyesi bulunan OECD'nin analiz dönemini kapsayan veriye sahip ülke sayısı toplam yirmi yedidir. Dolayısıyla analize dahil edilen ülkeler; Almanya, Amerika, Avustralya, Avusturya, Belçika, Danimarka, Finlandiya, Fransa, Güney Afrika, Güney Kore, Hollanda, İngiltere, İrlanda, İspanya, İsveç, İsviçre, İtalya, İzlanda, Japonya, Kanada, Lüksemburg, Meksika, Norveç, Portekiz, Türkiye, Yeni Zelanda ve Yunanistan olarak belirlenmiştir. Veri, OECD Temel Ekonomi Göstergeler (MEI) veri tabanından alınmıştır. Tablo 1’de çalışmada kullanılan veriye ilişkin tanımlayıcı istatistikler verilmiştir.

Tablo 1: Tanımlayıcı İstatistikler

Ülkeler	Gözlem sayısı	Minimum	Maksimum	Maksimum-Minimum	Toplam	Medyan	Ortalama	Varyans	Standart Sapma	Değişim Katsayısı
Almanya	235	-0.048	0.044	0.092	1.344	0.006	0.006	0.000	0.011	1.866
Amerika	235	-0.022	0.038	0.060	1.776	0.008	0.008	0.000	0.008	1.059
Avusturalya	235	-0.020	0.043	0.064	1.975	0.008	0.008	0.000	0.010	1.210
Avusturya	235	-0.045	0.044	0.089	1.542	0.007	0.007	0.000	0.009	1.418
Belçika	235	-0.022	0.037	0.059	1.506	0.007	0.006	0.000	0.007	1.087
Danimarka	235	-0.026	0.033	0.058	1.328	0.006	0.006	0.000	0.010	1.848
Finlandiya	235	-0.070	0.059	0.129	1.548	0.007	0.007	0.000	0.015	2.209
Fransa	235	-0.079	0.108	0.187	1.535	0.006	0.007	0.000	0.011	1.696
Güney Afrika	235	-0.021	0.049	0.070	1.668	0.007	0.007	0.000	0.010	1.457
Güney Kore	235	-0.071	0.078	0.148	4.123	0.016	0.018	0.000	0.019	1.107
Hollanda	235	-0.065	0.086	0.150	1.592	0.007	0.007	0.000	0.014	2.029
İngiltere	235	-0.028	0.049	0.076	1.353	0.006	0.006	0.000	0.009	1.606
İrlanda	235	-0.060	0.209	0.269	2.757	0.010	0.012	0.000	0.020	1.717
İspanya	235	-0.026	0.056	0.082	1.879	0.007	0.008	0.000	0.010	1.268
İsveç	235	-0.049	0.053	0.102	1.448	0.007	0.006	0.000	0.012	2.006
İsviçre	235	-0.036	0.050	0.086	1.222	0.005	0.005	0.000	0.010	1.887
İtalya	235	-0.028	0.058	0.087	1.313	0.004	0.006	0.000	0.010	1.762
İzlanda	235	-0.091	0.095	0.187	2.215	0.011	0.009	0.000	0.021	2.253
Japonya	235	-0.049	0.055	0.104	2.051	0.008	0.009	0.000	0.013	1.450
Kanada	235	-0.023	0.031	0.054	1.811	0.007	0.008	0.000	0.008	1.097
Lüksemburg	235	-0.045	0.065	0.109	2.083	0.008	0.009	0.000	0.013	1.496
Meksika	235	-0.059	0.032	0.091	2.121	0.010	0.009	0.000	0.012	1.366
Norveç	235	-0.026	0.039	0.065	1.761	0.008	0.007	0.000	0.011	1.497
Portekiz	235	-0.025	0.048	0.073	1.791	0.008	0.008	0.000	0.012	1.532
Türkiye	235	-0.115	0.065	0.180	2.706	0.013	0.012	0.000	0.020	1.740
Yeni Zelanda	235	-0.079	0.076	0.156	1.592	0.008	0.007	0.000	0.015	2.210
Yunanistan	235	-0.071	0.099	0.170	1.438	0.006	0.006	0.001	0.025	4.050

^a Referans yılı 2015 olan, satın alma gücü paritesine göre sabitlenmiş ve mevsimsel düzeltilmiş reel GSYH verisinin logaritmasının birinci farkına ilişkin istatistiklerdir.

Dinamik korelasyon katsayılarının elde edildiği DCC (Dinamik Koşullu Korelasyon) modelinin tahmini iki aşamadan oluşmaktadır. Lütkepohl (2005) çalışmasında önerilen bir VAR (Vektör Otoregresif) modeli yardımıyla elde edilen standartlaştırılmış hata terimleri kullanılarak Engle (2002) çalışmasında gösterildiği şekliyle koşullu korelasyon modeli tahmin edilir. Tahmin edilen modeller (1) numaralı eşitliklerde ifade edilmiştir.

$$\begin{aligned}
y_t &= \mu + A_1 y_{t-1} + \epsilon_t & (\text{VAR Modeli}) \\
\epsilon_t &= H_t^{1/2} u_t & (\text{GARCH Modeli}) \\
H_t &= D_t R_t D_t & (\text{DCC Modeli}) \\
R_t &= \text{diag}(q_{1,1,t}^{-1/2}, \dots, q_{1,1,t}^{-1/2}) Q_t \text{diag}(q_{1,1,t}^{-1/2}, \dots, q_{1,1,t}^{-1/2}) & (\text{DCC Ayırıştırma}) \\
Q_t &= (1 - \alpha - \beta) \bar{Q} + \alpha u_{t-1} u'_{t-1} + \beta Q_{t-1} & (\text{Kovaryans tahmini})
\end{aligned} \tag{1}$$

$t = 1961:\text{Ç}2, \dots, 2019:\text{Ç}4$ aralığında 235 gözlem noktasını kapsamak üzere; $y_t, Y_t = (y_{1,t}, \dots, y_{27,t})'$ yirmi yedi ülkenin reel GSYH çeyreklik büyüme oranlarını içeren $(27 \times t)$ uzunluğunda vektörü, A_1 zamana göre sabit (27×27) büyüklüğünde katsayı matrisini, $E(y_t)$ 'nin sıfırdan farklı olması ihtimaline karşı $\mu = (\mu_1, \dots, \mu_{27})$, (27×1) uzunluğunda sabit terim vektörünü ve son olarak ϵ_t ise $\epsilon_t = (\epsilon_{1,t}, \dots, \epsilon_{27,t})'$ $(27 \times t)$ boyutlu, $E(u_t) = 0$ ve $s \neq t$ için $E(u_t, u'_s) = 0$ özelliklerine sahip olan beyaz gürültü sürecini temsil etmektedir. VAR modelinin gecikme uzunluğu 1 olarak alınmıştır.

$E(u_t, u'_t) = H_t$ varyansa sahip hata terimleri $H_t = (h_{i,j,t})$ ise $i, j = 1, \dots, 27$ olmak üzere t 'ye bağlı koşullu kovaryans matrisine sahiptir ve I ise (27×27) birim matrisi temsil etmektedir. $D_t = \text{diag}(H_{1,1,t}^{1/2}, \dots, H_{27,27,t}^{1/2})'$, koşullu varyansın karekökünün köşegen matrisini ifade etmektedir ve içindeki her bir $h_{i,j,t}$ için GARCH süreci tanımlanmaktadır.

R_t ise (27×27) boyutlarında ve t 'ye bağlı olarak değişen koşullu korelasyonları, diğer bir ifadeyle senkronizasyonun ölçüsünü göstermektedir. $Q_t = (q_{i,j,t})$, t 'ye bağlı olarak değişen koşullu kovaryansları ifade etmekte ve $u_t = (u_{1,t}, \dots, u_{27,t})'$ standartlaştırılmış hata terimleri vektörünü, \bar{Q} ise u_t 'nin koşulsuz kovaryans matrisini, α ve β ise $\alpha + \beta < 1$ koşulunu sağlayan pozitif sayıları temsil etmektedir. Antonakakis (2012) çalışmasındaki duruma benzer şekilde, u_t 'nin normal dağıldığı boş hipotezi reddedildiği için bu çalışmada DCC modeli çok değişkenli $t -$ dağılımı altında en yüksek olabilirlik benzeri (QML) tahmincisi ile tahmin edilmiştir.

Elde edilen R_t dinamik koşullu korelasyon katsayılarının koşulsuz aritmetik ortalaması ile hesaplanan beklenen değerleri olan \bar{R} ülkeler arası uzaklık ölçüsü olarak kullanılmış ve Hartigan ve Wong (1979) tarafından önerilen K-Means kümeleme analizi uygulanmıştır. (2) numaralı eşitliklerde K-Means yöntemi ifade edilmeye çalışılmıştır.

$$\begin{aligned}
M_k &= (1/n_k) \sum_{i=1}^{n_k} x_{i,k} \\
\epsilon_t &= H_t^{1/2} u_t \\
E_k^2 &= \sum_{k=1}^K e_k^2
\end{aligned} \tag{2}$$

K , önceden belirlenmiş küme sayısını ve $i = 1, \dots, k$ küme sayısını temsil etmek üzere; k adet veri noktası $(x_{i,k})$ gözlemleri seçilerek M_k küme merkezleri seçilir. Devamında, küme içi hata kareleri ortalamaları (e_i^2) hesaplanır ve bunların toplamı olan toplam karesel hata

(E_k^2) hesaplanır. Bu süreç M_k küme merkezleri değişmeyinceye kadar devam eder. K , yöntemin girdisi durumundadır. Bu çalışmada, uygun K 'yi belirlemek üzere Rousseeuw (1987) çalışmasında önerildiği şekilde E_k^2 'yi en küçük yapan K seçilmiştir.

Bu çalışmada, (27×27) boyutlarında ve t 'ye bağlı olarak değişen R_t verileri 27 üye ülke için panel veri şeklinde yeniden düzenlenerek ($i = 27, t = 235, n = 6345$), 1961:Ç2-2019:Ç4 döneminde yaşanmış ekonomik krizlerin R_t 'ler üzerindeki etkileri ölçülmeye çalışılmıştır. Antonakakis ve Scharler (2012) çalışmasında sadece 2009 küresel ekonomik krizi ve Amerika özelinde bazı dalgalanma tarihleri değerlendirilirken bu çalışmada analiz döneminde etkili olabileceği düşünülen 5 adet büyük ölçekli ekonomik kriz; 1963 yılında meydana gelen Avrupa ekonomik krizi, 1974 yılında yaşanan petrol krizi, 1987 yılındaki ABD borsa krizi, 1997 yılındaki Asya krizi ve 2009 yılında gerçekleşen küresel ekonomik kriz ele alınmıştır. Tahmin edilen panel modeli (3) numaralı eşitlikte ifade edilmiştir.

$$dc_{i,j,t} = v_{i,j} + \lambda_1 D_{1963:\text{Ç}3} + \lambda_2 D_{1974:\text{Ç}2} + \lambda_3 D_{1987:\text{Ç}3} + \lambda_4 D_{1997:\text{Ç}3} + \lambda_5 D_{2009:\text{Ç}1} + \varepsilon_{i,j,t} \quad (3)$$

$dc_{i,j,t}; R_t$ 'lerin $[-1,1]$ aralığının dışına çıkarılması için $\log((1 + R_{i,j,t})/(1 - R_{i,j,t}))$ dönüşümü uygulamış halidir. Bu dönüşüm katsayı tahminlerini etkilememektedir. $v_{i,j}$ yatay-kesitler için tanımlanmış sabit terimleri, $\lambda_{1,\dots,5}$ ise ekonomik kriz kukla değişkenlerin katsayılarını ve $\varepsilon_{i,j,t}$ ise $\varepsilon_{i,j,t} \sim n.i.i.d$ olarak dağılan hata terimini temsil etmektedir.

Ekonomik kriz kuklaları $T = (1963: \text{Ç}3, 1974: \text{Ç}2, 1987: \text{Ç}3, 1997: \text{Ç}3, 2009: \text{Ç}1)$ olmak üzere $t \geq T$ ise $D_T = 1$, değilse $D_T = 0$ olacak şekilde ifade edilmiştir.(3) numaralı eşitlik üzerine Hausman (1978) tarafından önerilen spesifikasyon testi yapılarak, Amemiya ve MaCurdy (1986) tarafından önerilen araç değişkenler yöntemi ve Hausman ve Taylor (1981) tarafından önerilen tesadüfi etkiler tahmincisiyle tahmin edilmiştir. Standart hatalar ise Cameron, Gelbach ve Miller (2011) tarafından önerilen kümelenmiş bootstrap yaklaşımına göre %95 güven düzeyinde 1000 tekrarlı olarak hesaplanmıştır.

2. BULGULAR

Tablo 2'de (1) numaralı modelin tahmin sonuçları verilmiştir¹. Hosking (1980) çalışmasında açıklanan ve otokorelasyon olmadığı boş hipotezini test eden H_{10} testi ile değişen varyans olmadığı boş hipotezini test eden H_{10}^2 testlerinde, boş hipotezler reddedilemediği için modelin başarılı tahmin edildiği iddia edilebilir. Ayrıca Tablo 2'de $\alpha + \beta < 1$ koşulunun sağlandığı ve her iki katsayının da istatistiksel olarak %1 anlamlılık düzeyinde anlamlı olduğu görülmektedir.

¹ Bulguları kısa tutmak amacıyla ilk aşamadaki VAR ve GARCH tahmin sonuçlarına burada yer verilmemiştir. Talep edilmesi durumunda detaylı sonuçlar paylaşılabilir.

Tablo 2: 1961:Ç2-2019Q4 İçin DCC Modeli Tahmin Sonuçları

Katsayı	Tahmini	Std. Hata	t-test
α	0.022	0.0058	3.897***
β	0.908	0.0333	27.299***
Test istatistiği			
H_{10}	8092.571		
H_{10}^2	8128.697		

^a H_{10} ve H_{10}^2 , Hosking (1980) çalışmasındaki şekliyle 10 gecikmeye kadar hesaplanmış çok değişkenli *Portmanteau* test istatistikleridir. *, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeylerinde anlamlılığı ifade etmektedir.

(1) numaralı modelin tahmininden elde edilen dinamik koşullu korelasyonların ortalamaları, t-test değerleri ve p-değerleri Tablo 3’de verilmiştir. Korelasyon katsayılarının ortalamalarının %93,4’ü istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Korelasyon katsayılarının coğrafi olarak yakından ilişkili ülkeler için (Avrupa ve Amerika kıtalarındaki ülkeler) büyük ve anlamlı olduğu gözlemlenmektedir. Örneğin, en yüksek ve istatistiksel olarak en anlamlı korelasyon katsayıları; Amerika-Kanada, İspanya-Portekiz, Belçika-Fransa-İspanya-Avusturya-İtalya gibi ülkeler arasında tespit edilmiştir. Buna karşın, en düşük ve istatistiksel olarak en anlamsız korelasyon katsayıları İrlanda-İzlanda, Almanya-Avustralya, Portekiz-Yeni Zelanda, Güney Kore-Yunanistan arasında tespit edilmiştir.

Grafik 1’de Türkiye’nin konjonktür dalgalanması ile diğer ülkelerin konjonktür dalgalanmaları arasındaki senkronizasyonu gösteren dinamik koşullu korelasyon katsayıları verilmiştir². Grafik 1’de, Türkiye ve diğer üye ülkeler arasındaki dinamik korelasyon katsayılarının zaman içindeki değişimine bakıldığında, Türkiye’nin OECD üye ülkeleri ile senkronizasyonunun genel perspektifte 1960-1970 arasında arttığı, 1970-1980 arasında azaldığı, 1980-1990 arasında arttığı, 1990-1995 arasında azaldığı, 1995-2010 arasında arttığı ve 2010-2020 arasında azaldığı iddia edilebilir. Üye ülkeler ile genel olarak zayıf bir senkronizasyona sahip olan Türkiye’nin en fazla senkronize olduğu ülkeler, Japonya, Amerika, Avusturya ve İspanya olarak sıralanmaktadır.

² (1) numaralı modelin tahmini sonucunda, dinamik korelasyon katsayılarından oluşan $(27 \times 27 - 27)$ 702 adet zaman serisi elde edilmiştir. Bulguları kısa tutmak amacıyla diğer üye ülkelerin grafiklerine burada yer verilmemiştir. Talep edilmesi durumunda detaylı sonuçlar paylaşılabilir.

Tablo 3: 1961:Ç2-2019:Ç4 için DCC Ortalamaları

	DE	US	AU	AT	BE	DK	FI	FR	SA	SK	NL	UK	IR	SP	SE	CH	IT	IC	JP	CA	LU	MX	NO	PT	TR	NZ	GR
DE $\hat{\rho}$	-	0.30	0.04	0.46	0.41	0.34	0.32	0.48	0.18	0.22	0.49	0.41	0.10	0.27	0.29	0.37	0.39	0.17	0.29	0.32	0.32	0.36	0.22	0.35	0.18	0.17	0.26
DE $\hat{\lambda}$	-	4.79	0.56	7.97	6.90	5.56	5.09	8.34	2.83	3.41	8.66	6.89	1.53	4.21	4.57	6.05	6.46	2.57	4.67	5.22	5.20	5.83	3.53	5.72	2.74	2.58	4.18
DE ρ	-	0.00	0.33	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.01	0.00	0.00	0.00	0.12	0.00	0.00	0.00	0.00	0.02	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.02	0.00
US $\hat{\rho}$	0.30	-	0.35	0.32	0.45	0.50	0.25	0.42	0.27	0.31	0.34	0.40	0.25	0.37	0.33	0.35	0.32	0.20	0.33	0.57	0.30	0.36	0.25	0.27	0.25	0.22	0.22
US $\hat{\lambda}$	4.79	-	5.66	5.13	7.60	8.71	3.89	6.95	4.30	5.04	5.42	6.67	3.94	6.01	5.39	5.77	5.20	3.03	5.39	10.65	4.70	5.83	4.01	4.27	3.88	3.38	3.53
US ρ	0.00	-	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.01	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
AU $\hat{\rho}$	0.04	0.35	-	0.10	0.29	0.14	0.15	0.17	0.34	0.21	0.09	0.22	0.27	0.17	0.17	0.26	0.20	0.15	0.15	0.28	0.16	0.29	0.17	0.10	0.16	0.19	0.14
AU $\hat{\lambda}$	0.56	5.66	-	1.52	4.55	2.13	2.30	2.63	5.44	3.34	1.44	3.41	4.30	2.56	2.62	4.03	3.03	2.28	2.34	4.36	2.52	4.64	2.64	1.46	2.48	2.97	2.21
AU ρ	0.33	0.00	-	0.12	0.00	0.05	0.04	0.02	0.00	0.00	0.14	0.00	0.00	0.02	0.02	0.00	0.01	0.04	0.03	0.00	0.02	0.00	0.02	0.14	0.02	0.01	0.04
AT $\hat{\rho}$	0.46	0.32	0.10	-	0.51	0.34	0.29	0.44	0.22	0.22	0.38	0.39	0.15	0.34	0.39	0.41	0.41	0.18	0.27	0.29	0.30	0.26	0.20	0.34	0.24	0.15	0.27
AT $\hat{\lambda}$	7.97	5.13	1.52	-	9.03	5.55	4.57	7.38	3.42	3.48	6.23	6.41	2.31	5.49	6.40	6.85	6.83	2.77	4.25	4.57	4.79	4.20	3.19	5.61	3.85	2.35	4.27
AT ρ	0.00	0.00	0.12	-	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.03	0.00	0.00	0.00	0.00	0.01	0.00	0.00	0.00	0.00	0.01	0.00	0.00	0.03	0.00
BE $\hat{\rho}$	0.41	0.45	0.29	0.51	-	0.45	0.42	0.53	0.41	0.33	0.40	0.36	0.27	0.51	0.45	0.50	0.51	0.23	0.33	0.46	0.44	0.42	0.37	0.46	0.24	0.29	0.32
BE $\hat{\lambda}$	6.90	7.60	4.55	9.03	-	7.64	7.06	9.63	6.91	5.32	6.56	5.86	4.29	9.06	7.62	8.79	8.99	3.67	5.30	7.99	7.55	7.03	6.01	7.93	3.79	4.61	5.12
BE ρ	0.00	0.00	0.00	0.00	-	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
DK $\hat{\rho}$	0.34	0.50	0.14	0.34	0.45	-	0.18	0.37	0.13	0.25	0.30	0.28	0.16	0.30	0.28	0.22	0.30	0.18	0.26	0.32	0.28	0.28	0.25	0.38	0.15	0.15	0.19
DK $\hat{\lambda}$	5.56	8.71	2.13	5.55	7.64	-	2.87	6.05	1.99	3.92	4.74	4.52	2.46	4.75	4.37	3.47	4.84	2.78	4.08	5.22	4.47	4.39	3.95	6.28	2.34	2.34	2.93
DK ρ	0.00	0.00	0.05	0.00	0.00	-	0.01	0.00	0.06	0.00	0.00	0.00	0.03	0.00	0.00	0.00	0.00	0.01	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.03	0.03	0.01
FI $\hat{\rho}$	0.32	0.25	0.15	0.29	0.42	0.18	-	0.34	0.28	0.25	0.31	0.33	0.12	0.31	0.39	0.36	0.33	0.29	0.34	0.36	0.24	0.29	0.21	0.32	0.14	0.23	0.30
FI $\hat{\lambda}$	5.09	3.89	2.30	4.57	7.06	2.87	-	5.58	4.49	3.95	4.97	5.33	1.89	4.90	6.41	5.92	5.41	4.58	5.52	5.90	3.70	4.65	3.24	5.23	2.08	3.64	4.86
FI ρ	0.00	0.00	0.04	0.00	0.00	0.01	-	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.07	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.01	0.00	0.05	0.00	0.00

Tablo 3'ün Devamı: 1961:Ç2-2019:Ç4 İçin DCC Ortalamaları

	DE	US	AU	AT	BE	DK	FI	FR	SA	SK	NL	UK	IR	SP	SE	CH	IT	IC	JP	CA	LU	MX	NO	PT	TR	NZ	GR	
FR	$\hat{\rho}$	0.48	0.42	0.17	0.44	0.53	0.37	0.34	-	0.30	0.32	0.42	0.49	0.26	0.40	0.36	0.44	0.50	0.18	0.36	0.36	0.30	0.32	0.30	0.45	0.24	0.16	0.26
	$\hat{\xi}$	8.34	6.95	2.63	7.38	9.63	6.05	5.58	-	4.77	5.11	7.10	8.62	4.17	6.59	5.91	7.38	8.76	2.80	5.88	5.87	4.72	5.17	4.73	7.73	3.75	2.40	4.14
	ρ	0.00	0.00	0.02	0.00	0.00	0.00	0.00	-	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.01	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.03	0.00
SA	$\hat{\rho}$	0.18	0.27	0.34	0.22	0.41	0.13	0.28	0.30	-	0.25	0.27	0.22	0.18	0.24	0.25	0.34	0.26	0.28	0.20	0.38	0.21	0.32	0.15	0.20	0.11	0.27	0.18
	$\hat{\xi}$	2.83	4.30	5.44	3.42	6.91	1.99	4.49	4.77	-	3.90	4.25	3.36	2.87	3.75	3.93	5.60	4.18	4.36	3.04	6.32	3.29	5.10	2.34	3.04	1.72	4.35	2.84
	ρ	0.01	0.00	0.00	0.00	0.00	0.06	0.00	0.00	-	0.00	0.00	0.01	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.01	0.00	0.00	0.00	0.00	0.03	0.01	0.09	0.00	0.01
SK	$\hat{\rho}$	0.22	0.31	0.21	0.22	0.33	0.25	0.25	0.32	0.25	-	0.11	0.22	0.22	0.25	0.25	0.17	0.23	0.15	0.26	0.26	0.28	0.18	0.20	0.22	0.21	0.24	0.10
	$\hat{\xi}$	3.41	5.04	3.34	3.48	5.32	3.92	3.95	5.11	3.90	-	1.70	3.48	3.44	4.01	3.92	2.66	3.56	2.38	4.04	4.07	4.36	2.88	3.03	3.52	3.30	3.85	1.50
	ρ	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.10	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.02	0.00	0.03	0.00	0.00	0.00	0.01	0.01	0.00	0.00	0.00	0.13
NL	$\hat{\rho}$	0.49	0.34	0.09	0.38	0.40	0.30	0.31	0.42	0.27	0.11	-	0.43	0.15	0.38	0.24	0.39	0.29	0.24	0.27	0.40	0.22	0.30	0.21	0.40	0.13	0.18	0.19
	$\hat{\xi}$	8.66	5.42	1.44	6.23	6.56	4.74	4.97	7.10	4.25	1.70	-	7.19	2.37	6.29	3.83	6.42	4.69	3.75	4.33	6.77	3.53	4.86	3.29	6.65	2.02	2.87	2.97
	ρ	0.00	0.00	0.14	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.10	-	0.00	0.03	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.06	0.01	0.01
UK	$\hat{\rho}$	0.41	0.40	0.22	0.39	0.36	0.28	0.33	0.49	0.22	0.22	0.43	-	0.22	0.32	0.32	0.35	0.29	0.17	0.34	0.38	0.27	0.23	0.16	0.34	0.16	0.16	0.25
	$\hat{\xi}$	6.89	6.67	3.41	6.41	5.86	4.52	5.33	8.62	3.36	3.48	7.19	-	3.40	5.22	5.16	5.71	4.61	2.58	5.42	6.21	4.34	3.57	2.42	5.54	2.52	2.43	4.01
	ρ	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	-	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.02	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.03	0.00	0.02	0.03	0.00
IR	$\hat{\rho}$	0.10	0.25	0.27	0.15	0.27	0.16	0.12	0.26	0.18	0.22	0.15	0.22	-	0.28	0.22	0.16	0.24	0.01	0.24	0.15	0.29	0.24	0.15	0.23	0.18	0.08	0.14
	$\hat{\xi}$	1.53	3.94	4.30	2.31	4.29	2.46	1.89	4.17	2.87	3.44	2.37	3.40	-	4.42	3.36	2.42	3.74	0.18	3.78	2.34	4.64	3.83	2.31	3.63	2.82	1.22	2.19
	ρ	0.12	0.00	0.00	0.03	0.00	0.03	0.07	0.00	0.01	0.00	0.03	0.00	-	0.00	0.00	0.03	0.00	0.39	0.00	0.03	0.00	0.00	0.03	0.00	0.01	0.18	0.04
SP	$\hat{\rho}$	0.27	0.37	0.17	0.34	0.51	0.30	0.31	0.40	0.24	0.25	0.38	0.32	0.28	-	0.28	0.33	0.42	0.20	0.31	0.41	0.37	0.28	0.27	0.54	0.24	0.30	0.42
	$\hat{\xi}$	4.21	6.01	2.56	5.49	9.06	4.75	4.90	6.59	3.75	4.01	6.29	5.22	4.42	-	4.53	5.37	6.96	3.06	5.04	6.95	6.04	4.38	4.22	9.80	3.79	4.76	6.96
	ρ	0.00	0.00	0.02	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	-	0.00	0.00	0.00	0.01	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00

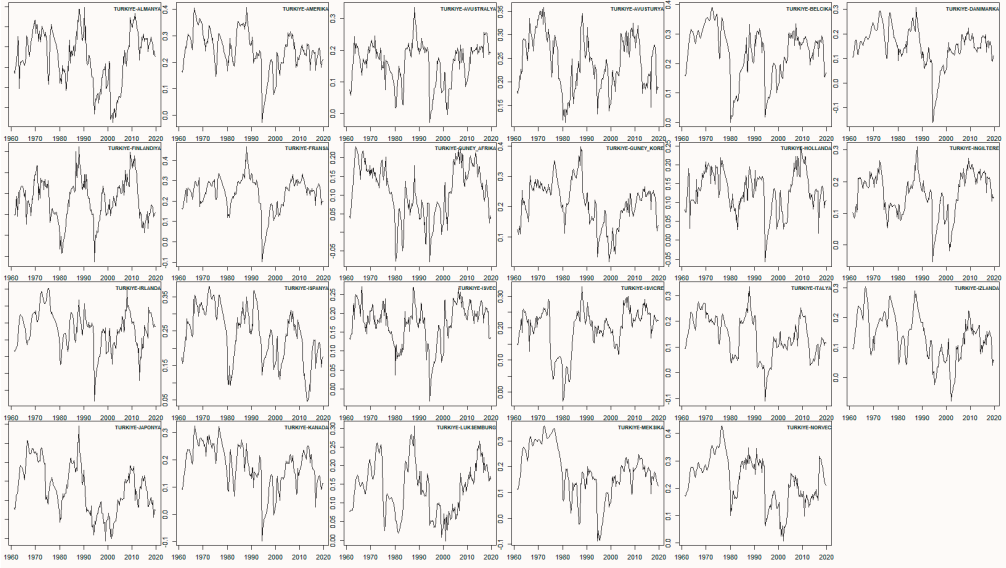
Tablo 3'ün Devamı: 1961:Ç2-2019:Ç4 İçin DCC Ortalamaları

	DE	US	AU	AT	BE	DK	FI	FR	SA	SK	NL	UK	IR	SP	SE	CH	IT	IC	JP	CA	LU	MX	NO	PT	TR	NZ	GR
SE $\hat{\rho}$	0.29	0.33	0.17	0.39	0.45	0.28	0.39	0.36	0.25	0.25	0.24	0.32	0.22	0.28	-	0.35	0.31	0.14	0.21	0.29	0.20	0.25	0.26	0.27	0.18	0.19	0.20
$\hat{\xi}$	4.57	5.39	2.62	6.40	7.62	4.37	6.41	5.91	3.93	3.92	3.83	5.16	3.36	4.53	-	5.78	4.97	2.14	3.26	4.58	3.12	3.98	4.10	4.30	2.71	3.01	3.16
ρ	0.00	0.00	0.02	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	-	0.00	0.00	0.05	0.00	0.00	0.01	0.00	0.00	0.00	0.02	0.01	0.01
CH $\hat{\rho}$	0.37	0.35	0.26	0.41	0.50	0.22	0.36	0.44	0.34	0.17	0.39	0.35	0.16	0.33	0.35	-	0.41	0.22	0.27	0.37	0.34	0.28	0.18	0.31	0.20	0.20	0.20
$\hat{\xi}$	6.05	5.77	4.03	6.85	8.79	3.47	5.92	7.38	5.60	2.66	6.42	5.71	2.42	5.37	5.78	-	6.90	3.50	4.26	6.03	5.57	4.46	2.83	4.94	3.09	3.15	3.17
ρ	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.02	0.00	0.00	0.03	0.00	0.00	-	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.01	0.00	0.01	0.01	0.01
IT $\hat{\rho}$	0.39	0.32	0.20	0.41	0.51	0.30	0.33	0.50	0.26	0.23	0.29	0.29	0.24	0.42	0.31	0.41	-	0.12	0.44	0.32	0.39	0.28	0.20	0.37	0.14	0.09	0.32
$\hat{\xi}$	6.46	5.20	3.03	6.83	8.99	4.84	5.41	8.76	4.18	3.56	4.69	4.61	3.74	6.96	4.97	6.90	-	1.90	7.56	5.10	6.44	4.44	3.17	6.03	2.23	1.40	5.11
ρ	0.00	0.00	0.01	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	-	0.07	0.00	0.00	0.00	0.00	0.01	0.00	0.04	0.15	0.00
IC $\hat{\rho}$	0.17	0.20	0.15	0.18	0.23	0.18	0.29	0.18	0.28	0.15	0.24	0.17	0.01	0.20	0.14	0.22	0.12	-	0.12	0.18	0.10	0.32	0.23	0.25	0.14	0.19	0.14
$\hat{\xi}$	2.57	3.03	2.28	2.77	3.67	2.78	4.58	2.80	4.36	2.38	3.75	2.58	0.18	3.06	2.14	3.50	1.90	-	1.88	2.77	1.50	5.14	3.58	4.01	2.12	3.01	2.15
ρ	0.02	0.01	0.04	0.01	0.00	0.01	0.00	0.01	0.00	0.03	0.00	0.02	0.39	0.01	0.05	0.00	0.07	-	0.07	0.01	0.13	0.00	0.00	0.00	0.05	0.01	0.04
JP $\hat{\rho}$	0.29	0.33	0.15	0.27	0.33	0.26	0.34	0.36	0.20	0.26	0.27	0.34	0.24	0.31	0.21	0.27	0.44	0.12	-	0.30	0.26	0.31	0.15	0.32	0.33	0.13	0.24
$\hat{\xi}$	4.67	5.39	2.34	4.25	5.30	4.08	5.52	5.88	3.04	4.04	4.33	5.42	3.78	5.04	3.26	4.26	7.56	1.88	-	4.88	4.04	4.96	2.27	5.20	5.34	2.00	3.77
ρ	0.00	0.00	0.03	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.01	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.07	-	0.00	0.00	0.00	0.04	0.00	0.00	0.06	0.00
CA $\hat{\rho}$	0.32	0.57	0.28	0.29	0.46	0.32	0.36	0.36	0.38	0.26	0.40	0.38	0.15	0.41	0.29	0.37	0.32	0.18	0.30	-	0.27	0.43	0.26	0.35	0.18	0.27	0.24
$\hat{\xi}$	5.22	10.65	4.36	4.57	7.99	5.22	5.90	5.87	6.32	4.07	6.77	6.21	2.34	6.95	4.58	6.03	5.10	2.77	4.88	-	4.22	7.35	4.16	5.64	2.75	4.30	3.80
ρ	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.03	0.00	0.00	0.00	0.00	0.01	0.00	-	0.00	0.00	0.00	0.00	0.02	0.00	0.00
LU $\hat{\rho}$	0.32	0.30	0.16	0.30	0.44	0.28	0.24	0.30	0.21	0.28	0.22	0.27	0.29	0.37	0.20	0.34	0.39	0.10	0.26	0.27	-	0.21	0.16	0.25	0.14	0.23	0.23
$\hat{\xi}$	5.20	4.70	2.52	4.79	7.55	4.47	3.70	4.72	3.29	4.36	3.53	4.34	4.64	6.04	3.12	5.57	6.44	1.50	4.04	4.22	-	3.27	2.40	3.91	2.14	3.65	3.63
ρ	0.00	0.00	0.02	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.01	0.00	0.00	0.13	0.00	0.00	-	0.00	0.03	0.00	0.05	0.00	0.00

Tablo 3'ün Devamı: 1961:Ç2-2019:Ç4 İçin DCC Ortalamaları

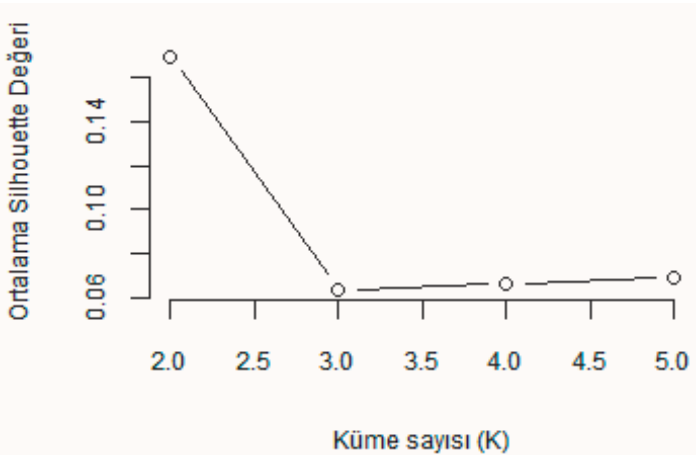
	DE	US	AU	AT	BE	DK	FI	FR	SA	SK	NL	UK	IR	SP	SE	CH	IT	IC	JP	CA	LU	MX	NO	PT	TR	NZ	GR	
MX	$\hat{\rho}$	0.36	0.36	0.29	0.26	0.42	0.28	0.29	0.32	0.32	0.18	0.30	0.23	0.24	0.28	0.25	0.28	0.28	0.32	0.31	0.43	0.21	-	0.32	0.28	0.18	0.15	0.26
	$\hat{\xi}$	5.83	5.83	4.64	4.20	7.03	4.39	4.65	5.17	5.10	2.88	4.86	3.57	3.83	3.98	4.46	4.44	5.14	4.96	7.35	3.27	-	5.22	4.39	2.83	2.35	4.15	
	p	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.01	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	-	0.00	0.00	0.01	0.03	0.00	
NO	$\hat{\rho}$	0.22	0.25	0.17	0.20	0.37	0.25	0.21	0.30	0.15	0.20	0.21	0.16	0.15	0.27	0.26	0.18	0.20	0.23	0.15	0.26	0.16	0.32	-	0.27	0.23	0.13	0.21
	$\hat{\xi}$	3.53	4.01	2.64	3.19	6.01	3.95	3.24	4.73	3.03	3.29	2.42	2.31	4.22	4.10	2.83	3.17	3.58	2.27	4.16	2.40	5.22	-	4.25	3.60	1.95	3.32	
	p	0.00	0.00	0.02	0.01	0.00	0.00	0.01	0.00	0.03	0.01	0.00	0.03	0.03	0.00	0.00	0.01	0.01	0.00	0.04	0.00	0.03	0.00	-	0.00	0.00	0.06	0.00
PT	$\hat{\rho}$	0.35	0.27	0.10	0.34	0.46	0.38	0.32	0.45	0.20	0.22	0.40	0.34	0.23	0.54	0.27	0.31	0.37	0.25	0.32	0.35	0.25	0.28	0.27	-	0.10	0.08	0.34
	$\hat{\xi}$	5.72	4.27	1.46	5.61	7.93	6.28	5.23	7.73	3.04	3.52	6.65	5.54	3.63	9.80	4.30	4.94	6.03	4.01	5.20	5.64	3.91	4.39	4.25	-	1.59	1.30	5.57
	p	0.00	0.00	0.14	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.01	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	-	0.11	0.17	0.00	
TR	$\hat{\rho}$	0.18	0.25	0.16	0.24	0.24	0.15	0.14	0.24	0.11	0.21	0.13	0.16	0.18	0.24	0.18	0.20	0.14	0.14	0.33	0.18	0.14	0.18	0.23	0.10	-	0.12	0.15
	$\hat{\xi}$	2.74	3.88	2.48	3.85	3.79	2.34	2.08	3.75	1.72	3.30	2.02	2.52	2.82	3.79	2.71	3.09	2.23	2.12	5.34	2.75	2.14	2.83	3.60	1.59	-	1.90	2.32
	p	0.02	0.00	0.02	0.00	0.00	0.03	0.05	0.00	0.09	0.00	0.06	0.02	0.01	0.00	0.02	0.01	0.04	0.05	0.00	0.02	0.05	0.01	0.00	0.11	-	0.07	0.03
NZ	$\hat{\rho}$	0.17	0.22	0.19	0.15	0.29	0.15	0.23	0.16	0.27	0.24	0.18	0.16	0.08	0.30	0.19	0.20	0.09	0.19	0.13	0.27	0.23	0.15	0.13	0.08	0.12	-	0.16
	$\hat{\xi}$	2.58	3.38	2.97	2.35	4.61	2.34	3.64	2.40	4.35	3.85	2.87	2.43	1.22	4.76	3.01	3.15	1.40	3.01	2.00	4.30	3.65	2.35	1.95	1.30	1.90	-	2.52
	p	0.02	0.00	0.01	0.03	0.00	0.03	0.00	0.03	0.00	0.00	0.01	0.03	0.18	0.00	0.01	0.01	0.15	0.01	0.06	0.00	0.00	0.03	0.06	0.17	0.07	-	0.02
GR	$\hat{\rho}$	0.26	0.22	0.14	0.27	0.32	0.19	0.30	0.26	0.18	0.10	0.19	0.25	0.14	0.42	0.20	0.20	0.32	0.14	0.24	0.24	0.23	0.26	0.21	0.34	0.15	0.16	-
	$\hat{\xi}$	4.18	3.53	2.21	4.27	5.12	2.93	4.86	4.14	2.84	1.50	2.97	4.01	2.19	6.96	3.16	3.17	5.11	2.15	3.77	3.80	3.63	4.15	3.32	5.57	2.32	2.52	-
	p	0.00	0.00	0.04	0.00	0.00	0.01	0.00	0.00	0.01	0.13	0.01	0.00	0.04	0.00	0.01	0.01	0.00	0.04	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.03	0.02	-

^a Kısaltmalar: DE: Almanya, US: Amerika, AU: Avustralya, AT: Avusturya, BE: Belçika, DK: Danimarka, FI: Finlandiya, FR: Fransa, SA: Güney Afrika, SK: Güney Kore, NL: Hollanda, UK: İngiltere, IR: İrlanda, SP: İspanya, SE: İsveç, CH: İsviçre, IT: İtalya, IC: İzlanda, JP: Japonya, CA: Kanada, LU: Lüksemburg, MX: Meksika, NO: Norveç, PT: Portekiz, TR: Türkiye, NZ: Yeni Zelanda, GR: Yunanistan olarak kullanılmıştır. ^b $\hat{\rho}$: DCC katsayılarının ortalama tahminin, $\hat{\xi}$: t-tatistiği değerini, d : p-değerini ifade etmektedir.



Grafik 1: Türkiye'nin OECD Üyeleri İle Dinamik Koşullu Korelasyon Katsayıları

Grafik 2'de en uygun küme sayısını belirlemeye yönelik olarak yapılan Silhouette analizi sonuçları sunulmuştur. Ortalama Silhouette değerinin en yüksek olduğu küme sayısı 2 olarak belirlenmiştir.



Grafik 2: Optimal Küme Sayısının Belirlenmesi

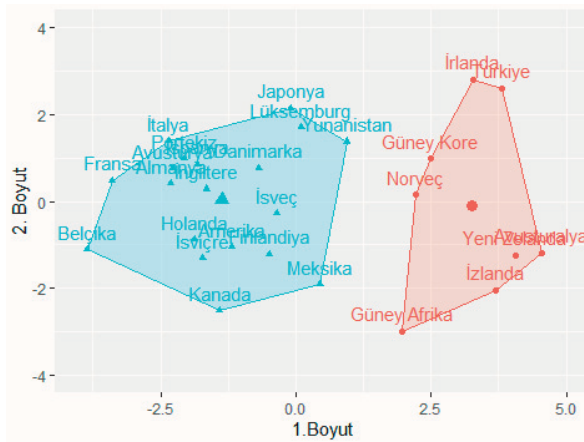
K-Means kümeleme algoritması 2 küme için çalıştırıldığında elde edilen sonuçlar Tablo 4'da verilmiştir.

Tablo 4: 1961:Ç2-2019:Ç4 İçin DCC'ye Göre K-Means Kümeleme Analizi Sonuçları

Ülkeler	Küme	Ülkeler	Küme
Avusturya	1	Fransa	2
Güney Afrika	1	Hollanda	2
Güney Kore	1	İngiltere	2
İrlanda	1	İspanya	2
İzlanda	1	İsveç	2
Norveç	1	İsviçre	2
Türkiye	1	İtalya	2
Yeni Zelanda	1	Japonya	2
Almanya	2	Kanada	2
Amerika	2	Lüksemburg	2
Avusturya	2	Meksika	2
Belçika	2	Portekiz	2
Danimarka	2	Yunanistan	2
Finlandiya	2		

^a Kümeleme analizi sonucunda grup içi kareler toplamının toplam kareler toplamına oranı %81.91 olmuştur.

Sonuçlara göre ülkelerin iki kümeye ayrıldığı gözlenmiştir. 27 ülkenin 8'i 1.kümede, geri kalan 19 ülke 2. kümede toplanmıştır. Türkiye'nin de içinde bulunduğu 1 numaralı kümede Güney Kore, Güney Afrika ve ada ülkelerinin bulunduğu, 2 numaralı küme de ise coğrafi açıdan yakınlık ilişkisi yüksek olan, ayrıca ortak dil, benzer kurumsallaşma gibi özelliklerin de sayılabileceği bir ülke grubu oluşmuştur. Avrupa ve Amerika kıtasındaki ülkelerin aynı kümede olduğu ve Japonya'nın da bu kümeye dahil olduğu görülmektedir. Ülkelerin kümeleşmesi Grafik 3'de gösterilmiştir.

**Grafik 3:** 1961:Ç2-2019:Ç4 İçin DCC'ye Göre K-Means Kümeleme Analizi Sonuçları

Tablo 5'te (3) numaralı model için Hausman test sonuçları küme ayırımında verilmiştir. İki testte de boş hipotezin çok güçlü bir şekilde reddedilemediği görülmektedir ve dolayısıyla iki küme için de tesadüfi etkiler tahmincisi kullanılarak (3) numaralı model tahmin edilmiştir.

Tablo 5: Dinamik Korelasyon Katsayılarının Panel Modellenmesi İçin Hausman Test Sonuçları

Küme	Test istatistiği	Serbestlik Derecesi	Alternatif Hipotez
1	0.000006	5	Sabit etkiler
2	0.0000012	5	Sabit etkiler

Tablo 6'da (3) numaralı modelin iki küme için tahmin sonuçlarına yer verilmiştir. Tablodaki ilk kolon küme indisini, ikinci kolon ise (3) numaralı modelin katsayılarını ifade etmektedir. 1963 yılındaki Avrupa ekonomik krizi ve 1997 yılındaki Asya ekonomik krizinin her iki kümede de dinamik koşullu korelasyonlar üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı etkisinin olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu krizlerin OECD üye ülkelerinin genelinde senkronizasyonu arttırdığı iddia edilebilir. Diğer bir ifadeyle, bu krizlerin üye ülkeler arasında benzer boyutlarda etki gösterdiği sonucu çıkarılabilir.

Tablo 6: Panel Modellerin Tahmin Sonuçları

Küme	Katsayı	Tahmin	Std. Hata	z-istatistiği
1	$\hat{\nu}$	0.3415	0.0105	32.4273
	$\hat{\lambda}_1 D_{1963:\text{Ç}3}$	0.1439	0.0060	23.9275***
	$\hat{\lambda}_2 D_{1974:\text{Ç}2}$	-0.0947	0.0078	-12.1274***
	$\hat{\lambda}_3 D_{1987:\text{Ç}3}$	-0.0166	0.0085	-1.9400*
	$\hat{\lambda}_4 D_{1997:\text{Ç}3}$	0.0861	0.0077	11.1862***
	$\hat{\lambda}_5 D_{2009:\text{Ç}1}$	-0.0764	0.0088	-8.6551***
2	$\hat{\nu}$	0.5846	0.0111	52.7609
	$\hat{\lambda}_1 D_{1963:\text{Ç}3}$	0.1075	0.0047	22.7913***
	$\hat{\lambda}_2 D_{1974:\text{Ç}2}$	-0.1254	0.0054	-23.3039***
	$\hat{\lambda}_3 D_{1987:\text{Ç}3}$	0.0121	0.0050	2.4090**
	$\hat{\lambda}_4 D_{1997:\text{Ç}3}$	0.1027	0.0050	20.6595***
	$\hat{\lambda}_5 D_{2009:\text{Ç}1}$	-0.0392	0.0057	-6.9339***

^a Standart hatalar, Cameron, Gelbach ve Miller (2011) tarafından önerilen kümelenmiş bootstrap yaklaşımına göre %95 güven düzeyinde 1000 tekrarlı olarak hesaplanmıştır. *, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeylerinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Diğer taraftan, 1974 yılındaki petrol ve 2009 yılındaki küresel ekonomik krizlerinin her iki kümede de dinamik koşullu korelasyonlar üzerinde negatif ve istatistiksel olarak anlamlı etkisinin olduğu, dolayısıyla bu krizlerin üye ülkeler arasında senkronizasyonu azalttığı ve farklı boyutlarda etki gösterdiği iddia edilebilir. Son olarak, 1987 yılında ABD Borsa krizinin iki kümede farklı yönlerde ancak %1 anlamlılık seviyesinde istatistiksel olarak anlamsız etkiler yarattığı gözlemlenmiştir.

Tablo 6'daki katsayı tahminleri ışığında, 2. kümedeki ülkelerin senkronizasyonunun 1974 petrol krizinden (-0.1254) ve 1997 Asya ekonomik krizinden (0.1027) daha çok etkilendiği söylenebilir. Buna karşın, 1. kümedeki ülkelerin 1963 Avrupa ekonomik krizinden (-0.1439) ve 2009 ekonomik krizinden (-0.0764) daha çok etkilendiği iddia edilebilir.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

OECD'ye üye ülkelerin konjonktür dalgalanmaları arasında senkronizasyonun varlığı literatürde tartışma yaratmıştır. Bu çalışmada, OECD'ye üye 27 ülkenin konjonktür dalgalanmaları arasında senkronizasyonun varlığı araştırılmıştır. Çalışmada elde edilen bulgular, üye ülkeler arasında senkronizasyonun var olduğunu işaret etmektedir. Bu açıdan çalışma, senkronizasyonun var olduğunu savunan literatürü destekler niteliktedir. Özellikle coğrafi komşuluğu olan Avrupa ve Amerika kıtalarındaki üye ülkelerin daha fazla senkronize olduğu gözlemlenmiştir. Türkiye'nin üye ülkeler ile senkronizasyonun genel olarak zayıf ve dalgalı olduğu gözlemlenirken, en yüksek Japonya ve Amerika ile senkronize olduğu tespit edilmiştir.

Diğer taraftan, dinamik korelasyon katsayılarının kümeleme analizinden, senkronizasyonun OECD üye ülkeleri arasında heterojen bir şekilde gerçekleştiği anlaşılmıştır. Analiz sonuçlarına göre üye ülkeler senkronizasyon seviyeleri açısından iki kümede gruplanmıştır. Avrupa-Amerika kıtalarındaki ülkeler ile Japonya'dan oluşan ve daha yüksek senkronizasyona sahip 19 ülke bir kümeye, Türkiye ve bazı ada ülkelerinden oluşan ve daha düşük senkronizasyona sahip 8 ülkenin de ikinci kümeye ayrıldığı tespit edilmiştir.

Analiz döneminde gerçekleşen ekonomik krizlerin OECD üye ülkeleri arasındaki senkronizasyonu etkileme dereceleri de çalışmada araştırılmıştır. 5 büyük krizinin etkileri analiz edilmiştir. 1963 Avrupa ve 1997 Asya krizlerinin tüm üyelerde benzer etkiye neden olduğu ve senkronizasyonu arttırdığı, buna karşın 1974 petrol ve 2009 ekonomik krizlerinin üye ülkelerde farklı boyutlarda etkiye neden olduğu ve senkronizasyonu azalttığını gözlemlenmiştir. Ekonomik krizlerin üye ülkeler arasındaki senkronizasyona etkilerinin, kümeler arasında yön olarak homojen ancak boyut olarak heterojen olduğu tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Amemiya, T., & MacCurdy, T. E. (1986). Instrumental-variable estimation of an error-components model, *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 54(4), 869-880.
- Antonakakis, N. (2012). Business cycle synchronization during US recessions since the beginning of the 1870s, *Economics Letters*, 117(2), 467-472.
- Antonakakis, N., & Scharler, J. (2012). The synchronization of GDP growth in the G7 during US recessions, *Applied Economics Letters*, 19(1), 7-11.
- Baxter, M., & Kouparitsas, M. A. (2005). Determinants of business cycle comovement: a robust analysis, *Journal of Monetary Economics*, 52(1), 113-157.
- Böwer, U., & Guillemineau, C. (2006). Determinants of business cycle synchronisation across euro area countries, *Working Paper Series*, 587, European Central Bank.
- Calderon, C. (2009). Trade, Specialization, and Cycle Synchronization: Explaining Output Comovement Between Latin America, China, and India, in China's and India's Challenge to Latin America: Opportunity or Threat?, *The World Bank*, 2009.
- Cameron, A. C., Gelbach, J.B. & Miller, D.L. (2011). Robust Inference with Multiway Clustering, *Journal of Business & Economic Statistics*, 29 (2): 238-249.
- Chamberlin, G, Yueh, L. (2006). *Macroeconomics*, London: Thompson Learning.
- Clark, T. E., & Van Wincoop, E. (2001). Borders and business cycles, *Journal of International Economics*, 55(1), 59-85.
- Crosby, M. (2003). Business cycle correlations in Asia-Pacific. *Economics Letters*, 80(1), 35-44.
- Çakır, M. Y., & Kabundi, A. (2013). Business cycle co-movements between South Africa and the BRIC countries, *Applied Economics*, 45(33), 4698-4718.
- Engle, R. (2002). Dynamic conditional correlation: A simple class of multivariate generalized autoregressive conditional heteroskedasticity models, *Journal of Business & Economic Statistics*, 20(3), 339-350.
- Fidrmuc, J. (2004). The endogeneity of the optimum currency area criteria, intra industry trade, and EMU enlargement, *Contemporary Economic Policy*, 22(1), 1-12.
- Fiess, N. (2007). Business cycle synchronization and regional integration: a case study for Central America, *The World Bank Economic Review*, 21(1), 49-72.
- Frankel, J. A., & Rose, A. K. (1998). The endogeneity of the optimum currency area criteria, *The Economic Journal*, 108(449), 1009-1025.
- Gruben, W. C., Koo, J., & Millis, E. (2002). How much does international trade affect business cycle synchronization?, *Dallas, TX: Federal Reserve Bank of Dallas*, (2).
- Hartigan, J. A., & Wong, M. A. (1979). Algorithm AS 136: A k-means clustering algorithm, *Journal of the royal statistical society. series c (applied statistics)*, 28(1), 100-108.
- Hausman, J. A. (1978). Specification tests in econometrics, *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 46(6), 1251-1271.

- Hausman, J. A., & Taylor, W. E. (1981). Panel data and unobservable individual effects, *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 49(6), 1377-1398.
- Heathcote, J., & Perri, F. (2002). Financial autarky and international business cycles, *Journal of Monetary Economics*, 49(3), 601-627.
- Hosking, J. R. (1980). The multivariate portmanteau statistic, *Journal of the American Statistical Association*, 75(371), 602-608.
- Imbs, J. (2010). The first global recession in decades, *IMF Economic Review*, 58(2), 327-354.
- Inklaar, R., Jong-A-Pin, R., & De Haan, J. (2008). Trade and business cycle synchronization in OECD countries—A re-examination, *European Economic Review*, 52(4), 646-666.
- Kose, M. A., & Yi, K. M. (2006). Can the standard international business cycle model explain the relation between trade and comovement?, *Journal of International Economics*, 68(2), 267-295.
- Leamer, E. E. (1983). Let's take the con out of econometrics, *The American Economic Review*, 73(1), 31-43.
- Lütkepohl, H. (2005). *New introduction to multiple time series analysis*, Springer: Science & Business Media.
- Otto, G., Voss, G. M., & Willard, L. (2001). *Understanding OECD output correlations*, Sydney: Reserve Bank of Australia.
- Rousseeuw, J. P. J. (1987). Silhouettes: A graphical aid to the interpretation and validation of cluster analysis, *Journal of Computational and Applied Mathematics* 20 (November): 53–65.
- Sala-i-Martin, X. X. (1996). The classical approach to convergence analysis, *The Economic Journal*, 1019-1036.

MİROSLAV HROCH'UN YAKLAŞIMI BAĞLAMINDA AZERBAIJAN MİLLİ HAREKETİ*

AZERBAIJAN NATIONAL MOVEMENT IN THE CONTEXT OF MIROSLAV HROCH'S APPROACH

Araştırma Makalesi
Research Paper

Kutay ÜSTÜN**
Metehan KARAKURT***

Öz:

Bu çalışmanın amacı Çarlık Rusya'sı egemenliği altındaki Azerbaycan'da 19. yüzyılın ortalarından 1918 yılına kadar devam eden ve Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla sonuçlanan Azerbaycan Milli Hareketi'nin fikri oluşumunu, kültürel ve politik uygulamasını Miroslav Hroch'un milli hareketlerin üç evreli gelişimi yaklaşımı bağlamında açıklamaktır. Azerbaycan'daki Türk milliyetçileri tarafından pek çok söylem ve pratikle açığa çıkan Azerbaycan Milli Hareketi'nin özgünlüğünün, temel dinamiklerinin ve gelişme biçiminin anlaşılması için Miroslav Hroch'un yaklaşımının anlaşılması oldukça önemlidir. Çalışmada, Hroch'un yaklaşımı üzerinden Azerbaycan Milli Hareketi'nin tarihi üç evreye ayrılmıştır. 19. yüzyılın ortalarında başlayan A Evresi salt kültürel, edebi ve folklorik bir içeriğe sahipken, 20. yüzyılın başlarında B Evresi'ne geçilerek milliyetçi ajitasyon yoluyla etnik gruptan modern anlamda bir millet meydana getirilmiştir. 1905 Rus Devrimi'nden sonra Azerbaycan Milli Hareketi kitlesel bir destek kazanarak C Evresi'ne geçmiştir.

Anahtar Kelimeler: Milliyetçilik, Miroslav Hroch, Azerbaycan Milli Hareketi, Çarlık Rusya'sı, Transkafkasya.

Abstract:

The aim of this study is to explain the intellectual formation, cultural and political implementation of the Azerbaijan National Movement in Azerbaijan under the rule of Tsarist Russia from the mid-19th century to 1918 and resulted in the establishment of the Democratic Republic of Azerbaijan in the context of Miroslav Hroch's approach to the three-phase development of national movements. It is very important to understand Miroslav Hroch's approach in order to understand the originality, fundamental dynamics and the way of development of the Azerbaijani National Movement, which was revealed by the Turkish nationalists in Azerbaijan with many discourses and practices. In this study, the history of Azerbaijan National Movement is divided into three phases through Hroch's approach. Phase A, which began in the mid-19th century, had a purely cultural, literary and folkloric content, while a modern nation from the ethnic group was formed by the nationalist agitation through the transition to Phase B in the early 20th century. After the Russian Revolution of 1905, the Azerbaijani National Movement gained mass support and moved on to Phase C.

Keywords: Nationalism, Miroslav Hroch, Azerbaijan National Movement, Tsarist Russia, Transcaucasia.

* Makale Geliş Tarihi: 15.07.2019

Makale Kabul Tarihi: 26.06.2020

** Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ustunk@gmail.com, orcid.org/0000-0003-2572-2264

*** Öğr. Gör., Kafkas Üniversitesi, metehankarakurt36@gmail.com, orcid.org/0000-0001-6809-9738

GİRİŞ

Miroslav Hroch, Avrupa’da ve Dünyada geç tanınmış bir düşünür olsa da, günümüzde milliyetçilik alanında araştırma yapanların en çok üzerinde durduğu isimlerden birisidir. Özellikle “küçük” milletlerin oluşumundaki ayırt edici özelliklerin üzerinde durması ve milli hareketleri üç aşamalı şekilde açıklayan yaklaşımı milliyetçilik alanında oldukça ilgi çekmiştir. Hroch’un yaklaşımı, modern milletlerin oluşum sürecini incelemek, egemen olmayan etnik grupların milli hareketlerini açıklamak ve bir milli hareketin başarılı veya başarısız olmasının nedenlerini anlamak açısından oldukça önemlidir. Dolayısıyla Azerbaycan Milli Hareketi’nin ortaya çıkışı ve yaygınlık kazanması sürecine bakıldığında, söz konusu milli hareketi daha iyi anlamak ve açıklamak amacıyla Hroch’un yaklaşımının oldukça mühim olduğu görülmektedir.

Çarlık Rusya’nın Transkafkasya bölgesinde egemen olmasıyla başlayan ve birçok alanda medyana gelen değişim ve dönüşüm, kısa sürede Azerbaycan’daki Türkler arasında milliyetçi fikirlerin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Böylece, Azerbaycan Milli Hareketi tarih içerisindeki yerini almıştır. Bu açıdan, entelijansiya ve burjuvazi arasında giderek yaygınlık kazanan milliyetçi düşünce, 1905 Rus Devrimi’nin etkisiyle bir milli harekete dönüşerek, Azerbaycan’daki Türkler arasında milli bilincin ve birliğin oluşmasına olanak sağlamıştır. Dolayısıyla bu çalışma, Hroch’un yaklaşımı bağlamında Azerbaycan Milli Hareketi’nin aşamalarına ve bu süreçte etkin olmuş kişilerin faaliyetlerine odaklanmıştır.

Çalışmanın kuramsal çerçevesi, Miroslav Hroch’un çalışmalarını temel almaktadır. Çalışmada ilk olarak Miroslav Hroch’un yaklaşımı açıklanmış, ardından bu yaklaşıma yönelik eleştirilere yer verilmiş, sonrasında ise bu yaklaşım çerçevesinde Azerbaycan Milli Hareketi incelenmiştir.

1. MIROSLAV HROCH VE MİLLİ HAREKETLERİN ÜÇ EVRELİ GELİŞİMİ

Hroch’un yaklaşımına geçmeden önce onun millet kavramını hangi zeminde ve nasıl ele aldığını açıklamak hem milliyetçilik olgusunu hem de milli hareketleri anlamak açısından faydalı olacaktır. Modernist yaklaşımın önde gelen isimleri arasında yer alan; Tom Nairn, Michael Hechter, John Breuilly, Paul R. Brass, Eric J. Hobsbawm, Ernest Gellner, Benedict Anderson ve Miroslav Hroch gibi düşünürlerin ortak noktası milliyetçiliğin modern çağa ait bir yapı olduğu yönündeki düşüncedir (Özkırımlı, 2016, s. 102). Ancak Hroch, Hobsbawm gibi modernist yaklaşımı benimseyen teorisyenlerin iddia ettiği; milliyetçiliğin, milletleri yarattığı (Hobsbawm, 2014, s. 24) ve milleti meydana getiren milli bilinç, milliyetçilik, milli irade ve ruhani güçler olduğu yönündeki görüşün aksine milletin toplumsal realitenin tarihsel kökenine sahip bir bileşeni olduğu düşüncesidir. Hroch, günümüz modern milletlerinin kökenini bir realite, söz konusu milletlerin varlığından ortaya çıkan olgunun ise milliyetçilik olduğunu ileri sürmüştür. Nitekim milleti somut toplumsal ilişkilerin dışında edebi bir tür olarak ele almanın mümkün olmayacağını düşünen Hroch; milletin nesnel niteliğinin de verili bir şekilde kabul edilen değişmez bazı özellikler ve simgeler bütününe

göre tanımlamanın gerekliliği üzerinde durmuştur. Hroch, milleti gerçek ve diyalektik bir biçimde ele alacak anlayışın başlangıç noktasının bireyin toplum içerisindeki konumunun bazı değişmez özelliklere göre ele alan anlayışın aksine bireyin toplumla olan ilişkilerine ve bu ilişkiler içindeki konumuna göre anlaşılacağını düşünmüştür. Dolayısıyla millet ve milletleşme sürecinin araştırılması açısından en iyi başlangıç noktasının insanların büyük bir toplumsal grup içerisindeki nesnel toplumsal ilişkilerinin belirlenmesi gerektiğini savunan Hroch, buradan hareketle milleti geniş bir toplumsal grup olarak tanımlamıştır (Hroch, 2011, s. 22-23).

Hroch, Ortaçağ'dan itibaren gelen sürecin sonucunda 19. yüzyıl Avrupa'sında oluşumlarını tamamlamış sekiz milletten söz etmiştir. Ayrıca, oluşumlarını tamamlayan bu ulus-devletlerin bir siyasi yapısı, etnik açıdan türdeş bir sınıfı, gelişmiş bir milli kültürü ve yazı dilleri vardır. Bunlar arasında; İngiltere, Fransa, İspanya, Hollanda, Portekiz, Danimarka, İsveç ve Rusya gibi ülkeler yer almıştır. Avrupa'da gelişmiş bir kültürü ve etnik açıdan türdeş bir seçkin sınıfı olmasına rağmen gelişimini henüz tamamlamayan Almanlar ve İtalyanların yanı sıra egemen olmayan etnik gruplar da mevcuttur. Farklı etnik grupları bünyesinde bulunduran imparatorlukların ve oluşumlarını tamamlayan bazı ulus-devletlerin tabiiyetinde dağınık bir şekilde bulunan bu grupların kendine ait bir yönetici sınıfı ve devamlılığı olan bir kültürel geleneği bulunmuyordu. Bu etnik gruplar coğrafi olarak belirli bir bölgede yoğunlaşmalarına karşın, farklı bir etnik gruptan yöneticiler tarafından yönetilmekteydiler. Batı, Orta ve Doğu Avrupa'da bu durumda olan birçok etnik gruptan söz edilebilir. Zamanla bu grupların bazı üyeleri kendi etnik kökenlerinin farkına varmış ve kendilerini bir millet olarak görmeye başlamışlardır. Millet olma yolundaki eksiklikleri ve zorlukları aşmak için diğer etnik grubun üyelerini ikna etmek amacıyla hareketlenmeye başlayan bu grupların bir kısmı oldukça erken davranışlar da, bir kısmı daha sonra bu hareketler içerisinde yer almıştır (Özkırmı, 2016, s. 193).

Hroch, milleti modern Avrupa tarihinin ayrılmaz bir parçası olarak görmüş, milletlerin inşası yönünde bir teori geliştirmekten ziyade daha geniş bir sosyal ve kültürel tarih içerisinde yer alan millet inşa etme süreci deneyimlerinin sınıflandırılması ve değerlendirilmesi için etkili yöntemler geliştirilmesi gerektiğini savunmuştur. Hroch, millet inşa etme sürecinde entelektüellerin rolleri üzerinde durmasına rağmen, söz konusu sürecin yaşanması için gerekli toplumsal koşulların oluşması gerekliliğinin altını çizmiştir. Böylelikle, Hroch millet inşa etme sürecinin tamamen entelektüellerin bir tasarısı olarak değerlendirmenin doğru olmayacağını düşünmüştür. Hroch, millet olgusunu Avrupa'daki uzun ve karmaşık bir sürecin ürünü olarak değerlendirmiş ve bu tarihsel süreç içerisinde büyük bir toplumsal grubun ekonomik, politik, dilsel, kültürel, dinsel, coğrafi ve tarihsel bağlarının mevcut olduğunu ileri sürmüştür. Bu bağlardan bazıları toplumsal grup içerisinde daha baskın yaşanırken, bazıları ise aynı etkiyi göstermeyebilir, ancak toplumsal grubun gelişim sürecinde üç bağ belirleyici olmaktadır. Birincisi, grubun kaderi olarak görülen aynı tarihten geldiğine işaret eden ortak geçmiş vurgusu, ikincisi, grup içinde sosyal iletişimi sağlayan dilsel ve kültürel bağlar, sonuncusu ise, sivil toplum olarak bir

araya gelen grubun tüm üyeleri arasındaki eşitliktir (Hroch, 1999, s. 78-79). Hroch, oluşumunu tamamlamış ve bir milletin tüm özelliklerini taşıma amacı güden örgütlü çabalara ‘milli hareketler’ adını vermiştir. Hroch, söz konusu hareketlere ‘milliyetçi’ demenin yanlış anlamlara neden olabileceğine dikkat çekmiştir. Bu bağlamdan hareketle milliyetçiliği milli hareketler içerisinde gelişen bir milli bilinç türü olarak ele almanın daha doğru olacağını da savunmuştur (Hroch, 1995, s. 65).

Hroch, bir milli hareketin, hareket noktasıyla başarılı bir biçimde sonuçlanması arasında etnik grup bünyesinde aktif olanların karakterine, rolüne ve milli bilinç düzeyine göre üç yapısal evre olduğunu söylemiştir. Hroch’un A olarak adlandırılan ilk evrede, milliyetçi aktivistlerin amacı grubun dilsel, kültürel, sosyal ve kimi zaman tarihsel özelliklerini ortaya çıkarmak ve geliştirmektir. Örgütlü toplumsal bir hareketliliğin olmadığı bu evrede daha çok etnik gruba karşı akademik bir ilgi söz konusudur. Bu ilk evrede, siyasi ve milli bir talep henüz ortaya çıkmamıştır. Bazı aktivistler söz konusu toplumsal grubun bir millete dönüşeceğinden dahi emin değildir (Hroch, 1999, s. 81).

B olarak adlandırılan ikinci evrede ise yeni bir aktivist grup ortaya çıkarak etnik gruba yönelik oluşan ilgiye siyasi ve kültürel bir yön verme çabasına girmiştir. Milliyetçi aktivistlerin amacı ve isteği; toplumsal gruptan, ileride bir millet yaratma projesine kitlesel destek sağlamaktır. Milli bilinci uyandırmak için milliyetçi ajitasyon yapan bu aktivistler, başlangıçta pek başarılı olamasa da, zaman içerisinde taraftar toplamaya başlar ve kitlesel bir harekete evrilir. Ancak B Evresi’nden C Evresi’ne geçiş her zaman mümkün olmaz (Hroch, 1999, s. 81).

C Evresi’nde ise toplumsal grubun büyük çoğunluğu milli kimlik etrafında bir araya gelerek örgütlü bir hareketi oluşturmaya başlar. Ancak bu son evreden sonra toplumsal bir yapıdan söz edilebilir. Özellikle toplumsal, siyasi ve kültürel anlamda büyük kırılmaların yaşandığı süreçlerde C Evresi’ne geçiş daha kolay olabilmektedir. Milli hareket, C Evresi’nden sonra kendi programlarına göre muhafazakâr, liberal ve demokrat olarak çeşitli fraksiyonlara ayrılır (Hroch, 1999, s. 81).

Hroch, milli hareketlerin dört tipi üzerinde durmuştur: Birinci tip milli hareket başlangıçta eski mutlakiyetçi rejimlerin altında oluşsa da, hareketin kitlesel bir destek sağlaması, siyasi sistemdeki köklü değişikliklerin yaşandığı ve örgütlü işçi hareketlerin etkili olduğu bir dönemde meydana gelmiştir. B Evresi’nin milliyetçi liderleri, siyasi ayaklanmanın koşulları sürecinde milli programlarını inşa etmişlerdir. Bohemya’daki Çek hareketi ya da Macar ve Norveç milli hareketleri bu tip milli harekete örnek olarak verilebilir. İkinci tip milli hareket eski mutlakiyetçi rejim altında başlamış olsa da, B Evresi’nden C Evresi’ne geçiş, anayasal bir devrim gerçekleşene kadar ertelenmiştir. Litvanya, Letonya, Slovenya, Hırvatistan, Slovakya ve Ukrayna’daki milli hareketler bu tipe örnek olarak gösterilebilir. Üçüncü tip milli hareket, sivil bir toplum ve anayasal bir düzenin oluşmadığı daha eski rejimlerde kitlesel bir nitelik kazanmıştır. Sırbistan, Yunanistan ve Bulgaristan bu tip milli harekete örnektir. Dördüncü tip milli hareket, gelişmiş kapitalist bir sistemde ve anayasal

koşullar altında başlamıştır. Bu tip milli hareket, C Evresi'ne erken geçmiş ama devletleşme noktasında başarılı olamamıştır. Bask, Katalonya, Galler ve İskoçya bu tip milli harekete örnek teşkil eder (Hroch, 1999, s. 82-83).

2. HROCH'UN YAKLAŞIMINA YÖNELİK ELEŞTİRİLER

Hobsbawm, Miroslav Hroch'un yaklaşımını, milli kurtuluş hareketlerinin çözümlenmesinde çığır açan bir çalışma olarak değerlendirmiştir (Hobsbawm, 2014, s. 18). Benzer şekilde, Ernest Gellner de Hroch'un yaklaşımını; sağlam temeller üzerine oturtulmuş, somut temelleri olan etkileyici bir çalışma olarak tanımlamıştır (Gellner, 1998, s. 230). Ancak Hroch'un millet kavramına yönelik yaklaşımı Ernest Gellner ve John Armstrong tarafından farklı şekillerde eleştirilmiştir (Özkırmılı, 2016, s. 200) Gellner'e göre Hroch, milletlerin gerçekliğini kabul eder; dolayısıyla milliyetçi kavga sayesinde milletlerin kendilerini ifade ettiğini savunur. Bu görüş, Gellner'e göre milli hareketlerin, milletlerin oluşumuna yol açtığı tezinin karşıtıdır (Gellner, 1998, s. 230). Armstrong ise, Gellner'in eleştirisinin karşıtı bir şekilde Hroch'u eleştirir. Armstrong, Hroch'un da kendisi gibi milletlerin milliyetçilikten önce var olduğunu düşündüğünü ancak milletlerin gerçeklikleri konusunda ayrıştıklarını belirtmiştir (Armstrong, 1995, s. 42). Umut Özkırmılı'ya göre bu karışıklığın esas nedeni; Hroch'un yaklaşımındaki Batı Avrupa-Doğu ve Orta Avrupa ayrımından ortaya çıkmıştır. Nitekim Hroch, Batı Avrupa'da bazı milletlerin gelişim sürecinin Orta Çağ'da başladığını ve geniş bir zaman dilimine yayıldığını ileri sürmüştür. Hroch ve Armstrong'un ortak noktası da budur. Gellner ise milletlere ancak milliyetçilik çağında rastlanabileceğini, dolayısıyla Orta Çağ'da milletlerin varlığından söz etmenin doğru olamayacağını savunmuştur. Gellner'in Hroch'a asıl eleştirisi ise milli hareketlerin ortaya çıkış zamanıyla ilgilidir (Özkırmılı, 2016, s. 200-201).

Gellner, Hroch'un yaklaşımının özündeki mantığı; milliyetçiliği sanayi öncesi toplumdaki kapitalist topluma geçişle ilişkilendiren katı bir geçiş şeklinde açıklamış ve devamında şu soruyu sormuştur: "*Peki, toplumsal ekoloji ve yapıda meydana gelen o bir tek büyük değişimle ilişkilendirilen nedir?*" Gellner, bu soruya "*milliyetçiliğin fenomenolojisidir*" cevabını vermiştir. Hroch'un yaklaşımı her ne kadar kendilerine özgü bir siyasal yapıyı henüz meydana getirememiş 'küçük' milletlere odaklanmış olsa da, bu durum aynı zamanda, büyük ve devleti olan milletlerle, küçük, 'baskı altındaki' milletler arasındaki ayırmadan oluşan üçüncü bir boyuta bağlanma durumunu ortaya çıkarmıştır. Hroch, küçük terimiyle her ne kadar boyutları değil, milli bir yönetici sınıfının, üst kültürün ve devletin yokluğuna işaret etse de, bu durum bir ikililiğe yol açmaktadır. Bu ikilikte, devletin varlığı milletin sayısal çoğunluğundan daha önemli bir hal almaktadır. Dolayısıyla devletin varlığı Danimarka'yı büyük bir millet kategorisine yerleştirirken, Ukrayna'yı ise küçük milletlerin kategorisinde değerlendirir (Gellner, 1998, s. 236-237). Hroch'un yaklaşımına bir diğer eleştiri John A. Hall'dan gelmiştir. Hall'a göre, Hroch'un yaklaşımı kültürel indirgemeci bir yaklaşımdır ve siyasi etkenlere yeterince yer vermemiştir (Hall, 1993, s. 25).

3. AZERBAJCAN MİLLİ HAREKETİ'NİN ÜÇ EVRELİ GELİŞİMİ

3.1. A Evresi

Hroch'un milli hareketlerin üç evrelî gelişimi yaklaşımından yola çıkarak Azerbaycan Millî Hareketi'ni ele aldığımızda, A Evresi olarak isimlendirilen ilk evrede, aktivistler daha çok Azerbaycan Türkçesini, Farsça ve Rusçadan arındırarak ortak bir edebî dil inşa etmek ve Azerbaycan Türklerinin tarihten gelen toplumsal ve kültürel farklılıklarını ortaya çıkarmak gibi daha çok kültürel olarak nitelendirilecek faaliyetler yürütmüşlerdir. Siyasî taleplerin olmadığı bu ilk evrede aktivistler, etnik gruptan bir millet inşa etmekten daha çok Azerbaycan Türklerinin dilsel, kültürel özelliklerini ortaya çıkarma yolunu seçmişlerdir. 1850'li yıllarda başlayan birinci evre 1900 yılına kadar devam etmiştir (Karakurt, 2018, s. 36-37).

A Evresi'nde Cedit Hareketi oldukça önemli bir rol oynamıştır. İsmail Gaspıralı, Türk kavimlerinin geniş bir coğrafyalarda yaşamasından ve uzun zaman etkileşim halinde olmasından kaynaklı kültürel farklılıkların meydana geldiğini ve bunun tüm Türk kavimlerini kapsayacak ortak bir Türk kimliği yaratma noktasında önemli güçlükler ortaya çıktığını belirtmiştir. Ona göre, daha önce ümmet bilinciyle hareket eden Türk kavimlerinin millet olma sürecine girmeleri kaçınılmazdır. İletişim ve ulaşım alanında meydana gelen gelişmeler Türk kavimlerini birbirine yakınlaştıracak ve eğitim sayesinde aralarındaki farklılıklar zamanla ortadan kalkarak milletleşme süreci hızlanacaktır. Türk kavimlerinin kendi aralarında konuştuğu şivelerin yerine, tüm Türk kavimlerinin konuşup anlayacağı ortak bir edebî dil geliştirmenin gerektiğine inanan Gaspıralı, bir millet olmak için soy, dil ve din birliğinin önemine dikkat çekmiştir. Türk kavimlerinin birbirlerine bağlı ve yakın olmalarında İslamiyet'in önemli bir rol oynadığını belirten Gaspıralı, Türk kavimlerine tek bir soyun dalları olduklarını benimsetmenin ve Türk kavimlerini modern bir toplum yani millet haline getirmenin gerekli olduğuna inanmıştır. Ona göre, Müslüman ve Türk toplumlarının en büyük sorunu cehalettir. Bundan kurtulmanın en önemli yolu eğitimidir. İslam'a akılcı bir gözle bakılması ve milletleşme sürecine girmiş Türk toplumundaki dil, soy ve din anlayışındaki yanlışlıkları ve eksiklikleri belirlemek ve onları ortadan kaldırmak gerektiğini vurgulamıştır (Akpınar, 2017, s. 15-20). İsmail Gaspıralı, Türk kavimleriyle ilgili bu fikirlerini dil birliği, fikir birliği, iş birliği şeklinde formüle ederek anlatmıştır. Çarlık Rusya'sında yaşayan Müslümanların büyük çoğunluğu Türk olduğundan, buradaki fikir birliği daha çok Müslümanların bir araya getirilmesi amacıyla söylenmiştir. Böylece, Rusya Müslümanları arasında giderek milliyetçi fikirler doğmaya başlamıştır. Gaspıralı, dil birliği sayesinde Türkler arasındaki feodal yapıların yıkılacağını, ortak edebî bir dil oluşturmanın Türkler arasındaki birliği daha da kuvvetlendireceğini düşünmüştür. Bu ortak dilin, Arapça ve Farsçadan arındırılmış Osmanlı Türkçesi olduğunu savunmuş ve çıkardığı Tercüman gazetesinde sade bir Osmanlı Türkçesi kullanmaya özen göstermiştir (Zenkovsyk, 1971, s. 49-50). Bu fikirler Osmanlı'daki milliyetçi entelijansiya arasında da kısa sürede etkisini göstermiştir. Özellikle, imparatorluğun parçalanmasını önlemek amacıyla üretilen Osmanlıcılık, İslamcılık gibi fikir akımlarının temelinde millet kavramı yer almıştır. Ancak, milletin kimleri kapsayacağı

sorunsalı bu fikir akımları arasında ciddi ayrılıklara neden olmuştur (Çelik, 2013, s. 643). Bununla birlikte Osmanlı'daki Türk milliyetçiliği kültürel ve siyasi bir boyut kazanarak gücünü giderek arttırmıştır (Swietochowski, 2004, s. 70).

A Evresi'nde yaşanan bir diğer önemli gelişme; modern edebiyatın inşa edilmesidir. Azerbaycan'da modern edebi hareketin ileri gelen isimleri arasında; Mirza Fethali Ahundzade, Seyyid Azim Şirvani, Necip Bey Vezirli, Celil Mehmetkuluzade ve Neriman Nerimanov gibi isimler vardır. Azerbaycan edebiyat tarihinde realist nesir, tiyatro yazarlığı, hiciv, komedi ve hikâye ve diğer edebi tarzlar bu dönemde icra edilmiştir. Bu dönemin edebiyatçıları, halkla kaynaşmak ve onları siyasi, sosyal ve ekonomik konularda bilinçlendirmek amacıyla kullandıkları edebi dilin sade olmasına dikkat etmişlerdir. Bu durum kısa sürede etkisini göstermiştir. Böylece, 19. yüzyılın ilk yarısında yazılan eserlerin önemli bir kısmı Farsça yazılmışken, 20. yüzyılın başlarında milliyetçi düşüncenin gelişmesiyle birlikte Azerbaycan Türkçesi'ne daha fazla önem verilmiştir (Baykara, 1975, s. 69-70). Azerbaycan'da geleneksel toplum anlayışının dışında ortaya çıkan “millet” kavramını ilk defa Ahundzade kullanmıştır. Ahundzade, “Türk milleti” tabirini kullanarak, Azerbaycan Türklerine geleneksel ilişki dışında yeni, daha kapsayıcı bir ilişki kurmalarını önermiş, toplumun yeni bir amaç doğrultusunda kendi içinde dayanışma ve kaynaşma sağlamasını istemiş ve böylece bir millet inşa etmenin kültürel sürecini başlatmıştır (Veliyev, 2004, s. 84). Çarlık Azerbaycan'ında yaşanan dil tartışmalarına Resulzade de katılmış, sade ve halk tarafından kolaylıkla anlaşılabilir bir kullanımın gerektiğini, mahalli şivelere dayalı bir dilin ve “Türklükle” alakası olmayan Osmanlıcanın kabul edilmeyeceğini savunmuştur. Böylece, milliyetçi bir edebiyatın doğmasının zemini de giderek oluşmaya başlanmıştır (Mehmetzade, 1991, s. 45).

A Evresi'nde milli basın faaliyetleri, kolektif edebi bir dil oluşturmak ve modern anlamdaki milletleri tasarlamak için önemli bir araç haline gelmiştir. Milli bilincin ortaya çıkarılması ve bunun ifade edilmesi çeşitli enstrümanlar yoluyla gerçekleşmiştir. Toplumu bu doğrultuda bilinçlendirme, kültürel ve toplumsal konuların halka anlatılması ve mevcut sorunları giderme sürecinde basın önemli roller üstlenmiştir. Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkmasında ve gelişmesinde, etnik bir grubun modern anlamda bir millette dönüşmesinde, milli basın faaliyetlerinin oldukça önemli bir işlevi vardır. Milli basının, Azerbaycan Milli Hareketi'nin B ve C evrelerinde de önemli rolleri olduğunu görmekteyiz (Karakurt, 2018, s. 53).

1875 yılında Hasan Bey Zerdabi tarafından çıkarılmış olan İkinci Gazetesi Azerbaycan'da milli basın için önemli bir dönüm noktasıdır. Bu gazete dönemin toplumsal, siyasi, ekonomik ve edebi meselelerine değinmiş ve sade bir dil kullanmaya özen göstermiştir. Bu gazetenin çıkarılmasıyla; Azerbaycan'da toplumsal konular konuşulmaya başlanmış ve aydınlar bir çatı altında toplanmıştır. Azerbaycan'da modern okulların yaygınlaşması, toplumsal yardım cemiyetlerinin kurulması, edebi bir dilin oluşturulması, halkın dini hürâfelerden kurtarılarak bilgilendirilmesi İkinci gazetesinin amaçları arasında yer almıştır. Ayrıca, gazete özgürlük, demokrasi ve kadın haklarına karşı duyarlı bir yayın politikası izlemiştir (Akpınar, 1994, s. 89-90). Çarlık yönetiminin sansürlerinin giderek artması, İkinci

gazetesinin siyasi meseleler üzerinde yeterince duramamasına sebep olmuştur. Tüm bunlara rağmen İkinci gazetesi son sayılarında siyasi ve toplumsal konulara daha fazla yer vermiş, özellikle son makalelerde Türk milliyetçiliği üzerinde daha fazla durmaya başlamıştır. Ortak edebi bir Türk dilinin oluşturulması fikri de İkinci gazetesinde üstü kapalı bir şekilde ima edilen konular arasında yer almıştır (Akçura, 1978, s. 88).

İkinci gazetesinin kapatılmasından sonra Said ve Celal Ünsizade kardeşler Tiflis'te Ziya (1879-1880) adlı bir gazete çıkarmaya başlamış, bu gazeteyi aynı kardeşlerden Said Ünsizade'nin çıkarmış olduğu Ziya-yı Kafkasiyye (1880-1884), Celal Ünsizade'nin Tiflis'te çıkarmış olduğu Keşkül (1883-1891) adlı dergiler takip etmiş, daha sonra bu dergiler gazeteğe dönüştürülmüştür. Keşkül medreselerin düzenlenmesi, Usul-u Cedit okullarının açılması, modern kütüphane ve tiyatroların kurulması gibi konulara ağırlık vermiştir. Keşkül'ün Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliği açısından en önemli yanı ise, Azerbaycan'da ilk defa "millet" kavramını kullanmış olmasıdır. Bu kavram hem siyasi hem de kültürel manada ele alınmış, dinin ve milletin farklı şeyler olduğu vurgulanmıştır (Akpınar, 1994, s. 90-91). 1883 yılında Kırım'ın Bahçesaray ilçesinde İsmail Gaspıralı tarafından çıkarılan Tercüman gazetesi, Rusya'daki Türkler arasında milli uyanışın oluşmasında önemli bir rol üstlenmiştir (Çağla, 2002, s. 51). Tercüman gazetesinin amaçları arasında; Avrupa tarzı modern eğitim modelini yaygınlaştırmak ve ortak bir Türkçe tesis etmek vardır. Tercüman gazetesi hem Rusya'daki Türkler hem de Osmanlı'daki Türkler arasında ilgiyle takip edilmiş, Gaspıralı'nın fikirleri Osmanlı'da da etkisini göstermiştir (Devlet, 1988, s. 47). Sonrasında çıkan gazeteler siyasi konulara ağırlık vererek milliyetçi ajitasyonun yaşandığı B Evresi'ne geçişin zeminini hazırlamıştır.

3.2. B Evresi

B Evresi'nde, 1900'den 1905'e kadar, millet yaratma sürecine kitlesel destek sağlamak isteyen milliyetçi aktivistlerin ortaya çıktığı görülmüştür. Milliyetçi ajitasyonun yapıldığı bu dönemde, özellikle Mehmet Emin Resulzade, Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Ağaoğlu, Ali Merdan Topçubaşı ve Neriman Nerimanov gibi milliyetçi aktivistler politik alanda ön plana çıkmıştır. 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan Türklerine milli bir kimlik kazandırmak isteyen entelijansiya, milliyetçi ajitasyon yaparak kitlesel bir destek kazanmayı hedeflemiştir (Karakurt, 2018, s. 37).

B Evresi'nde, Çarlık yönetiminin sömürge ve asimilasyon politikaları milliyetçi ajitasyonun güçlenmesine yol açmıştır. Azerbaycan Türkleri inanç ve etnisitelerinden dolayı imparatorluk içerisinde bir tehlike olarak değerlendirilmiş, Çarlık yönetimi bu grubun dini ve etnik farklılıklarını ortadan kaldırarak sindirmeyi amaçlamıştır. Uyguladığı politikanın başarısız olduğunu fark etmeye başlayan Çarlık idaresi, Rusça bilen ve yönetime sadık memur yetiştirme politikasına yönelmiştir. Böylece, Transkafkasya bölgesinde bulunan halkın, bu politika sayesinde Çarlık rejimine daha kolay "entegre" olacağı düşünülmüştür. Çarlık Rusya'sının Azerbaycan'da açmış olduğu modern tarzdaki okullara giden halk, sonrasında Çarlık Rusya'sının önemli üniversitelerinde eğitim görmüş ve böylece,

Batı Avrupa'da ortaya çıkan özgürlükçü ve milliyetçi fikirleri tanıma 'şansı' yakalamıştır (Karakurt, 2018, s. 63).

Azerbaycan'da yeni ölçü ve ağırlık birimlerinin kullanılmaya başlanması, ortak para birimine geçiş; ekonomik ve toplumsal bütünlük sağlanması oldukça önemli gelişmeler arasındadır (Swietochowski, 2004, s. 18). Ayrıca, ticaretin gelişmesi, Çarlık rejiminin Azerbaycan bölgesindeki varlığını ve etkinliği giderek arttırmasına neden olmuştur. 1859 yılında ekonomisini kalkındırmak ve geliştirmek amacıyla Bakü'de petrol üretimine başlayan Çarlık Rusya'sı, Bakü'deki petrol bölgelerini dış sermayeye uzun vadeli kiraya vermeye başlamıştır. Bu durumun sonucunda, Bakü dünya petrol üretiminde önemli bir yer haline gelmiştir. Bakü'de kapitalist ekonominin büyümesinin sonucunda nüfus artmış, sosyo-kültürel bir gelişme yaşanmıştır (Swietochowski, 2004, s. 20-21). Sanayinin gelişmesi ve kapitalist sermayenin Azerbaycan'a girmesi Azerbaycan toplumunu ekonomik ve toplumsal yönden kalkındırması olsa da, bölgedeki kaynakların sömürülmesi de giderek hız kazanmıştır (Karakurt, 2018, s. 63).

Çarlık sınırları içerisinde yaşayan halkın yarısından fazlası başka bir anadili konuşuyordu. 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Çarlık yönetimi Ruslaştırma amacıyla okullarda sadece Rusça eğitim verilmesi politikasını tercih etmiştir (Anderson, 2017, s. 103-104). Anderson'a göre uygulanan bu asimilasyon politikalarının hem ideolojik hem de pratik bir yanı mevcuttur. Bunun nedeni sömürge bölgelerinde devletin bir memurlar ordusuna ihtiyacı olmasıdır. Bu memurların aynı zamanda kullanışlı olmaları da gerekiyordu, yani merkezdeki halk ve sömürge bölgesindeki halk arasında iletişim sağlaması için iki dilli olmaları icap etmiştir (Anderson, 2017, s. 131). Resulzade, Ruslaştırma politikasının Çarlık yönetimi tarafından iki şekilde uygulandığını belirtmiştir; ilkinde, Molla ve ulema sınıfını kendi kontrolünde tutmak için Şii ve Sünnileri ayırıştıran bir dini idare kurulmuş, ikincisinde ise, Ruslaştırma politikası doğrultusunda Azerbaycan'da Rus okulları açılmıştır (Resulzade, 1990, s. 13). Buna rağmen Rus okullarında okumuş Azerbaycan Türklerinin önemli bir kısmı rejimle işbirliği yapmak yerine, Çarlık yönetiminin asimilasyon ve sömürge politikalarını eleştirmiş ve karşı çıkmışlardır (Karakurt, 2018, s. 64).

Hroch'un B olarak adlandırdığı ikinci evrede, Azerbaycan Türkleri ve Ermeniler arasında yaşanan etnik çatışmalar milliyetçi ajitasyonu güçlendirmiştir. Transkafkasya bölgesinde yaşayan Ermenilerin Rusya ile iyi ilişkiler geliştirmeleri ve bölgede ekonomik ve siyasi açıdan Azerbaycan Türklerinden daha iyi bir konumda olmaları iki toplum arasında gerilimi arttıran nedenlerdendir. Swietochowski'ye göre bu durum iki etnik grup arasında din ve yabancı düşmanlığı önyargısına dayanan bir "düşmanlık" zemini oluşturmuştur. Dolayısıyla tüm bu nedenlerin sonucunda 1905 yılında bu iki etnik unsur arasında "Tatar-Ermeni Savaşı" olarak bilinen şiddetli çatışmalar meydana gelmiştir (Swietochowski, 2004, s. 38-39). Bu çatışmaların yaşanmasının bir diğer nedeni ise; 1905 Rus Devrimi'nin sonucunda Çarlık yönetiminin geçici olarak devlet kontrolünü gevşetme politikası uygulamış olmasıdır (Cornell, 2011, s. 12). Çarlık rejimi izlediği bu politikayla, Rus olmayan milletler arasındaki

anlaşmazlıkları körükleyerek, sömürgeci politikalarını ve hegemonyasını bu milletler üzerinde sürdürmek istemiştir (Somer, 1970, s. 24).

Ermeniler ve Azerbaycan Türkleri arasındaki ilk çatışma Bakü’de meydana gelmiştir. Swietochowski’ye göre, Ermeni Taşnakların bir Müslüman’ı öldürülmesiyle var olan gerilim ve çatışma zemini tamamen kontrolden çıkmıştır. 6 Şubat 1905 tarihine gelindiğinde, bu çatışmalar Bakü’yle sınırlı kalmayarak Erivan ve Tiflis’de de sıçramıştır. Çarlık yönetiminin müdahale etmediği çatışmalar 1906 yılına kadar sürmüştür. Bu çatışmalarda 3.100 ila 10.000 arasında insanın öldüğü tahmin edilmektedir (Swietochowski, 2004, s. 41).

Yaşanan çatışmalar esnasında Ermeni gruplar disiplinli ve organize bir şekilde hareket etmiştir (Cornell, 2011, s. 12). Meydana gelen çatışmalardan sonra Azerbaycan Türkleri arasında da dayanışma ve birliktelik artmış, milliyetçi fikirler ve hareketler Azerbaycan Türk toplumu arasında giderek daha popüler bir hale gelmiştir. Bunun sonucunda Azerbaycan Türkleri kendini savunma amacıyla Gence’de Difai adında gizli bir örgüt kurmuştur. Cengiz Çağla’ya göre Ermenilerle sürekli şiddet ve savaş hali Azerbaycan’daki Türk milli kimliğinin şekillenmesinde uyarıcı bir etki doğurmuştur (Çağla, 2002, s. 102).

3.3. C Evresi

Azerbaycan Türkleri arasında milli bilincin oluşması ve böylece milli hareketin kitlesel bir destek sağlaması, Azerbaycan Milli Hareketi’nin 1905’te C Evresi’ne girmesiyle sonuçlanmıştır. Bu sürecin sonucunda; Azerbaycan’daki Türk milliyetçiliğinin inşa süreci tamamlanmış ve kitlesel bir hareket elde edilmiştir. B Evresi’nden C Evresi’ne oldukça hızlı bir şekilde geçilmesinin sebebi; söz konusu dönemde meydana gelen siyasi hareketliliktedir. Nitekim Ermenilerle yaşanan etnik çatışmalar ve devamında 1905 Rus Devrimi’nin meydana gelmesi, Azerbaycan Türklerinin büyük çoğunluğunu milli kimlik etrafında bir araya getirmiş ve bir toplumsal kitle hareketi oluşturmuştur. Azerbaycan Milli Hareketi bu evreden sonra özellikle Müsavat Partisi’nin kurulmasıyla parti programına göre liberal, demokrat ve muhafazakâr gibi fraksiyonlara ayrılmıştır (Karakurt, 2018, s. 37).

Azerbaycan’daki Türk milliyetçiliğinin siyasal bir boyuta evrilmesinin sonucunda, milliyetçilik gündelik hayatta somut bir nitelik elde etmiş ve bu durum kitlesel bir milli hareketin doğmasına zemin hazırlamıştır. Hroch’un milli hareketin ve milliyetçi ideolojinin başarılı olması için gerekli gördüğü C Evresi’ne geçiş aşaması, Azerbaycan’daki Türk milliyetçiliğinin siyasal bir harekete dönüştüğü ve kitlesel destek elde ettiği bir süreçte meydana gelmiştir. Azerbaycan’daki Türk milliyetçiliğinin inşa sürecini tamamlayarak kitlesel bir destek sağlaması, entelijansiyanın kurmuş olduğu siyasi teşkilatlarla, bir kısım iç ve dış gelişmenin sonucuna dayanır (Karakurt, 2018, s. 80-81).

Çarlık rejiminin hegemonyası altında yaşayan Azerbaycan Türkleri, ulusal kimliklerini ön plana çıkararak Çarlık Rusya’sının asimilasyon politikalarına karşı bir duruş sergilemişlerdir. Ontolojik kabullerden hareketle dönemin kimlik krizini aşmaya çalışan milliyetçi

entelijansiya, homojen bir ulus kimliği yaratmak amacıyla C Evresi'nde kültürel kimliği de içine alarak Azerbaycan Türklüğüne siyasal bir kimlik kazandırmak istemiştir. Azerbaycan Türklüğüne ulusal bir kimlik kazandırmak isteyen milliyetçi entelijansiyanın nihai hedefi, bu kimlik üzerinden inşa edilmiş bir ulus-devlet yaratmaktır. Azerbaycan Milli Hareketi'nin siyasallaşması sonucu ortaya çıkan kimlik tartışmalarının ana eksenini ise, Rus ve Ermeni kimliği karşısında homojen bir ulusal kimlik yaratma çabası oluşturmaktadır. C Evresi'ne geçildiğinde milliyetçi entelijansiyanın birbirinden farklı milliyetçilik tasavvurlarının olduğunu görmekteyiz. Nitekim Hüseyinzade Alibey ve Mehmet Emin Resulzade daha etnik bir milliyetçiliği savunurken, Ahmet Ağaoğlu ise liberal milliyetçiliği savunmuştur (Karakurt, 2018, s. 84).

19. yüzyılın sonlarına doğru giderek artan kültürel hareketlilik faaliyetleri, süreç içerisinde şekil ve biçim kazanarak, siyasal milliyetçi bir harekete dönüşmüştür. Ali Bey Hüseyinzade tarafından "Türkleşmek-İslamlaşmak-Batılılaşmak" şeklinde formüle edilen görüşler, kültürel milliyetçilikten siyasal milliyetçiliğe geçişin eylem sloganı olmuştur. Bu fikirler Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğini karakterize eden amaç ve prensiplerin ana gövdesi haline almış ve Azerbaycan bayrağının rengini ve esasının da belirlenmesine yol açmıştır (Veliyev, 2004, s. 60). Başlangıçta daha çok etnik ve kültürel milliyetçilik düzeyinde faaliyet gösteren Azerbaycan milli entelijansiyası, C Evresi'yle birlikte siyasal milliyetçiliğe geçmiştir. Özellikle bu dönemden sonra Azerbaycan siyasetinde, etkili olmuş ve önemli bir yer edinmiş siyasi teşkilatlar kurulduğunu görmekteyiz. Ayrıca, Rusya Müslümanları arasında çeşitli kurultaylar da bu süreçte yapılmıştır. Böylece, Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğinin siyasi bir nitelik kazanmasının ilk somut adımlarının atıldığı bir döneme geçilmiştir (Karakurt, 2018, s. 81).

Azerbaycan Milli Hareketi'nin C Evresi'ne geçmesinde 1905 Rus Devrimi'nin etkisi oldukça büyüktür. 1905 Rus Devrimi toplumsal ve siyasi alanda Azerbaycan'ın çeşitli gelişmeler yaşanmasına zemin hazırlamıştır. Azerbaycan Türklerinin siyasete daha aktif bir şekilde girmesi ve siyasi taleplerini dile getirmesi açısından 1905 Rus Devrimi oldukça önemli bir hadisedir. Bu hadise, Azerbaycan siyasi tarihi açısından bir dönüm noktası olmuş, kısa süreliğine de olsa özgür bir ortam havası esmiş, bu havanın etkisiyle milliyetçi ideoloji ve hareketler ortaya çıkmıştır (Karakurt, 2018, s. 64-65). Bunlar arasında Difai ve Müsavat gibi önemli teşkilatlar vardır. Azerbaycan Milli Hareketi'nin C Evresi'nde önemli rolleri olan bu kuruluşlar ulus-devlete giden yolda önemli faaliyetler yürütmüştür.

1905 yılında, Ermenilerle yaşanan etnik çatışmalarda kendini savunmak ve Ermenilere karşı mücadele amacıyla hareket eden Azerbaycan Türkleri, Gence'de Ahmet Ağaoğlu'nun önderliğinde savunma anlamına gelen Difai adında gizli bir örgüt kurmuştur. Diafi, farklı toplumsal kesimlerden gelen eylemcileri ve aydınları bir araya getirme olanağı sağlamıştır. Difai'nin kurucuları arasında Şafi Rüstembekov, Ali ve Asker kardeşler, Karabey Karabeyov, İsmail Ziyadhanov, Nesip Bey Yusufbeyli ve Mehmet Hasan Hacinski gibi isimler vardır (Swietochowski, 2004, s. 44). Karabağ ve Şuşa'daki Difai komitesinde: Necefkulu Ağa,

Mir Cebbar Ağa, Seyit Miriş, Kürt İbrahim, Zerger Memiş ve daha birçok kişi yer almıştır (Baykara, 1975, s. 134). Difai kurulmasından kısa bir süre sonra hızlı bir şekilde Ağdam, Bedre, Yevlah, Terter ve Karabağ'da şubeler açmıştır. Transkafkasya'nın yanı sıra, Kars ve Kafkasya'nın Vladikavkas şehirlerinde de birer şube açmıştır. Böylece, Difai farklı bölgelerdeki Türkleri ortak bir amaç etrafında birleştiren bir örgüt haline gelmiştir (Attar, 2008, s. 185).

Ahmet Ağaoğlu, Ermenilerle yaşanan çatışmalardan Çarlık rejimini suçlamıştır. Bundan dolayı Difai faaliyetlerini Çarlık rejimine karşı yürütmeye başlamış ve Transkafkasya bölgesindeki halkları da Çarlık rejimine karşı direnişe davet etmiştir (Swietochowski, 2004, s. 45). Difai 1909 yılına kadar faaliyetlerini sürdürmüştür. Çarlık rejiminin baskılarının artmasından dolayı örgütün kurucusu Ahmet Ağaoğlu Türkiye'ye kaçmış, Difai örgütü bir süre lideri olmadan faaliyetlerini yürütse de kısa bir zaman sonra dağılmıştır. Difai'nin kadroları, daha sonra kurulacak olan Müsavat Partisi çatısı altında faaliyetlerine devam etmiştir (Mehmetzade, 1991, s. 36).

1911 yılına gelindiğinde, önceleri Himmet Partisi adı altında siyasi faaliyet yürüten Mehmet Emin Resulzade, Abbaskulu Kasımzade ve Veli Mikailoğlu gibi isimler öncülüğünde, gizli bir teşkilat kurulmuştur. Partinin sekiz maddelik ilk programı İslamcı bir çizgiye yakın bir şekilde hazırlanmıştır (Baykara, 1975, s. 202-203). Müsavat, dönemin siyasi konjonktürü sonucunda "İslam milliyetçiliği" ekseninde ortaya çıksa da, daha sonra Türk milliyetçiliğine yönelmiştir (Mehmetzade, 1991, s. 36). Müsavat Partisi kısa zamanda beklenmedik bir şekilde destek görmüş ve yayılmıştır. Hüseyin Baykara'ya göre bu yayılmanın nedenleri; dönemin Azerbaycan toplumunda olgunlaşmış siyasi bir platformun ortaya çıkmasını gerektirecek ekonomik ve sosyal ortamın varlığına duyulan ihtiyaçtır. Böyle siyasi bir atmosferde Müsavat Partisi'nin kurulması, bu olgunlaşmaya bir cevap vermiş ve entelijansiyanın kendi etrafında toplanmasına olanak sağlamıştır (Baykara, 1975, s. 204). Ayrıca Ermeni rekabetinden huzursuz olan esnaf, sosyal statüsünün toplumda daha iyi olmasını isteyen han, bey ve ağalar da Müsavat Partisi'nin saflarına geçmiştir (Zenkovsyk, 1971, s. 156).

1911-1917 yılları arasında gizli faaliyetler yürüten Müsavat Partisi, Rusya'da meydana gelen 1917 Ekim Devrimi'nden sonra açık faaliyetlere başlama yolunu seçmiştir. Müsavat'ın bu tarihten önceki faaliyetleri daha çok kültürel ve milliyetçi bir potansiyel yaratma motivasyonuna sahiptir (Yagublu, 2011, s. 23). Bu tarihten sonra ise, oluşturulan milliyetçi potansiyel aktif bir şekilde politik sahaya yansımış ve bu doğrultuda faaliyetlerde bulunmuştur. 1917 Ekim Devrimi'nden sonra Rusya'nın içinde bulunduğu politik karmaşadan ve Azerbaycan'daki otorite boşluğundan faydalanan Müsavat Partisi öncülüğündeki Azerbaycan Milli Hareketi, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ni (ADC) kurduğunu ilan etmiştir. Böylece devletin kurucu partisi rolünü de elde etmiştir (Karakurt, 2018, s. 104-106). Müsavat Partisi bu dönemde ADC ile bütünleşmiştir. ADC'nin kurulmasından sonra Müsavat Partisi etkinliğini halk arasında arttırmış ve kısa bir zamanda önemli faaliyetler yürütmüştür. 1919 yılının ilk aylarında gerçekleştirilen partinin ikinci kurultayına göre Mü-

savat: özgürlükçü, milliyetçi, bağımsızlıkçı, halkçı ve cumhuriyetçi olarak tanımlanmıştır (Mehmetzade, 1991, s. 54). Azerbaycan'ın Sovyet egemenliğine girmesiyle birlikte Müsavat Partisi tekrar yer altı faaliyetlerine başlamış, Azerbaycan Milli Hareketini uluslararası toplumda tartışma konusu yapmış ve diplomatik faaliyetlerle Sovyet karşıtı bir siyaset yürütmüştür. (Karakurt, 2018, s. 106).

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Hroch'un özellikle etnisiteden millete evrimle aşamasındaki milletleri ve onların milli hareketlerini üç aşamalı evrede ele aldığı model, Azerbaycan Milli Hareketi'ni anlamak ve açıklamak açısından oldukça işlevseldir. Dolayısıyla Çarlık Rusya egemenliğindeki Azerbaycan Türkleri arasında ortaya çıkan milliyetçiliği ve milletleşme sürecini, kültürel milliyetçilikten siyasal milliyetçiliğe geçiş aşamasını, entelijansiyanın Azerbaycan Milli Hareketi'ndeki rolünü anlamak açısından Hroch'un yaklaşımı tercih edilmiştir. Hroch'un A Evresi olarak isimlendirdiği ve 19. yüzyılın ortalarına doğru yaşanan kültürel çalışmaların yoğunluk kazandığı evrede, Azerbaycan Türklerinin toplumsal ve kültürel farklılıklarının ortaya çıkarılmaya ve Azerbaycan Türkçesinden sade edebi bir dil oluşturulmaya çalışıldığını görmekteyiz. 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde, B Evresi'ne geçilmiştir. B Evresi'ndeki milliyetçi aktivistler, Ermenilerle yaşanan etnik çatışmalardan dolayı milliyetçi ajitasyonu sıklıkla kullanmıştır. 1905 Rus Devrimi'nin yaşanması Çarlık rejimini anayasal bir düzenleme yapmaya zorlamıştır. Bu durum, Azerbaycan Milli Hareketi açısından C Evresi'ne geçişin bir işareti olmuştur. Toplumsal bir destek bulan milliyetçi entelijansiya, siyasi teşkilatlar kurarak toplumun farklı kesimlerinden destek sağlamıştır. 1917 Ekim Devrimi'nden sonra Azerbaycan Milli Hareketi var olan otorite boşluğundan faydalanarak Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ni kurmuş ve böylece egemen milli devletini ilan ederek C Evresi'ni de tamamlamıştır.

Hroch'un belirlediği milli hareketlerin dört tipini Azerbaycan Milli Hareketi bağlamında ele aldığımızda ikinci tip milli hareketlenmenin Azerbaycan için geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Eski mutlakiyetçi Çarlık rejimi altında başlayan Azerbaycan Milli Hareketi, B Evresi'nden C Evresi'ne geçmek için 1905 Rus Devrimi ile meydana gelen anayasal değişiklikleri beklemiştir.

KAYNAKÇA

- Akçura, Y. (1978). *Türkçülük: Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, İstanbul : Türk Kültür Yayıncılık .
- Akpınar, Y. (1994). *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- ____ (2017). *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: IV*, İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- Anderson, B. (2017). *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, (İ. Savaşır, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Armstrong, J. (1995). Towards a Theory of Nationalism. S. Periwal (Dü.) içinde, *Notions of nationalism*, Budapest: Central European University Press.
- Attar, A. (2008). Milli Kimliğin Siyasallaşan Yüzü: Difâi, *Belleten* (263), 175-191.
- Baykara, H. (1975). *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, İstanbul: Azerbaycan Halk Yayınları.
- Cornell, S. E. (2011). *Azerbaijan Since Independence*, New York: M.E. Sharpe.
- Çağla, C. (2002). *Azerbaycan'da Milliyetçilik ve Politika*, Ankara: Bağlam Yayıncılık.
- Çelik, A. (2013). Kemalizm. Ö. Çaha, & B. Şahin (Dü.) içinde, *Dünya'da ve Türkiye'de Siyasal İdeolojiler* (s. 623-672), Ankara: Orion Kitabevi.
- Devlet, N. (1988). *İsmail Bey Gaspıralı*, Ankara : Başbakanlık Basımevi .
- Gellner, E. (1998). *Milliyetçiliğe Bakmak*, (S. Coşar, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hall, J. A. (1993). Nationalisms: Classified and Explained, *Daedalus* , 1-28.
- Hobsbawm, E. J. (2014). *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik "Program, Mit, Gerçeklik"*, (O. Akınhay, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Hroch, M. (2011). *Avrupa'da Milli Uyanış: Toplumsal Koşulların ve Toplulukların Karşılaştırmalı Analizi*, (A. Özdemir, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hroch, M. (1999). From National Movement to the Fully-Formed Nation: The Nation-building Process in Europe, G. Balakrishnan (Dü.) içinde, *Mapping the Nation* (s. 78-97). London : Verso-New Left Books.
- ____ (1995). National Self-Determination from a Historical Perspective, S. Periwal (Dü.) içinde, *Nations of nationalism* (s. 65-82). Budapest: Central European University Press.
- Karakurt, M. (2018). *Çarlık Dönemi Azerbaycan'da Türk Milliyetçiliği*, Ardahan: Ardahan Üniversitesi.
- Mehmetzade, M. B. (1991). *Milli Azerbaycan Hareketi*, (A. Karaca, Dü.) Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları.
- Özkırımlı, U. (2016). *Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış*, Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Resulzade, M. E. (1990). *Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti*, (İ. M. Yıldırım, S. Çağın, & Y. Akpınar, Dü) İstanbul : İrfan Yayıncılık .
- Somer, K. (1970). *100 Soruda Ekim İhtilali*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Swietochowski, T. (2004). *Russian Azerbaijan 1905-1920: The Shaping of National Identity in a Muslim Community*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Veliyev, A. (2004). Azerbaycan'da Yenileşme ve Milliyetçilik Hareketi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Yagublu, N. (2011). Azerbaycan Gerçeğinde Musavat Partisi, *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi* (379), 22-24.
- Zenkovsyk, S. A. (1971). *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, (İ. Kantemir, Çev.) İstanbul: İpek Matbaası.

YAZARLARA BİLGİ, ETİK KURALLARA UYGUNLUK VE YAZIM KURALLARI

Yazarlara Bilgi;

Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi'nin amacı, bilimsel normlara ve bilim etiğine uygun, nitelikli ve özgün çalışmaları titizlikle değerlendirerek, düzenli aralıklarla yayımlanan ve sosyal bilimler alanında tercih edilen öncelikli dergiler arasında yer almaktır.

Yayın dili, Türkçe ve İngilizce olan Dergi; İktisat, İşletme, Kamu Yönetimi, Maliye, Ekonometri, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri, Uluslararası İlişkiler, Hukuk, Siyaset Bilimi, Tarih, Türk Dili ve Edebiyatı, Sosyoloji, Batı Dilleri ve Edebiyatı, Halkla İlişkiler ve Reklamcılık, Felsefe ve Din Bilimleri, Temel İslam Bilimleri, Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları vb. sosyal bilimler alanında yapılan çalışmaları kapsamaktadır.

Yayınlanmak üzere yazarlarca gönderilen çalışmalar, yazarların ORCID numaraları ile birlikte DergiPark sistemi üzerinden dergiye iletilir ve tüm yazışmalar yine bu sistem üzerinden yürütülür. Editörler, dergiye gönderilen çalışmaları yayınlayıp yayınlamamakta serbesttir. Ayrıca yayınlanmak üzere dergiye gönderilen çalışmaların intihal programları yardımıyla benzerlik oranları tespit edilir ve Dergi Yayın Kurulu'nun belirlemiş olduğu oranın üzerinde benzerlik taşıyan çalışmalar değerlendirmeye alınmaz. Bir çalışmanın dergide yayımlanabilmesi için iki hakem tarafından olumlu görüş bildirilmiş olması gerekir. Hakemlerden birinin olumlu diğerinin olumsuz görüş bildirmesi durumunda editör tarafından üçüncü bir hakemin değerlendirmesine başvurulur.

Bu derginin hiçbir bölümü yazılı ön izin olmaksızın hiçbir biçimde ve hiçbir yolla yeniden üretilmez ve dağıtılamaz. Derginin her hakkı saklıdır.

Dergide yayınlanan çalışmalardaki görüş ve düşünceler yazarların kişisel görüşleri olup, hiçbir şekilde Karadeniz Teknik Üniversitesi veya Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün görüşlerini yansıtmaz.

Dergimiz; EBSCO, ASOS, TÜBİTAK/ULAKBİM Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı (TR Dizin) ve Türk Eğitim İndeksi tarafından taranmaktadır.

Etik Kurallara Uygunluk;

1. Yayınlanmak üzere dergiye gönderilen çalışmalar özet ve tam metin olarak sunulmamış, daha önce yayınlanmamış ya da yayınlanmak üzere başka bir yere gönderilmemiş olmalıdır.
2. Çalışmalarda bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygunluk, Üniversitelerarası Kurul Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi Madde 4, TÜBİTAK Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu Yönetmeliği Madde 9 ve Yükseköğretim Kurulu Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi Madde 6'da yer alan hükümler çerçevesinde değerlendirilmektedir.

3. “Etik Kurul Kararı” gerektiren klinik ve deneysel insan ve hayvanlar üzerindeki çalışmalar için etik kurul onayı alınmış olmalı ve bu onay çalışmada belirtilerek belgelendirilmelidir.

Yazım Kuralları;

1. Yazılarda metnin başında Türkçe özet ve altında İngilizce başlık ve özet verilmelidir. Özler **9 punto** ile yazılmış ve **200 kelimeyi** aşmayacak şekilde olmalıdır. “Öz” başlığı sola yaslı olarak bold yazılmalıdır. Metin dili yabancı dilde olan çalışmalarda yabancı dildeki özetin altında Türkçe özet yer almalıdır. Özün altında, çalışmanın alanını tanımlayabilecek en az üç en fazla beş adet “anahtar kelime” (**Keywords**) bulunmalıdır. Özde denklem, atıf, standart dışı kısaltmalar, vb. yer almamalıdır.
2. Yazılar, MS Word 97 veya üzeri sürümlerde **A4 kâğıdı** boyutunda, “**Times New Roman**” yazı stili, **tek satır** aralığı ve **(11) punto** ile; dipnotlar, tablo ve şekiller ise başlıkları da dâhil olmak üzere **(9) punto** yazılmalıdır. Paragraflarda ilk satır girintisi **0,7 cm** olmalıdır. Paragraflarda sağ ve sol girintiler **0 cm**, önce ve sonraki aralık ise **6 nk** olmalıdır.
3. Yazıların ana başlığı ortada olacak şekilde, büyük harflerle bold ve (11) punto ile yazılmalıdır. Yazarın adı başlığın sağ alt kenarına konulmalı; (9) punto ile ad soyad yazılmalı, yazar birden fazla ise, adları alt alta yazılmalıdır. Yazar(lar)ın akademik ünvanı, bağlı olduğu kurumu, ORCID numaraları ve e-posta adresi dipnot şeklinde ilk sayfada yer almalıdır. İlk sayfada ayrıca, dipnot olarak çalışmayı destekleyen kuruluşlar vb. de belirtilebilir.
4. Yazı, çizim veya grafiklerin yazım alanı içinde olmalarına dikkat edilmelidir. Yazılarda sayfa kenar boşlukları şu şekilde olmalıdır:
Üst: 6 cm
Alt: 5 cm
Sağ ve Sol: 3,5 cm
5. Yazılar, şekil ve tablolar dâhil **25 sayfayı geçmemelidir**.
6. Yazılardaki resim, şekil ve grafikler “Şekil” adı altında gösterilmeli; şekil ve grafikler bilgisayar ortamında çizilmelidir. Tablo, şekil ve denklemlere sıra numarası verilmeli, başlıklar tabloların üzerinde, şekillerin ise altında her sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde yer almalıdır. Ayrıca tablo ve şekillere ait kaynaklar, alt tarafta 9 punto ile verilmelidir.
7. Yazılarda sayfa numarası eklenmemelidir.
8. Yazılar, Giriş bölümü ile ikinci sayfadan başlamalı ve uygun bölümlere ayrılmalıdır. “**GİRİŞ**”, “**SONUÇ ve DEĞERLENDİRME**” ve “**KAYNAKÇA**” başlıklarına **numara verilmemeli** ve paragraf ile hizalı bir şekilde tamamen büyük harflerle **bold** yazılmalıdır. Başlıklardan önce bir satır boşluk bırakılmalıdır. Yazıda yer alan birinci derece alt başlıklar **1, 2, 3, ...** gibi Romen rakamlarıyla sınıflandırılmalı, tamamen büyük koyu harflerle ve paragraf ile hizalı bir şekilde yazılmalıdır. İkinci derece alt başlıklar **1.1,**

1.2, 1.3 ... gibi sınıflandırılmalıdır. Bu başlıklar her sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde koyu harflerle ve paragraf ile hizalı bir şekilde yazılmalıdır. Üçüncü derece alt başlıklar **1.1.1., 1.1.2. , 1.1.3, ...** gibi rakamlarla sınıflandırılmalıdır. Bu tür başlıklar da her sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde, koyu ve paragraf ile hizalı yazılmalıdır. Madde ve işaretlemeler de yine 1,2,3,4.... Şeklinde numerik ve paragraf ile aynı hizada yazılmalıdır.

9. Kaynaklara yapılan atıflar, metnin içinde parantez arasında veya dipnotlarla yapılmalıdır. Parantez içinde sırasıyla yazar(lar)ın soyadı, kaynağın yılı: sayfa numarası yer almaktadır. (Şahin, 2010: 200). Birden çok kaynak noktalı virgül ile ayrılmalı, 3 veya daha çok yazar isimli bildirimlerde “vd” kısaltması kullanılmalıdır. Eğer, yazarın aynı yıl içinde yayınlanmış birden fazla eserine atıf yapılıyorsa, yıllar harfler ile farklılaştırılmalıdır. Yapılacak atıf bir internet sitesinden alınmışsa ve atfın yazarı belli değil ise, parantez içerisindeki ifadeler şu şekilde sıralanmalıdır; internet sitesinin kurumu, erişim yılı. Yabancı dilde yazılan makalelerdeki atıflarda kullanılan bağlaçlar, metin dili ile uyumlu olmalıdır.
10. Metin içerisinde atıfta bulunulan kaynaklar, eğer varsa notlardan sonra ayrı bir sayfada **“KAYNAKÇA”** başlığı altında alfabetik sıraya göre verilmelidir. Kaynakça başlığı paragraf ile hizalı bir şekilde tamamen büyük harflerle bold yazılmalıdır.

Yararlanılan kaynaklar düz metin biçiminde ve iki yana yaslı olarak yazılmalı, tablo yapılmamalı ve her bir kaynağın yazımında ilk satırdan sonraki satırlar 0,9 cm içeriden başlatılmalıdır. Bunun için bilgisayarda “Biçim/Paragraf/Girinti ve Aralıklar/Girinti - Özel - Asılı - Değer - 0,9 cm” ayarının yapılması gerekmektedir.

“Kaynakça” bölümü, APA (American Psychological Association) kurallarına uygun olacak şekilde aşağıdaki örneklerde gösterildiği gibi ve alfabetik sırayla yazılır:

Kitaplar:

Altuğ, O. (1999). *Banka İşlemleri ve Muhasebesi*, İstanbul: Türkmen Kitabevi.

Dergiler:

Epstein, M. & Freedman, M. (1994). Social Disclosure and the Individual Investor, *Accounting, Auditing, and Accountability Journal*, 7(4), 52-63.

11. Yukarıdaki formatta olmayan çalışmalar içerik açısından değerlendirilmeye alınmayacak ve editör tarafından yazarına iade edilecektir.